

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18633> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Henstra, Libbe

Title: Het teken van het beest : IJje Wijkstra en de geschiedenis van de viervoudige politimoord, 18 januari 1929

Issue Date: 2012-03-27

HET TEKEN VAN HET BEEST

Universiteit Leiden

HET TEKEN VAN
HET BEEST

Ijje Wijkstra en de geschiedenis van de
viervoudige politiemoord, 18 januari 1929

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit
Leiden, op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van
der Heijden, volgens besluit van het College voor Promoties te
verdedigen op dinsdag 27 maart 2012 klokke 16.15 uur

door

Libbe Henstra
geboren te Opende in 1970
(gemeente Grootegast)

Promotiecommissie:

Promotor: prof. dr. H. te Velde

Overige leden: prof. dr. G.T. Jensma
prof. dr. W.J.M. de Haan
prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
dr. B.E. van der Boom
dr. D. Bos

Voor Pake en Beppe, in dierbare herinnering

© 2012 Libbe Henstra

Omslagontwerp Kirsten Quast

Foto omslag Woning IJje Wijkstra, 18 januari 1929, politiefoto uit
particuliere collectie

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij Uit-
geverij Bert Bakker te Amsterdam onder ISBN 978 90 351 3708 0.

Inhoud

Inleiding 9

- 1 Het slagveld te Doezum (1929) 21
- 2 Lutje IJje (1895-1915) 43
- 3 Krupp Stahl (1915-1919) 64
- 4 Van christen tot anarchist? (1920-1923) 81
- 5 'Werken is misdaad' (1923-1928) 97
- 6 De scharlaken vrouw (1928-1929) 113
- 7 De getarte man (1929) 139
- 8 Het theater van de macht (1929) 167
- 9 Exploratio mentalis (1929-1930) 188
- 10 Het laatste bedrijf (1930) 207
- 11 Knarsing der tanden (1930-1941) 225

Conclusie 245

Nawoord 259

Noten 263

Geraadpleegde bronnen 331

Register 351

Summary 355

Over de auteur 360

Inleiding

In de strenge vrieskou van vrijdagmorgen 18 januari 1929 trok de gehele politiemacht van de gemeente Grootegast per fiets erop uit om Aaltje Wobbles op te halen. Rond zeven uur arriveerden de vier veldwachters bij de woning van IJje Wijkstra aan de Polmalaan onder Doezum.¹ Nog geen uur later lagen zij dood in de sneeuw. Eén van hen was door de afgesloten voordeur door het hoofd geschoten. Twee anderen waren achter het huisje dodelijk in de rug getroffen. De vierde lag levenloos op het ijs in de sloot, door meerdere kogels geveld. Bij alle vier was de keel doorgesneden. Voordat de gewonde IJje Wijkstra met Aaltje Wobbles het strijdtoneel verliet, stak hij zijn woning in brand. Later op de dag werd Wijkstra in Groningen gearresteerd. Op de vraag van de rechercheurs ‘hoe kwam je daartoe?’ antwoordde hij: ‘Ze hebben me getart.’²

Twee dagen eerder hadden de vier veldwachters van justitie Groningen de opdracht gekregen ervoor te zorgen dat zij samen met Aaltje Wobbles die vrijdagmorgen om kwart over tien op het kantoor van de rechter-commissaris te Groningen aanwezig zouden zijn. Zij had begin januari haar intrek genomen bij de 33-jarige vrijgezel IJje Wijkstra. Bij deze verhuizing nam zij wel de gehele huisraad mee, maar niet haar zes minderjarige kinderen. Daarmee had ze een strafbaar feit begaan. Haar wettige echtgenoot en vader van de kinderen zat op dat moment een straf uit in de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen. Pogingen van de veldwachters Aaltje te bewegen terug te keren naar de kinderen

hadden geen succes. Ook aan een eerdere oproep van de rechter-commissaris, die haar over het verlaten van de kinderen wenste te horen, had zij geen gehoor gegeven. Het bij herhaling negeren van de wensen en bevelen van de gezaghebbers leidde ertoe dat het voltallig politiepersoneel ingezet werd om ervoor te zorgen dat Aaltje Wobbles de eenzijdig gemaakte afspraak zou nakomen. De slachtoffers waren gemeenteveldwachter Aldert Meijer en rijksveldwachter Hermannus Henderikus Hoving uit Opende, chef-gemeenteveldwachter Mient van der Molen uit Grootegast en de rijksveldwachter van Sebaldeburen Jan Werkman.

Nooit eerder waren binnen de Nederlandse staat vier gezagsdragers op deze manier in één keer omgebracht door één burger. De onheilstijding, die de plaatselijke gemeenteveldwachter telefonisch probeerde over te brengen aan justitie Groningen, werd in eerste instantie dan ook niet geloofd.³ Vier dode dienders, dit sloeg het land van kleine gebaren uit het lood. Het 'slagveld te Doezum' werd spoedig bezet door zwaarbewapende gezagsdienaren en ook journalisten, fotografen en andere nieuwsgierigen trokken erheen. In hun reacties op dit drama trokken de nieuwsgaarders het clichéregister open om uiting te geven aan de verbijstering en verslagenheid om de dood van de vier plichtsetrouwe mannen, die enkele dagen later met plechtig machtsvertoon begeleid werden naar hun laatste rustplaats. Dit werd gevolgd door een grote geldinzamelactie voor de in rouw gedompelde nabestaanden. De bijdragen hieraan beschouwden de organisatoren vooral als een steunbetuiging voor orde en gezag. De actie werd begeleid door de media, die een arsenaal aan negatief geladen bijvoeglijke naamwoorden inzetten om het afschuwelijke van de daad en de dader te benadrukken.

Het was niet allemaal afkeuring en afschuw. De verzetsdaad van Lutje Ijje Wijkstra, die vier geüniformeerde geweldenaren het onderspit deed delven, sprak ook op een andere manier tot de verbeelding: Ijje Wijkstra was de kleine David die reus Goliath veld.⁴ Deze 'cultus van de criminele held' rond Wijkstra ontstond al

direct na het nieuws van de vier gedode agenten.⁵ Verontrust vernamen de autoriteiten en de pers dat bij allerlei vechtpartijen en opstootjes in het land tussen burgers en politie ‘Lutje IJje Wijkstra’ of ‘Grootegast’ als strijdkreet werd gebruikt. IJje Wijkstra had hierin het karakter van de ‘wrekende held’, een figuur waarover historicus Eric Hobsbawm schreef dat deze niet *ondanks* de angst en de afschuw held is, maar in zekere zin juist *daardoor*: ‘Hun aantrekkingskracht is niet die van handhavers van recht, maar van mensen die bewijzen dat zelfs armen en weerlozen verschrikkelijk kunnen zijn.’⁶

IJje Wijkstra was een mediahype en werd een volkslegende, als de tragische, wrekende held in het plattelandsdrama waarin hij ten val werd gebracht door een ontaarde moeder. Hij was de kleine vrijbuiters die intellectueel boven zijn omgeving stond, de uitstekende vakman, de muzikale virtuoos en de uitmuntende scherpschutter die door een fatale, demonische vrouw in het verderf werd gestort.⁷ Die fatale vrouw kreeg uiteindelijk in de legende toch nog enige sympathie, doordat zij uit onmacht door armoede zou hebben gehandeld. Karakteristiek voor volkslegenden is dat bijkomstigheden, omgevingsfactoren of andere actoren geen rol spelen. Door die afwezigheid van derden in legenden is wel eens geopperd dat een kenmerk van legendevorming het wegschrijven van eigen schuld zou zijn: ‘Legendes bestaan er om de legendemakers af te schermen; zij kopen zich vrij door geen rol in bepaalde narratieven te spelen.’⁸ Dit werpt de interessante vraag op wie in deze zaak aan beide kanten – gezagshandhaving én uitdaging daarvan – als legendemakers identificeerbaar zijn en welke schuld dan werd weggeschreven.

Vrijwel ieder lustrum rakelde de plaatselijke pers de zaak op. De terugblikken wierpen geen nieuw licht op het drama, maar borduurden voort op de legende. De legende inspireerde tot drie romans, een speelfilm, een dichtbundel en vier theaterproducties, waarvan de meest recente in de media werd gepresenteerd als een ‘ontroerend kerstverhaal, een “Dickensiaanse familievoorstelling”’.⁹ Het

drama kreeg zelfs een plek in het plaatselijk cultureel-historisch erfgoed: de plaats delict is onderdeel geworden van een wandelroute en gemarkeerd met een informatiepaneel en een zwerfkei met daarop een op IJje Wijkstra gericht, mistig oordeel, ontleend aan Kahlil Gibrans *De Profeet*: ‘Wanneer je geest gaat zwerven met de wind, doe je, alleen en onbewaakt, anderen en dus ook jezelf kwaad.’¹⁰

Ondanks een overvloed aan krantenartikelen en mondeling overgeleverde verhalen is er maar weinig werkelijk bekend over de man, diens achtergronden en omgeving van vóór 18 januari 1929. Zelfs over wat er zich nu precies op die fatale dag heeft afgespeeld en wat daaraan voorafging, bestaat geen duidelijkheid. Het lijkt erop dat Wijkstra’s verleden door de kruitdampen van de dodelijke schoten is verhuld en vervolgens herschreven in stereotypen die nu eenmaal horen bij legenden. Zoals een scherpzinnig speurder opmerkte, is een moordenaar ‘unreal’ geworden vanaf het moment dat mensen (denken te) weten dat hij een moordenaar is.¹¹

Zo stond een streekbewoner tien maanden na de moord een journalist te woord. Na zijn relaas over de gezellige, muzikale avonden, waarop IJje Wijkstra een welkome gast was en waarbij ook de oude veldwachter Van der Molen wel eens binnenkwam om van Wijkstra’s muziek te genieten, liet de praatgrage gastheer daarop volgen: “‘t was een rare die IJje. Als ie met je stond te praten, dan kon ie zich zóó omkeeren en iemand doodslaan en vervolgens het gesprek voortzetten alsof er niets gebeurd was.”¹² De journalist, wie de tegenstrijdigheid in dit verhaal niet was ontgaan, hield de man voor dat Wijkstra vóór de moord toch nooit iemand kwaad had gedaan. De gastheer hield vol: “‘Nou ja, maar zoo was-ie, hoor. Hij kon een moord begaan, zonder dat je iets aan hem merkte.”¹³

Ook de drie pogingen tot nader onderzoek naar IJje Wijkstra en de viervoudige moord, die verder gingen dan het gebruikelijke parafaseren en citeren uit een enkele vergeelde krant, slaagden er onvoldoende in zich los te maken van de legende. Zo verscheen

veertig jaar na dato *Moord in viervoud*. Een ware geschiedenis uit het jaar 1929 over Eije Wijkstra te Grootegast van de gepensioneerde politieagent Rinze Visser uit Leeuwarden.¹⁴ Dit was een uitwerking van een dertiendelig feuilleton, dat tien jaar daarvoor was verschenen in een plaatselijke krant.¹⁵ In Vissers woorden was zijn werk een weergave van de nuchtere feiten, gebaseerd op zijn eigen herinnering, kranten uit die tijd en een kort levensverhaal dat Ijje Wijkstra in opdracht van de reclassering had geschreven.¹⁶ Feitelijk geeft Visser echter een emotioneel gekleurd relaas. De beloofde feitelijke weergave blijkt een roman met vele onjuistheden en verzonnen dialogen, waarin Ijje Wijkstra geportretteerd wordt als politiehathende vrijbuiters, die leed aan zenuwziekte en waanvoorstellingen, veroorzaakt door drankmisbruik, het roken van goedkope sigaretten, het lezen van ‘te zware lectuur’ en te weinig nachtrust. Deze man kwam ten val door een vrouw, die als een ‘boze genius’ in zijn leven verscheen.¹⁷ In deze laatste voorstelling volgde de oud-agent overigens Wijkstra’s eigen opvattingen, zoals die spreken uit het levensverhaal dat als bijlage in het boekje werd opgenomen.¹⁸

Een jaar nadat een vierde druk van *Moord in viervoud* het licht zag, verscheen *De strafzaak tegen Ijje Wijkstra*, geschreven door de president van de Groningse rechtbank Gerrit Overdiep. Het was de neerslag van jarenlang onderzoek en Overdiep meende, abusievelijk zoals later bleek, tot publicatie te kunnen overgaan omdat alle naaste betrokkenen waren overleden.¹⁹ Overdiep vond het beeldende verhaal van Rinze Visser maar kolder en wilde met *De strafzaak tegen Ijje Wijkstra* een feitelijke weergave van de gebeurtenissen bieden.²⁰ De rechter streefde naar ‘een beschrijving met begrip van alle omstandigheden’.²¹ Om dit te bereiken schakelde hij een knipseldienst in en onderzocht hij het procesdossier, een deel van het dossier van Wijkstra’s advocaat en aantekeningen van een van de rechters in deze strafzaak.²² Ook had Overdiep de beschikking gekregen over een lijvig egodocument dat Ijje Wijkstra tijdens zijn gevangenschap had geschreven.²³

In Overdieps boekwerkje, dat vrijwel geen annotatie bevat, is echter weinig terug te vinden van dit materiaal.²⁴ De rechter leunt voor de voorgeschiedenis en het misdrijf sterk op het reclasseringsrapport en een enkel stuk uit het procesdossier.²⁵ Hij lijkt blind te varen op de gegevens uit die stukken, met als gevolg dat *De Strafzaak* feitelijke onjuistheden bevat.²⁶ Ronduit een manco is dat Overdiep het juridisch bronnenmateriaal, dat wel tot zijn beschikking stond, niet gebruikt heeft voor een analyse van Wijkstra's berechting. Criminoloog Jacobus van Weringh sprak in een recensie dan ook terecht van een misleidende titel.²⁷

De zaak leverde ook de titel en het eerste hoofdstuk aan Jan Postma's *Bloedbad in Lucaswolde. Opzienbarende misdaden in Nederland* uit 1999.²⁸ Oud-rechercheur en misdaadauteur Postma doet hierin eerst verslag van de regenachtige novemberdag waarop hij in het archief in Leeuwarden het strafdossier van Wijkstra doornam, dat zich liet lezen als een 'bloedstollende thriller'.²⁹ Van dit dossier maakte Postma in zijn verdere verhaal echter weinig gebruik en net zoals collega-agent Visser dat dertig jaar eerder had gedaan, maakt ook hij hiervan een geromantiseerd relaas met foutieve aannames. Volgens Postma was de justitiële procedure tegen Aaltje erop gericht haar uit de ouderlijke macht te ontzetten en bedacht veldwachter Van der Molen tijdens het fietsen zelfstandig het plan om met drie collega's Aaltje te gaan halen, nadat hij hun komst op vrijdagmorgen had aangekondigd bij Aaltje en IJje.³⁰ Deze lezing vindt geen onderbouwing in het strafdossier of enig ander stuk. Het is wel de lezing die in 2007 werd overgenomen in *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* van historicus Jos Smeets, die daardoor de in zijn werk besproken reacties van politieorganen op de moord in een foutieve context plaatst.³¹

Kortom, het 'Drama van Doezum' toont ons nog immer de tragische held en geeft weinig tot geen aandacht aan de coulissen; de context is grotendeels afwezig. Gedrag en handelen worden aangestuurd of beïnvloed door hetgeen zich in en achter de

coulissen afspeelt. Zowel dader als slachtoffer beweegt zich in die omgeving, die voor een deel ook hun handelen bepaalt. Socioloog Mark Cooney betoogt dat in dreigende gewelddadige conflicten het juist die omgeving is, die als derde partij – eenieder die weet heeft van een conflict – vaak een doorslaggevende rol in het verloop van het conflict heeft.³² In de legende van IJje Wijkstra en de viervoudige moord te Grootegast ontbreekt de context grotendeels en wordt van de rol van derden vrijwel niet gesproken.

Dit onderzoek was er dan ook op gericht om de persoon IJje Wijkstra beter in beeld te krijgen door hem te plaatsen in zijn leefwereld en ook de rol van die omgeving, als derde partij in het drama, in kaart te brengen. Wie was die man die vier agenten het leven benam, wat waren zijn achtergronden, in wat voor omgeving leefde hij en welke plaats nam hij hierin in? Was hij werkelijk dat buitenbeentje dat de legende ons presenteert? Ter beantwoording hiervan heb ik Wijkstra's sociale omgeving en de verschillende groeps culturen waaraan hij deelnam – gezin, familie, burens, collega's en vrienden – in beeld gebracht en vervolgens de groepen waartoe die derden behoorden.³³ Wat was Wijkstra's positie, zowel economisch gezien als politiek en levensbeschouwelijk, en hoe verhiel die zich tot zijn omgeving?

Omdat dit drama een fataal conflict was met het gezag ligt het accent in dit onderzoek op de verhouding tussen de streekcultuur en het overheidsgezag, om uiteindelijk ook de vraag te kunnen beantwoorden hoe en onder welke omstandigheden de hoofdpersonen verzeild raakten in het fatale conflict en welke rol de omgeving daarin heeft gehad. Daartoe heb ik eveneens gekeken naar het gezag in die omgeving in en rond het zuidelijk Westerkwartier en de betrokken personen; wie waren de gezagsdragers waarmee de omgeving in botsing kwam? De hoofdvraag is dan wat deze context kan vertellen over het drama van Doezum en de rol van derden hierin.

De impact van de viervoudige moord was enorm. Het gezag – politie, justitie en rechterlijke macht – moest reageren om de

geschokte rechtsorde, de breuk in de goede verhoudingen, te herstellen. Ook de verdediging en de buitenwacht zochten naar verklaringen en IJje Wijkstra zelf diende in het reine te komen met het gebeurde. Op welke wijze gaven de verschillende direct betrokken partijen – politie, magistratuur, verdediging, Wijkstra zelf – hieraan vorm en welke verklaringen werden gevonden? Welke conclusies kunnen hieraan worden verbonden? Wat zeggen de omgang met dit drama en de gevonden verklaringen over de betrokken partijen?

Ter beantwoording van al deze vragen heb ik naast de stukken die direct betrekking hebben op deze zaak, zoals het strafdossier, penitentiaire stukken en de Verzameling G.S. Overdiep, de archieven van diverse gerechtelijke instanties doorgenomen, alsmede het archief van de commissaris van de Koningin. Ook heb ik geput uit de archieven van de burgerlijke stand, het bevolkingsregister, het Kadaster, het burgerlijk armenbestuur, kerken en psychiatrische inrichtingen. Eveneens heb ik bezoeken gebracht aan diverse musea en instellingen. Websites zoals genlias.nl, ellisland.com en de onlinekrantenarchieven waren ook van nut voor mijn onderzoek.

Naast het archief van de commissaris van de Koningin, dat veel informatie bevat over de gemeenteveldwacht en andere gemeentelijke kwesties, heb ik veel gehad aan dat van het kantongerecht Zuidhorn, waaronder het zuidelijk Westerkwartier ressorteerde. Omdat dit laatste archief geen index heeft, heb ik structureel alle strafvonnissen doorgenomen van 1900 tot en met 1930.³⁴ In deze duizenden vonnissen zocht ik niet alleen naar IJje Wijkstra, maar ik lette op iedere persoon van wie ik op dat moment wist of vermoedde dat die iets met Wijkstra te maken had. Zo kwamen vrienden, familieleden, burens en vele andere streekgenoten langs met vonnissen voor bijvoorbeeld stroperij, wapenbezit, overtredingen van de leerplicht en fietsen zonder licht. Dit gaf mij niet alleen een beter beeld van IJje Wijkstra en zijn streekgenoten, maar dit diende ook tot toetsing van latere beweringen van politie, getuigen en Wijkstra zelf.

Ook heb ik interviews gehouden met nabestaanden van direct en indirect betrokkenen. Aanvankelijk structureerde ik de interviews vooraf, maar dat stuitte op veel weerstand, zodat ik ben overgegaan op open gesprekken waarvan ik tijdens en nadien notities heb gemaakt.³⁵ Niet alleen heb ik gesproken met familieleden van Wijkstra en Wobbles, maar ook met die van burens, vrienden, collega's en de lagereschoolmeester van Wijkstra. Eveneens heb ik gesproken met een aantal sleutelfiguren uit de anarchistische beweging en nazaten daarvan om een beeld te krijgen in hoeverre IJje Wijkstra, die in de pers vrij consequent geportretteerd werd als anarchist, betrokken was bij die beweging.³⁶ Verder heb ik contact gezocht met nazaten van betrokken marechaussees, rechercheurs, de reclasseringsambtenaar, officieren van justitie, rechters, bewakers en personen wier naam opdook in de tientallen brieven en andere geschriften van Wijkstra waarover ik de beschikking had.

Tevens heb ik contact gehad met nabestaanden van de vier slachtoffers. Het bleek dat de sporen van deze zaak na al die tijd nog steeds zichtbaar zijn. Binnen die families bleek betrekkelijk weinig informatie beschikbaar te zijn.³⁷ Om toch meer te weten te komen over het werk en leven van de vier slachtoffers heb ik mijn blik gericht op hun collega's. Hiervoor was allereerst nodig erachter te komen wie wanneer en waar was gestationeerd als gemeente- of rijksveldwachter om vervolgens hun nazaten op te sporen en te benaderen.

De reden voor de speurtocht was niet alleen de hoop een onbekende wereld zichtbaar te maken, maar ook het kaf van het koren te scheiden. Door de legendevorming is namelijk niet alleen een stortvloed aan sterke verhalen de wereld in gezonden, maar is ook een paradoxale behoefte tot associatie ontstaan. Wijkstra's meesterschap met het wapen is duidelijk een favoriet thema in die vele verhalen. Hoewel voor deze viervoudige moord weinig schutterstalent nodig was, werd Wijkstra niet lang na de moord al als superieur aan Willem Tell voorgesteld.³⁸ Mettertijd nam dit

scherpschutterschap toe, doordat in de verhalen de doelen kleiner werden en het geweer plaatsmaakte voor een revolver. Veel mensen beweerden later ervan getuige te zijn geweest dat IJje Wijkstra een dubbeltje van het hoofd van zijn jeugdvriend Karel Friso afschoot.³⁹ Tot zijn dood in 1963 schiep Friso er naar verluidt genoeg in mensen die bij hem bevestiging zochten voor dergelijke staaltjes, met een weifelend ‘mjaahaa’ van dienst te zijn.⁴⁰ In eigen kring bekende hij echter dat het fysiek onmogelijk was een dubbeltje als doel op een behaard hoofd te zetten en dat iemand wel gek moest zijn zich daarvoor te lenen.⁴¹

Ook mensen die IJje Wijkstra niet of amper hadden gekend deden een duit in het zakje. Zo sprak een Groningse voeger ergens in 1933 tot een gewillig gehoor van bouwvakkers over zijn avonturen met de beruchte IJje Wijkstra. Een van Wijkstra’s oude voeggezellen verleende enige autoriteit aan de verhalen door instemmend te zwijgen, dit alles tot irritatie van Wijkstra’s achterneef, die terstond zijn neef in de gevangenis schreef. IJje Wijkstra, die teleurgesteld was dat zijn oude voeggezel zich daarvoor leende, herinnerde zich die grootsprekende voeger maar één keer kort te hebben gesproken.⁴² De behoefte aan associatie bleef niet beperkt tot Wijkstra’s streekgenoten, maar bestond ook in het kamp van zijn slachtoffers. Zo speldden meerdere dienders hun kinderen en kleinkinderen op de mouw, dat ook hun was opgedragen naar Doezum af te reizen of dat zij als kistdrager hadden gediend.⁴³ Voor een deel kunnen dergelijke spannende verhalen zijn voortgekomen uit het besef dat ook zij slachtoffer hadden kunnen zijn.

In de vele gesprekken die ik heb gevoerd, bleek de legende telkens de kop op te steken. In veel gevallen kreeg ik niet helder in hoeverre een herinnering aan Wijkstra of het drama een – min of meer – eigen oorspronkelijke herinnering was of een door boeken, knipsels en film bijgesteld verhaal. Veelal hoorde ik hetzelfde verhaal als waarmee ik ook ben opgegroeid, dat ik in eerste instantie reeds had getoetst. In die gelijklopende verhalen klonken toch kleine verschillen door. Mijn strategie is dan ook geweest om in

alle gesprekken het afwijkende te zoeken en dat vervolgens nader te onderzoeken. Dit afwijkende had dan meest betrekking op een verwijzing naar een voorval of een persoon. Vaak na veel speurwerk bleek er niet zelden sprake te zijn geweest van persoonsverwisseling, verdichting of versmelting van verhalen. Zo is Lutje Ijje Wijkstra eens verward met de beruchte Opendenaar Lange Haije met de aap, zou Wijkstra als ss'er aan het Oostfront zijn gestorven en is rijksveldwachter Jan Werkman door een woedende menigte uit zijn voorlaatste standplaats gejaagd.⁴⁴ Ook aan het gebruik van Wijkstra's egodocumenten, waaronder zijn brieven vanuit de gevangenis en zijn tweedelig autobiografische werk, ging zo veel mogelijk verificatie van personen en situaties vooraf.

Die egodocumenten zijn een verhaal apart. In het kader van zijn berechting heeft Wijkstra een aantal stukken geschreven, waarvan overigens niet alles meer in het strafdossier zit. Daarnaast heeft hij gedurende zijn detentie – voor zover bekend is van voordien niets bewaard gebleven – brieven maar ook andere geschriften geschreven. De zoektocht daarnaar was bijzonder. Nadat ik een beeld had gekregen van Wijkstra's familie- en kennissenkring heb ik meerdere families benaderd met de vraag of er documenten bewaard zijn gebleven. In de meeste gevallen kwam een positieve, inhoudelijke reactie pas nadat men zich had vergewist wie ik was – eigenlijk uit welke hoek en welke familie ik kwam – en wat de bedoeling van mijn onderzoek was. Zomaar een journalist, zoveel was duidelijk, kwam er bij hen niet in, maar als betrokken streekgenoot kon ik stap voor stap vertrouwen winnen en zo uiteindelijk alle beschikbare materiaal verzamelen. Uit al die gesprekken en het materiaal dat daarbij bovenkwam, werd mij duidelijk dat Ijje Wijkstra veel had geschreven tijdens zijn gevangenschap, maar dat veel daarvan was zoekgeraakt, weggegooid of zelfs gestolen.⁴⁵ Zo schijnt ook Wijkstra's eerder genoemde 260 pagina's tellende autobiografie weer verdwenen te zijn. Het stuk dat onderverdeeld is in 'Lutje Wessel: een klucht en een drama' en 'De wet der tegenstelling of het dualisme als grondslag aller dingen' werd geschreven in

de periode 1938-1940 als definitieve versie van stukken waaraan Wijkstra al rond 1931 was begonnen te schrijven. Hierin schetst hij niet alleen zijn leven en omgeving maar probeert hij ook zijn idee-fixe van de antichrist uit te werken. In 1970 trof Overdiep het origineel aan bij justitie en kopieerde het.⁴⁶

De toch meer dan zeventig brieven die ik bij verschillende families heb mogen inzien, geven niet alleen een beeld van zijn leefwereld en de contacten die hij nog onderhield maar ze tonen ook, in de juiste volgorde geplaatst, de ontluisterende teloorgang van een gevangene.⁴⁷ Ik heb ze vaak na een lange speurtocht alleen ter plekke kunnen inzien en de papieren zijn nog grotendeels in particulier bezit.

De opzet van het boek is als volgt. Het eerste hoofdstuk gaat over de reacties en gebeurtenissen in de dagen na de moord. Ook wordt hierin aandacht besteed aan de rol die de vier slachtoffers kregen toebedeeld en hun levensloop. In de daaropvolgende vijf hoofdstukken komen de levensloop van IJje Wijkstra en zijn omgeving aan bod. In het zevende hoofdstuk volgen we de gevangene Wijkstra bij het (re)constructiewerk van politie en justitie als voorbereiding op de strafvervolging, die in de daaropvolgende drie hoofdstukken centraal staat. In deze vier hoofdstukken ligt de nadruk op de zoektochten naar verklaringen die de magistratuur, de verdediging en de dader ondernamen. In het laatste hoofdstuk komen Wijkstra's gevangenschap, zijn worsteling met zijn daad, en het slot van zijn leven aan bod.

Het slagveld te Doezum (1929)

‘Temidden van dit vredige landschap, overdekt met het milde, reine, smettelooze sneeuwkleed, hebben voor enkele uren menschen in razernij gebruld, in doodsangst gehuild, hebben de moordende schoten geknetterd, die een aantal jonge gezinnen in de diepste rouw zouden dompelen (...) De blanke manna is bezoedeld met geronnen weggevoerd bloed, dat het leven liet vlieden uit vreeselijk verminkte lichamen.’¹

‘Zelden heeft een beestachtige misdaad, die men eer in een barbaarsch wilden-land verwachten zou, ons land meer in beroering gebracht dan deze gruwelijke moord op vier politiedienaren, – een moord, vooraf beraamd, met dierlijke wreedheid uitgevoerd!’²

‘Zij allen zijn afgeslacht op de meest barbaarsche wijze door een individu, waaruit wel ieder sprankje van menselijk gevoel verdwenen moet zijn geweest. Zoo’n moordlust, zoo’n bloeddorst verwacht men zelfs niet van de wreedste onder de verscheurende dieren.’³

In krachtige termen gaf de pers uiting aan schok en afschuw.⁴ Voor de landelijke en provinciale dagbladen was de moord vanzelfsprekend voorpaginanieuws. Waren op Nederlandse bodem ooit eerder zo veel gezagsdragers op deze wijze door één burger om het leven gebracht? Men had moeite te geloven dat een dergelijk wild-

westtafereel op Nederlandse bodem had plaatsgevonden.⁵ Om de zaak op de voet te volgen, werden direct verslaggevers en fotografen naar Doezum gestuurd. Het nieuws van IJje Wijkstra's wapenfeit ging snel rond. Niemand wist vooralsnog van de hoed en de rand, maar iedereen wist wel iets te vertellen over IJje Wijkstra of het drama dat zich had afgespeeld. De toegesnelde verslaggevers tekenden alle verhalen op. De vraag die menigeeen bezighield na het bericht van de gewelddadige dood van vier veldwachters was, wie deze man was die erin was geslaagd vier gezagsdragers, vier huisvaders het leven te ontnemen. Dit kon onmogelijk het werk zijn van een 'gewone' medelander. IJje Wijkstra werd dan ook afgeschilderd als een geniepige sluipschutter, een woesteling, een onmens, een wild beest, ja, een beestmens; een dergelijke aanslag moest wel het werk zijn geweest van een uitzonderlijk, lager wezen. Volgens de heersende mening toonde een beestmens, een barbaar, wat IJje Wijkstra volgens de pers was, geen berouw voor zijn daden. Inspelend op het vooroordeel dat zware criminelen geen berouw zouden hebben, meldden de meeste kranten dat IJje Wijkstra geen enkel berouw had getoond.⁶ Of IJje Wijkstra feitelijk ook was verstoken van gevoelens van berouw speelde in het mediagebeuren maar een marginale rol.⁷ Om het afschuwelijke nog meer te benadrukken, lieten weinig dagbladen na in een apart bericht te verkondigen dat IJje Wijkstra gebruik had gemaakt van dumdkogels, die bij inslag uit elkaar spatten en een ravage aanrichten. Hoewel hiervan geen sprake is geweest, paste dit bericht bij de afschuwelijke moord, waarbij de vier slachtoffers voordat ze met het mes werden bewerkt, waren beschoten met, zo wist iedere krantenlezer in die dagen, de 'verschrikkelijkste stopkogel aller tijden'.⁸

Het beeld van het beestmens van Doezum was meer dan een uitdrukking van de eerste afschuw. Lombrosiaanse denkbeelden over het atavisme en de aan hun uiterlijk herkenbare misdadigers speelden mee. De Italiaanse arts Cesare Lombroso (1835-1909) was van mening dat het door hem beschreven type van de geboren misdadiger een terugval was naar de primitieve mens.⁹ In die trant

werd ook IJje Wijkstra onder de loep genomen.¹⁰ Zo zag schrijver en *Telegraaf*-journalist Henri van Wermeskerken in het drama het ‘primitieve beestmensch’, dat ‘duizenden jaren de schaaf der civilisatie over zich heen voelde gaan, dat meeliep in de tredmolens der moderne veilige maatschappij, maar zich in eens losrukte uit de banden, en terugkeerde tot den oorspronkelijken staat en herhaalt wat voor lang vervlogen eeuwen *wet* was. Het recht tot dooden.’¹¹ In IJje Wijkstra zag Van Wermeskerken een ‘dier der wildernis’, dat in ‘primitieve lust’ de vrouw van een ander had genomen, ‘hij heeft bloed gezien, hij heeft de vernieling gezien... En de oermensch is verzadigd. Met de verzadiging keert de hedendaagsche mensch weer.’¹² Elders sprak iemand over het beestmensch IJje Wijkstra dat zijn menselijke vermomming afwierp om tevoorschijn te komen als ‘de woeste gorilla’.¹³

In de eerste reacties op de viervoudige moord tekenden verslaggevers hier en daar een lynchstemming op. Zo had een klein mannetje met oorwarmers uit de gemeente Grootegast bedacht dat ze IJje Wijkstra maar moesten radbraken; zijn buurman vond dit niet genoeg en adviseerde een behandeling met een lintzaag. Wat deze oppassende burger overigens van plan was met Aaltje Wobbes durfde de verslaggever, zoals hij zelf toegaf, niet in de krant te zetten.¹⁴ De zaak maakte niet alleen incidentele onbezonnenheid los, maar rukte ook de principiële voorstanders van de doodstraf uit hun winterslaap. In politiekringen werd het nog als vraag gesteld: ‘Kan eene straf voor dezen bruut te zwaar zijn? Zou eene onverbiddelijke doodstraf voor zoo iemand te erg zijn?’¹⁵ In de jaarvergadering van de christelijke arbeidersvereniging Patrimonium werd onder luid applaus een motie aangenomen tot wederinvoering van het gesanctioneerd doden van een naaste.¹⁶ Met name gereformeerden en antirevolutionairen hielden pleidooien voor de herinvoering van deze straf. Zo hadden bijna twintig jaar eerder ook de gereformeerden van uitgerekend de classis Grootegast de landelijke pers gehaald door aan te dringen op wederinvoering.¹⁷

De opvatting was toen dat moord en doodslag, deze ‘schreeuwende zonde in ons volksleven’, onrustbarend waren toegenomen.¹⁸ De classis van Grootegast achtte het haar plicht de overheid te wijzen op haar nalatigheid in de uitvoering van Gods ordinantie zoals vastgelegd in Genesis 9:6: ‘Wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden, want naar het beeld Gods heeft Hij de mens gemaakt.’¹⁹ In 1929 was het niet alleen meer de nalatigheid van de overheid, maar de natie was moreel volledig in verval geraakt doordat ze gebroken had met de gehoorzaamheid aan Gods gebod. Met IJje Wijkstra’s aanslag was hoogmoed voor de val gekomen. Hoogmoed heerste volgens de antirevolutionaire opvatting bij die mensen die dachten dat de mens goed was en zich verbeeldde een maatschappij te kunnen inrichten zonder vlek of rimpel; de socialist achtte geen leger en vloot meer nodig en de communist en de anarchist zagen de politie liever verdwijnen. Er waren volgens een verontruste antirevolutionaire redacteur zelfs christenen die luisterden naar dat ‘zoet gefluit’ van de pacifist, socialist en idealist; christenen die zich konden vinden in het programma ‘vrede, ontwapening, geluk’.²⁰

Voor velen was het onbegrijpelijk dat één persoon vier bewapende mannen zou hebben gedood. Het was een ongekende aanslag op het gezag waardoor vier gezagdragers vielen als slachtoffers van hun plicht. Een conflict tussen volk en gezag was ontstaan en was ontspoord in een ‘tot razernij geworden weerzin tegen onderwerping van het gezag!’²¹ Een oplossing voor dit onbegrip werd snel gevonden. De moord op vier veldwachters was niet alleen het werk geweest van een onmens, een woesteling, een beestmens dat de doodstraf verdiende. De aanslag moest wel voortkomen uit de gezagsondermijnende leerstellingen van de revolutionairen. Alom werd IJje Wijkstra in de dagbladen aangeduid als anarchist, communist, een man met anarchistische neigingen, of een anarchist van de daad die de politie haatte; een man die van God noch gebod iets wilde weten. Het beeld van IJje Wijkstra als de gevaarlijke revolutionair werd zo overdreven, dat enkele kranten meldden dat

hij zijn huis in brand zou hebben gestoken om communistische lectuur te vernietigen.²²

Een onderscheid tussen IJje Wijkstra als communist enerzijds en anarchist anderzijds werd aanvankelijk niet gemaakt. Zowel communisten als anarchisten werden door hun revolutionaire aard als een gevaar voor de bestaande maatschappelijke verhoudingen beschouwd. Een aantal dagen na de aanslag verscheen het bericht dat IJje Wijkstra bij verhoor zou hebben verklaard geen communist te zijn.²³ Hierna werd de nadruk in de pers op IJje Wijkstra de anarchist gelegd. Vanzelfsprekend maakten met name de antirevolutionairen in hun roep om de doodstraf gebruik van verwijzingen naar het verfoeilijke anarchisme. De redacteur van het *Friesch Dagblad* nam IJje Wijkstra's aanslag zelfs op in een waslijst aan terroristische aanslagen, die in het verleden in het buitenland onder de zwarte vlag van het anarchisme waren gepleegd.²⁴

De aanname van een anarchistische invloed werd versterkt door allerlei berichten van mishandeling van agenten door lieden die 'Grootegast' of 'IJje Wijkstra' als strijdkreet gebruikten. Zo werd er een aantal agenten in Zuid-Holland mishandeld door een menigte die ingreep bij de aanhouding van enkele dronkaards onder de nuchtere toevoeging: "Er zijn er pas in Groningen vier opgeruimd. Zoiets moest hier ook maar gebeuren."²⁵ In Kerkrade ging een cafébezoeker met twee agenten op de vuist met 'Grootegast' als strijdkreet en een inwoner van Sittard dacht ook het plaatselijke korps uit te roeien zoals in Grootegast.²⁶ Dergelijke berichten bleven de volgende dagen, weken, maanden, en zelfs decennia nog opduiken.

Hoewel het drama vrijwel unaniem werd veroordeeld, huilde niet iedereen mee met de wolven in het bos, zoals een anarchist dat ergens uitdrukte.²⁷ Hoewel de sociaaldemocraten zich in commentaren opvallend op de achtergrond hielden, lieten de in de hoek gedrukte anarchisten en communisten een ander geluid horen. Zij kwamen in verzet tegen de in hun ogen leugenachtige en vooral schijnheilige reacties van de burgerlijke pers. IJje Wijk-

stra's wapenfeit werd met revolutionaire levensbeschouwingen in verband gebracht. De revolutionaire pers ontstak in woede over het 'misdadige geschrijf' waarmee de burgerlijke pers munt probeerde te slaan uit het drama op zijn kosten. Dat IJje Wijkstra niets van doen kon hebben met anarchistisch gedachtegoed was voor hen vanzelfsprekend. Zo was het anarchisme immers een geweldloze leer, die geen bewondering had voor krijgskundigen en strategen; dat waren moordenaars. IJje Wijkstra was een moordenaar, die alleen een groter krijgskundige en strateeg bleek dan zijn slachtoffers. Wel hadden de revolutionairen oog voor het zeldzame karakter van de gebeurtenis: een burger die beestachtig optrad tegen mannen van het gezag. Meestal zag men dat naar hun opvatting immers andersom gebeuren.²⁸

De revolutionaire pers nam ook stelling tegen de huichelachtigheid die zijn burgerlijke collegae toonden door grotendeels de maatschappelijke achtergronden van het drama te negeren. De verontwaardiging van de burgerlijke pers was gericht op de moordenaar en de 'ontaarde moeder'. Volgens communisten hoorde dit drama echter duidelijk thuis bij de gevolgen van het kapitalisme: werkloosheid, verwaarlozing, onwetendheid, willekeur en haat jegens de politie.²⁹ Ook de revolutionairen waren ervan overtuigd dat de overheid mede verantwoordelijk was voor het drama. Voor hen was het drama echter niet te wijten aan de zwakte van de overheid, zoals de burgerlijke pers betoogde, maar kwam het juist voort uit haar harde, nietsontziende optreden. De overheid verstreekte onvoldoende bestaansmiddelen, zodat diefstallen werden uitgelokt. Wanneer zo'n 'dief' dan eenmaal gevangen was gezet, werd diens gezin ook nog eens aan zijn lot overgelaten. Zo was het voor pacifisten helder dat de staat het levensrecht van tienduizenden dagelijks miskende en aanrandde. In dit geval wilde de staat Aaltje Wobbles met geweld ophalen. Zij had niet als zovele anderen in uitzichtloze omstandigheden de hand aan zichzelf geslagen, maar had het Burgerlijk Armenbestuur in kennis gesteld van haar omstandigheden en was bij een man ingetrokken.³⁰ Volgens de

pacifist togen op bevel van een veilig achter zijn bureau zittende officier van justitie ‘vier proletariërs (...) zwaar bewapend naar de armzalige kluis van twee mensen, die volgens nederlandsch wet en orde ongewapend behoorden te zijn en zich aan alles wat de heeren beslissen maar hebben te onderwerpen. Dit gebeurde nu eens niet. Met de dood of levenslang voor oogen verzet de man zich, alleen tegen vier, klaarblijkelijk gedreven tot waanzin uitgegroeide haat.’³¹

Valse tonen hoorden de anarchisten ook in het verdriet en de rouw om de slachtoffers. Volgens Rijnders, de redacteur van *De Vrije Socialist*, treurde de brave, burgerlijke vaderlandse pers zelfs niet zo om de zestien miljoen doden in de Grote Oorlog, die ‘vielen voor de belangen van een handjevol heersers’. De rouw om die vier agenten kon in de ogen van deze anarchist niet oprecht zijn, want agenten werden immers tijdens hun werkzaam leven ook niet zo vertroeteld.³² Naast verwijzingen naar de zwarte bladzijden die nog steeds in Nederlands-Indië werden beschreven, onderbouwde met name de Eerste Wereldoorlog Rijnders’ opvatting van de dubbele moraal die de burgerij erop nahield. Te Doorn vierde oud-keizer Wilhelm, de man die verantwoordelijk was voor de Grote Oorlog en aan wie in Nederland asiel was verleend, eind januari zijn zeventigste verjaardag. Rijnders adviseerde de lezer IJje Wijkstra’s misdrijf ter vergelijking met dat van de keizer voor ogen te houden en vervolgens te denken aan het ‘getier der menigte tegen dat “beest-mensch”’.³³

Op de verjaardag van voormalig keizer Wilhelm gaven vorsten, politici, predikanten en vele nieuwsgierigen acte de présence: ‘Wat een auto’s, wat een gedrang! Maar’, zo ging Rijnders verder, ‘hier geen schimp, geen hoon...’t was alles hulde en hoerah!...16 miljoen lijk...’³⁴ Volgens de vrije socialisten zou IJje Wijkstra een held zijn geweest als hij het vaderland had verdedigd, maar dat deed hij niet, hij had zijn eigen huis en haard verdedigd. Zoals Rijnders het voorstelde, zei IJje Wijkstra niet “Niemand komt over de grenzen van “mijn vaderland””; hij zei: “Niemand komt

over den drempel van mijn huisje.” Rijnders besloot met: ‘Wij brengen hem geen hulde, zoomin als wij het den soldaat doen – ofschoon het misschien minder misplaatst zou zijn, wat hem betreft...’³⁵

Het verontrustende feit dat Wijkstra geen eerbied had getoond voor het primaat van het gezag, riep de vraag op of er nog meer Lutje IJjes in die streek woonden: ‘Zwerven er nog meer dergelijke individuen op de heide rond Grootegast. Zoo vraagt men overal behalve in Grootegast zelf.’³⁶ Journalisten trokken op basis van de reputatie van de streek de conclusie dat de omstreken van Grootegast onveilig waren. Het was, zoals een verslaggever opmerkte, niet ongewoon daar op klaarlichte dag een gewapende stroper tegen te komen.³⁷ Het bericht, vier dagen na het drama, dat onbekenden een fietser onder Grootegast hadden beschoten, deed eveneens geen goed aan het imago van de gemeente: ‘In gedachten van velen zal de streek daar nog lang beschouwd worden als een oord vol verschrikking en onveiligheid.’³⁸

Die onveiligheid leek er volgens het journaal altijd al te zijn geweest, want ‘toevallig’ vond een journalist een oud handschrift waaruit bleek dat Grootegast ‘ook oudtijds misdadige elementen bevatte’.³⁹ In dat geschrift werd de inbraak bij dominee Johannes Smook van Grootegast in maart 1756 beschreven, waarbij zijn dienstmeid om het leven kwam. Dat de daders van dit “gruwelijk geweld”, de bende van Salomon Elias, alias Slome Reisiger, van buiten de streek afkomstig waren, vermeldde het bericht vanzelfsprekend niet.⁴⁰ Kort na het drama te Doezum verscheen in Amsterdam een anonieme brochure met de sprekende titel *Het afschuwelijke politiedrama te Lucaswolde of de bloedige wraak van een onverlaat*, waarin de streek werd neergezet als een moordenaarshoek.⁴¹ Het beeld van “de bewoners” als “woeste, niets ontziende vechtersbazen, voor wien een menschenleven niets beteekende” riep echter ook verontwaardiging op.⁴² De *Dragster Courant* riep de autoriteiten op in te grijpen, om te voorkomen dat op de

hele bevolking van het Fries-Gronings grensgebied ‘het odium van misdadigheid’ kwam te rusten.⁴³

De autoriteiten en de notabelen uit de streek droegen soms bij aan het beeld van een onveilige omgeving. Zij gaven journalisten te kennen dat de gemeente een rustige en goede bevolking kende. De notaris liet weten veel in aanraking te komen met de ‘onderste lagen der bevolking’, maar altijd zijn auto onbeheerd achter te kunnen laten, zonder risico dat een band werd doorgesneden, en ‘zelfs te Groninger Opende, nog wel de achterlijke streek der gemeente, is mij nooit iets dergelijks overkomen’.⁴⁴ Maar de burger-vader van Grootegast was van mening dat in die streek wel enige lui woonden ‘die in staat zijn iemand te vermoorden’.⁴⁵ De *Provinciale Groninger Courant* meldde dan ook, dat nabij Grootegast, ‘daar waar de heide in de Friese grens overloopt, in kleine armoe-dige krotjes eenige belhamels wonen, die voor een misdaad niet terugdeinzen’.⁴⁶

Bij de collega’s van de veldwachters heerste verslagenheid, maar ook woede. De verontwaardiging richtte zich behalve op Ijje Wijkstra ook op hun broodheer, die het in hun ogen zo ver had laten komen. De verlangde en noodzakelijke reorganisatie van de politie liet op zich wachten, ze zaten opgescheept met verouderde bewapening en ze voelden zich ernstig beknot in hun bevoegd-heden. De achtergrond was deels het geloof dat een nog harder optredend gezag, een nog betere bewapening of nog meer bevoegdheden voor de politie het drama had kunnen voorkomen. De vermeende terughoudendheid van de agent om van zijn wapen gebruik te maken, leidde tot een zachte aanpak, zodat het publiek vervolgens geen ontzag meer had voor de politie. Er moest harder worden opgetreden; direct met de gummiknuppel slaan, was een veelgehoord advies. Een jurist die een dergelijk optreden ook wenste, riep wel op de overheid niet te sparen, ‘die door onvol-doende kracht te toonen tegenover elementen, die daarvoor al-leen respect hebben, indirect althans, ten deele aansprakelijk kan

worden gesteld voor de ernstige gevolgen'.⁴⁷ Overigens probeerde niemand werkelijk aan te tonen dat inwilliging van deze verlanglijstjes, van de doodstraf tot meer bevoegdheden tot ongeremd knuppelen, ook daadwerkelijk verschil zou hebben gemaakt. De media bereden voornamelijk hun eigen stokpaardjes en geuite beschuldigingen dienden daarbij vooral ook de angst te bezweren dat zoiets zomaar kon gebeuren. Daarom werd niet alleen provinciaal het wapenbezit met vergunning geïnventariseerd, maar ook werden de wapens en vaardigheid van de politie daarmee onder de loep genomen.⁴⁸

Het dramatische levenseinde van vier mannen in de sneeuw te Doezum kreeg zo de politieke verklaring dat de maatschappij zelf ook schuld had aan het drama. De overheersende mening in het door confessionelen gedomineerde politiek-maatschappelijke krachtenveld was, dat de overheid tekortgeschoten was in de handhaving van het gezag. Door de heersende aversie jegens alles wat links of rood was, werd de opvatting geventileerd dat dit drama voorkomen had kunnen worden als socialisten, communisten en anarchisten, kortom iedereen die als een maatschappelijke bedreiging werd gezien, door de overheid veel harder waren aangepakt. Hierbij hoorde vanzelfsprekend ook een uitbreiding van de bevoegdheden van de politie. De revolutionairen zagen nu juist het harde, nietsontziende optreden van de overheid als de oorzaak van dit drama. Deze revolutionaire stem was echter marginaal. Van weerskanten van het politieke spectrum diende het drama te Doezum om de eigen politiek-levensbeschouwelijke opvattingen te propageren, niet gehinderd door kennis van zaken.

Ook de vier slachtoffers werden voor deze politieke propagandakar gespannen. Zij werden gereduceerd tot figuranten in hun eigen drama, tot symbolische gezagsdragers in discussies over gezag, misdaad en straf. In hun eigen streek waren zij echter meer geweest dan louter wandelende uniformen, velen trof het verlies van vier individuen van vlees en bloed: Hermannus Hoving, Jan Werkman, Aldert Meijer en Mient van der Molen. Buiten enkele

obligate in memoriams werd amper de vraag gesteld, wie de vier slachtoffers waren die naar het kerkhof zouden worden gebracht.

Zeilmakerszoon Hermannus Henderikus Hoving, zoals zijn volledige naam luidde, werd op zaterdag 22 juni 1889 geboren in Groningen. Op twintigjarige leeftijd trad hij als vrijwilliger toe tot het vierde regiment der huzaren. In augustus 1910 werd hij aangesteld als marechaussee te paard, gestationeerd te Uithuizen. Hoewel zijn contract bij de marechaussee in 1916 met drie jaar werd verlengd, maakte Hoving zijn tijd niet vol. Niet lang na de verlenging begon hij te solliciteren naar een functie als gemeenteveldwachter of rijksveldwachter.⁴⁹ In december 1917 stapte hij van het militaire korps der marechaussee over naar het burgerlijke korps der rijksveldwacht. Hoving werd ingedeeld bij de brigade Groningen, die haar taken vervulde in en rond de Groningse rechtbank. In Groningen vervulde Hoving twee jaar lang parketdiensten en zorgde voor de bewaking en het transport van verdachten. Veel Groningse rijksveldwachters begonnen hun carrière bij deze brigade. De dienst bij de rechtbank werd beschouwd als een luizenbaantje; in tegenstelling tot hun collega's in de provincie waren hun patrouillerende en actieve opsporingstaken te verwaarlozen. De Groningse rijksveldwachters stonden later bij hun jonge collega's bekend als 'de Kringetjespugers', de gezapige oude garde die bij kwispedoor en asbak elkaar al pruimend en sigaar rokend rond de kachel sterke verhalen vertelde.⁵⁰ Voor Hoving begon echter in oktober 1919 het echte politiewerk in Opende, waar hij collega Jan Bolt verving.⁵¹

Hoving bouwde hier ervaring op in controlerende en handhavende taken (fietsverlichting, vergunningen, voorschriften, patrouilles) en zag zich veelvuldig geconfronteerd met stropers, dieven, vechtersbazen en een enkele mensendoder. Hovings werkomgeving werd later door de Groningse hoogleraar strafrecht en plaatsvervangend rechter Maarten Pleun Vrij omschreven als een streek die 'donker was van misdaad'.⁵² Na vijf dienstjaren in

Opende huwde Hoving in 1924 met een zeven jaar jongere molenaarsdochter uit het Drentse Vries. Hoving zou door de notaris en de burgemeester herinnerd worden als een ‘goedige baas’ die goed voor zijn bejaarde ouders in Groningen zorgde.⁵³ Zijn functioneren als gezagsdrager werd in het midden gelaten.⁵⁴ Hoving had twee kinderen.

Zijn collega Jan Werkman werd op 23 februari 1883 in het Groningse Oostwold geboren. Deze schoenmakersknecht werd op 26-jarige leeftijd in 1909 aangesteld als agent van politie in Groningen. Tien jaar lang zou hij in de stad Groningen deze functie blijven uitoefenen, al snel met tegenzin. Hoewel hij genoot van het gezag en de macht die het uniform uitstraalden, vond hij de dienst in het algemeen een ‘hondeleven’ en moest hij niets hebben van de meeste politiebepalingen, die hij maar ‘flauwe kul’ vond.⁵⁵ Het leven van een agent van politie was geenszins benijdenswaardig: lange diensten met een matige tot slechte beloning en daarbij continu op de vingers gekeken worden door majoors die een treekje hoger in de pikorde van het korps stonden. Het duurde niet lang tot ook Werkman, evenals vele collega’s voor en na hem, een baan als gemeenteveldwachter of als rijksveldwachter ambieerde. Deze nieuwe baan liet op zich wachten. Zijn houding zal daartoe hebben bijgedragen. Werkman maakte het zichzelf namelijk niet gemakkelijk door openlijk af te geven op zijn huidige baan.⁵⁶ Toch slaagde hij uiteindelijk in zijn opzet. In juni 1919 werd Werkman, inmiddels al zeven jaar gehuwd en vader van twee kinderen, benoemd tot rijksveldwachter te Groningen. Na vervolgens drie jaar in Nieuwe Pekela te zijn gestationeerd, werd Werkman in juni 1923 overgeplaatst naar Sebaldeburen, nabij Grootegast, waar hij Jan Kremer opvolgde.⁵⁷ Werkman, die buiten diensttijd wat handelde in antiek, was nors van voorkomen en eigengereid in zijn optreden. Kinderen waren graag in zijn gezelschap, maar met volwassenen en superieuren kwam het regelmatig tot conflicten.⁵⁸ Toch bleef hij gehandhaafd als rijksveldwachter. Vijf maanden voor zijn tinnen jubileum als rijksveldwachter werd Jan Werkman

met achterlating van vrouw en drie kinderen naar zijn laatste rustplaats gebracht.

Gemeenteveldwachter van Opende Aldert Meijer werd op donderdag 7 november 1895 geboren bij Roden. Hij was schilder van beroep tot hij bij de infanterie ging dienen. Na zijn dienstperiode keerde hij niet terug naar het schildersvak, maar koos voor de politie. Als inmiddels gehuwd man kreeg hij een betrekking als agent van politie in het Friese Workum. Het ideaal was voor hem echter een betrekking in de omgeving van zijn ouders en schoonouders, in het Groningse Westerkwartier. De baan van gemeenteveldwachter van Grijpskerk ging aan zijn neus voorbij, deze ging naar veldwachter Dirk Boonstra van Opende.⁵⁹ Hierdoor kwam wel de lager betaalde betrekking in Opende vrij. Van de 68 sollicitanten werd Meijer door de gereformeerde burgemeester Wolter Bonnema als eerste voorgedragen aan de commissaris van der Koningin, 'wjl het mij wil voorkomen dat Meijer zich het beste van de sollicitanten zal weten aan te passen aan de omgeving van de standplaats', aldus Bonnema.⁶⁰

Meijer werd op 1 mei 1922 aangesteld als gemeenteveldwachter te Opende, waar hij naam maakte als een ambitieus, onverschrokken en principieel gezagsdrager. Van de vier slachtoffers stond Aldert Meijer bij zijn superieuren het hoogst aangeschreven. Naast zijn werk als veldwachter zette hij zich actief in voor de gereformeerde kerk en de school met de Bijbel in Opende. Ook was Meijer 'een der meest principieele leden' van de Bond voor Christelijke Politieambtenaren en actief lid van de Antirevolutionaire kiesvereniging.⁶¹ Waardering oogstte Meijer dan ook vooral binnen het christelijke volksdeel van zijn omgeving.

Met een tweede gemeenteveldwachter werd de sinds decennia in Grootegast zetelende gemeenteveldwachter opgeschaald naar chef-gemeenteveldwachter. Deze Mient van der Molen was de jongste zoon van een schoenmaker uit Surhuisterveen. Op zijn dertigste besloot de op 21 augustus 1865 geboren kleermaker te solliciteren naar de functie van gemeenteveldwachter in de ge-

meente Grootegast. Deze keuze kan geïnspireerd zijn door het voorbeeld van een plaatselijke veldwachter of beïnvloed zijn door familieleden die bij de politie dienden.⁶² Hoewel Van der Molen niet de enige sollicitant was, werd hij door de burgemeester van Grootegast als enige kandidaat voorgedragen aan de commissaris der Koningin. Het was goed gebruik dat burgemeesters na selectie minimaal drie kandidaten voordroegen aan de commissaris en dat deze de voorkeur van de burgervader overnam.⁶³ De commissaris wenste dan ook nadere uitleg van de burgemeester waarom die maar één kandidaat voordroeg.⁶⁴

Het antwoord van de burgemeester is niet bekend, maar een van de vragen die hierbij zal hebben gespeeld, is waarom de burgemeester koos voor een kleermaker in plaats van een man met ervaring in het vak, zoals de gebruikelijke agent van politie, marechaussee of gemeenteveldwachter. Van grote invloed hierop zal niet alleen de rijzige gestalte van Van der Molen zijn geweest en zijn bekendheid met de streektaal en de mensen in de streek. Ook zijn persoonlijkheid zal hebben meegespeeld in de voorkeur van de burgemeester, die immers nauwe contacten zou onderhouden met 'zijn' veldwachter. Per 1 maart 1896 kon hij zijn baan als nieuwe gemeenteveldwachter van Grootegast beginnen.

De toen dertienjarige scholier en kleermakersknecht Lammert de Jong, die in 1900 naar Amsterdam zou vertrekken, herinnerde zich later de komst van de nieuwe veldwachter: "Voor ons schooljongens, was dit een gebeurtenis van beteekenis. Wij vroegen ons af: zou hij streng zijn of zou hij wat door de vingers zien? Bij zijn aankomst werd hij door ons goed opgenomen. De eerste indruk was niet ongunstig. Een groote, knappe kerel, met een vriendelijk gezicht. Maar wel maakten wij tegen elkaar de opmerking, dat zijn lange beenen, het voor ons moeilijk zouden maken te ontkomen, als hij het er eens op gezet mocht hebben, ons voor een jongensvergriep te straffen, wat als regel bestond in kort recht door middel van den politiestok. Maar 't viel mee. Later bij den kleermaker, kwam ik nader met den nieuwen veldwachter in kennis, omdat

mijn baas zijn uniformen maakte. Van onze veldwachter is mij, uit gesprekken op de kleermakerswerkplaats, en uit het optreden in dien tijd (van later weet ik niet), het beeld bijgebleven van een gemoedelijken, geestigen en verstandigen man, die helaas in zijn familie met veel leed te kampen heeft gehad. (...). Maar in dien tijd, op ons dorp, was M. van der Molen meer de vriend van jong en oud.”⁶⁵

Anderhalf jaar na zijn aanstelling trouwde Van der Molen, in 1902 verloor het echtpaar hun eenjarige dochter en in januari 1913 overleed hun oudste zoon op dertienjarige leeftijd. Aan het eind van dat jaar werd Mient van der Molen ook nog eens weduwnaar; hij bleef achter met een minderjarige zoon en dochter. Zijn dochter bleef bij hem inwonen, maar de zorg voor zijn zoon werd hem na een aantal jaren te veel; deze werd in 1920 overgebracht naar de inrichting Dennenoord te Zuidlaren, die hij nimmer meer zou verlaten.⁶⁶ Ook in zijn werkkring ontmoette Van der Molen tegenslag. In augustus 1912 diende Van der Molen om onbekende redenen zijn ontslag in om net als zijn broers brievegaarder te worden. Op zijn voorlaatste werkdag verzocht Van der Molen de gemeente echter in zijn functie gehandhaafd te mogen blijven, omdat ‘hij zich door verschillende omstandigheden bezwaard heeft gevoeld de betrekking van brievegaarder te aanvaarden en voor de benoeming heeft bedankt’.⁶⁷ Dit werd hem toegestaan, hoewel niet duidelijk is wat de reden van zijn aanvankelijke ontslagaanvraag is geweest.

Ondanks de tegenslagen in zijn leven was Van der Molen een levensgenieter, die genoot van muziek, graag ging vissen en wel een borrel lustte.⁶⁸ Naast deze ontspanning en de dagelijkse uitoefening van zijn functie was Van der Molen sinds de oprichting in februari 1907 secretaris van de Groningse vereniging voor gemeenteveldwachters. Deze vereniging zette zich vooral in voor betere salariering van de gemeenteveldwachter, zodat die op het niveau van de beter betaalde rijksveldwachter kwam te liggen. Daarnaast vestigde zij de aandacht op misstanden binnen het vak,

zoals taken die niet behoorden tot de functieomschrijving en, belangrijker nog, waarvoor niet betaald werd, zoals het ophalen van schoolgeld, het bezorgen van biljetten of het ‘vernietigen, onbruikbaar maken en begraven van afgekeurd vee’ in het kader van het toezicht op de vleeskeuringswet.⁶⁹ Ook werd er bij deze vereniging veel geklaagd over de tegenwerking door burgemeesters als de gemeenteveldwachter een van zijn weinige verlofdagen wenste op te nemen.⁷⁰

Dinsdag 22 januari was de dag dat de twee overleden rijksveldwachters Hoving en Werkman naar het kerkhof werden gebracht. Besloten werd de rijksveldwachters niet te begraven in hun standplaats, maar in Groningen waar hun districtskantoor zetelde. Het was druk in de stad op de wekelijkse marktdag. De straten waren afgezet en het carillon van de Martinoren speelde de *Marche Funèbre* van Chopin. Achter het Noorderplantsoen formeerde zich de lijkstoet, die door het centrum van de stad naar het zuiden zou trekken. De stoet werd geleid door het muziekkorps van de Rotterdamse politie en de wagens werden gevolgd door deputaties van de rijksveldwacht, de gemeenteveldwacht, de gemeentepolitie, de marechaussee en van de politietroepen. De stoet trok langzaam door de stad. De statiewagens waarop de rijksveldwachters lagen, werden gevolgd door enkele wagens met bloemen, waarna een lange rij auto’s volgde. Veel mensen hadden zich opgesteld aan weerskanten van de route. Een verslaggever schreef hierover: ‘Tusschen een haag van belangstellenden door schreed de stoet langzaam verder. Het voorbijtrekken duurde bijna een kwartier, zoo lang was de rij van hen, die de overledenen de laatste eer kwamen bewijzen. Eerbiedig ontblootte ieder het hoofd, als de stoet passeerde, als een stille hulde aan hen, wier levensdraad zoo plotseling afgesneden was.’ Die stille hulde wordt overigens niet bevestigd door de vele foto’s die op deze dag zijn genomen waarop maar weinig ontblote hoofden zijn te zien. Hulde brachten wel de leden van de rechtbank, die op het bordes de beide slachtoffers van hun plicht de laatste groet brachten, en ook op

het provinciehuis werd een afscheidsreceptie voor de griffier even onderbroken door buiten in de kou acte de présence te geven. En zo trok de stoet verder naar het zuiden der stad.

Rond één uur bereikte de stoet de begraafplaats het Esserveld. Nadat volgens traditie een rondgang over de begraafplaats de geesten in de war had gebracht, groepeerden de aanwezigen zich rond de twee graven. Hierna volgde een groot aantal grafredes, die niet alleen het *de mortuis nil nisi bene* in ere hielden, maar vooral ook de laagheid van de misdaad benadrukten en de plichtsbetrachting van de gezagsdragers. De officier van justitie van Groningen sprak mede namens de minister van Justitie over de moordenaar, die zonder aanleiding deze bekwame en hoogstaande mannen in koelen bloede doodde en hun lijken verminkte. Na de president van de Groningse rechtbank nam de districtscommandant der Rijksveldwacht mede namens de procureur-generaal het woord en putte er troost uit dat “de afgestorvenen zijn heengegaan op de meest eervolle wijze, tijdens de uitoefening van hun plicht”. Nadat de burgemeester en de huisarts namens de bevolking van de gemeente Grootegast aan het woord waren geweest, volgde nog een rij sprekers van diverse politiekorpsen en politiebonden. Brigadier-majoor Adriaan Kolle sloot emotioneel af.

De gemeenteveldwachters Van der Molen en Meijer werden de volgende dag in hun eigen woonplaats begraven. In de loop van de mistige, vochtige morgen waren de dienaren van de ‘Heiligen Hermandad’ in autobussen van Groningen naar Opende vertrokken, waar op het middaguur de uitvaartdienst voor Aldert Meijer zou beginnen. Binnen de groep van zo’n 250 agenten heerste door een gerucht van een communistische demonstratie in Opende wel enige ongerustheid over de veiligheid in Opende. Het wapenarsenaal werd geïnventariseerd en geïnspecteerd.⁷¹ In deze staat van paraatheid trok de gemobiliseerde troep Opende binnen.

Voor de preekstoel in de gereformeerde kerk in Opende stond de met kransen bedekte kist van veldwachter Aldert Meijer. Na de preek van de dominee, die ‘troostende’ woorden van Gods wil

tot de familie sprak, was ook hier het podium voor notabelen, de burgemeester, enkele predikanten, het hoofd van de christelijke school en een afgevaardigde van de christelijke politiebond. Onder de klanken van Chopin volgde de mars door Opende naar het kerkhof, dat zwaarbewapende marechaussees hadden afgezet. Het gezag was niet gerust op een stille plechtigheid. Vele agenten uit het land keken ook onwennig om zich heen, naar een bevolking waaruit immers de doder van hun vier collega's was voortgekomen. Een plaatselijke marechaussee meldde: “Bij de begrafenis stonden er leelijke troonies tusschen, met een baard van drie weken, lang haar, een lefdas om en de pet scheef op. Ik heb meerdere min vleierende uitdrukkingen van Hollandsche politiemannen aan-gehoord, als: wat bruten-gezichten, wat schoften! Die menschen zijn zoo'n uiterlijk niet gewoon: de grootste misdadiger in de stad heeft in ieder geval nog iets heerachtigs.”⁷²

De officier van justitie schreef alvast een politiek motief aan IJje Wijkstra toe: “Wie had kunnen denken, dat dit jonge leven zoo ruw zou worden afgesneden, door de hand van iemand wiens brein vergiftigd was door menschonwaardige leerstellingen?” Hierna sprak namens de Groningse rechtbank rechter Frans Johan Lisman, die later de berechting van IJje Wijkstra zou voorzitten, dat de leden van de rechterlijke macht beter wisten dan menig ander wat het voor een politieagent betekende zijn plicht te doen: “Aldert Meijer heeft zijn plicht gedaan, is getrouw geweest aan zijn eed tot in den dood. Hij heeft zijn leven gegeven voor allen en naast dankbaarheid tegenover hem, gevoelen wij innig medelijden met hen die achterblijven. Moge hun kracht en de berusting geschonken worden, die menschen niet kunnen geven, maar moge het hun toch eenige verzachting geven in hun smart, dat duizenden en duizenden in het geheele land in gedachten met hen zijn en deelen in hun leed en dat duizenden en duizenden aan hem die heenging denken met eerbied en dankbaarheid.”⁷³

Nog een vijftal sprekers nam het woord, waarna de paar honderd agenten het hof in stilte verlieten. De stilte werd even later

verbroken door het geronk van de motoren van auto's, motors en bussen die hun passagiers meenamen naar Grootegast, gevolgd door vele fietsers en voetgangers.

Die middag was het de beurt aan de nestor van de Grootegaster politie, Mient van der Molen. In Grootegast was de opkomst nog groter dan in Opende. Langs de Hoofdstraat werd een imposante begrafenisstoet opgesteld, waarbij zich honderden belangstellenden aansloten. Rond halfvier werd de kist vanuit het gemeentehuis op de koets gedragen, bedolven onder kransen, waarna de stoet zich in beweging zette. Om de lange stoet geheel in beweging te krijgen, was een lange route nodig. De gekozen route nam een uur om bij het hof te komen, zodat de schemering al was ingevallen. Onder treurige tonen werd Van der Molen neergelaten in de aarde. Onder de sprekers was notaris Bruins: “U waart een hoogst sympathiek persoon met een hart van goud; altijd gereed om met raad en daad bij te staan. En toch waart en bleeft gij de bescheiden v.d. Molen. Voor de gemeente waart gij een eminent chef-veldwachter. Gij had het land aan processen-verbaal. Daar is de politie niet voor, was uw stamwoord. De politie is er om processen-verbaal te voorkomen. Dat is een goed standpunt als het wordt ingenomen door een politiemans die een persoonlijkheid is. En een persoonlijkheid waart gij. (...) Brave man, rust zacht. Uw leven was welbested.”⁷⁴ Na de stoet sprekers was het inmiddels halfzes geworden. Veel deelnemers hadden moeite in de duisternis hun auto of fiets te vinden.⁷⁵

Brigadier-majoor Adriaan Kolle en dominee Willem Anton Noest van Doezum hadden het initiatief genomen bij de begrafenis een collecte voor kransen te houden. Geïnspireerd door de respons hierop ontstond het idee geld in te zamelen voor een gedenksteen bij de graven. Hiervoor wenste de politie echter zelf het voortouw te nemen. Daarop werd besloten tot de oprichting van het Comité voor een algemeen bewijs van sympathie aan de nage-laten betrekkingen van de vier vermoorde veldwachters, waarvan het bestuur bestond uit Groningse notabelen, onder wie de com-

missaris van de Koningin, politieautoriteiten, predikanten, burgemeesters, de officier van justitie en de president van de Groningse rechtbank.⁷⁶ De achterliggende gedachte was de burgerij in de gelegenheid te stellen medeleven te betuigen aan de nabestaanden. Met zorg vermeed men het idee dat financiële ondersteuning voor de nabestaanden het motief was, want dat zou gelijkstaan aan belediging van het rijk, omdat daar de verantwoordelijkheid lag voor de karige pensioenen.⁷⁷ Een girorekening werd geopend, men plaatste collectebussen op verschillende locaties en de namen van de donateurs werden gepubliceerd. Het initiatief was een succes. Binnen veertien dagen was meer dan duizend gulden binnengehaald. In totaal kwamen in vier maanden tijd 1498 giften binnen met een totaal van ruim f 38.000,-. Aanvankelijk had men geen bestedingsdoel voor ogen. Uiteindelijk werd besloten de helft uit te keren. De weduwen Hoving en Werkman waren inmiddels naar Groningen verhuisd, en zowel weduwe Meijer als de dochter van Van der Molen moest nieuwe huisvesting zoeken omdat de dienstwoningen waarin zij woonden vrijgemaakt moesten worden, zodat enige financiële armslag welkom was. Van het restant werd een polis afgesloten, die werd uitbetaald aan de kinderen vanaf hun eenentwintigste levensjaar.⁷⁸

Naast de bijdrage aan het Comité had de plaatselijke commissie in Grootegast een deel van het ingezamelde geld gereserveerd voor een gedenkplaat. Op vrijdag 29 maart werd de steen in aanwezigheid van een zestigtal genodigden onthuld. Onder de namen van de slachtoffers staat te lezen: ‘18 januari 1929 aan de Polma’s laan onder Doezum als slachtoffers van hun plicht, door moordenaarshand gevallen.’ In de toespraak aanvaardde de burgemeester de gedenkplaat graag als bewijs van deelneming van de bevolking in het verlies van de vier plichtsgetrouwe mannen. Hieruit sprak duidelijk achting voor de handhavers van orde en regel. Het was voor de burgervader dan ook vooral een bewijs “van liefde der burgerij voor orde en gezag”.⁷⁹

Zoals gezegd wenste de politie ook een eigen eerbetoon te or-

ganiseren voor hun gevallen kameraden, in de vorm van gedenkstenen aan de graven. Hiertoe werd binnen de politie een comité opgericht met als voorzitter de commissaris van politie van Winschoten.⁸⁰ Het benodigde geld, 'waarmee we voor den dag durven komen', aldus het bestuur, werd geschat op tweeduizend gulden.⁸¹ Aangestoken door het overweldigend succes van het provinciale comité was het bestuur positief gestemd. Maar het tempo en de omvang van de donaties bleken schril af te steken bij die aan het Groningse comité. In de tweede week van mei was amper 7 procent van de benodigde tweeduizend geschonken door collega 'aan hare kameraden'.⁸² Het teleurgestelde bestuur reageerde hierop met: 'Zouden wij in onze verwachting teleurgesteld worden? Aan U het antwoord.'⁸³ De tegenvallende resultaten zullen voor een deel te maken hebben gehad met de late start van deze politionele geldinzamelactie – een late start die naar verluidt veroorzaakt was door misverstanden in de organisatie van de samenwerking⁸⁴; vele dienders zullen hun bijdrage al aan het provinciaal comité hebben geleverd. De inzamelactie bleef achter bij de verwachtingen, maar de opdrachten tot het vervaardigen van de grafmonumenten waren verstrekt. Zes weken nadat de penningmeester zich had beklagd over het feit dat er nog geen 50 procent van de gewenste som binnen was gekomen, vond de onthullingsplechtigheid plaats.⁸⁵

Op de gure woensdagmorgen van 27 november 1929 werden op het Esserveld in Groningen in aanwezigheid van een select gezelschap van familieleden en politie de grafzerken voor Hermannus Henderikus Hoving en Jan Werkman onthuld en overgedragen aan de familie. Daarnaast werd achter hun graven een te grote granieten plaat geplaatst met de tekst: 'De Nederlandsche Politie aan hare kameraden'. Na de onthulling volgden de gebruikelijke toespraken, waarna de plechtigheid werd afgesloten en het politiedeel van het gezelschap zich opmaakte voor de reis naar het Westerkwartier. Rond één uur startte de plechtigheid in Opende, waar vele belangstellenden op af waren gekomen. Rond de klok

van drie werd de zerk van Mient van der Molen onthuld op zijn rustplaats in Grootegast. Ook de plechtigheden in Opende en Grootegast werden geleid door de voorzitter van het comité, die deze gelegenheid aangreep voor een politieke boodschap: “Wie orde en gezag handhaaft, steunt vrijheid en recht. Het beeld, dat de wereld bij voortdoring te aanschouwen geeft en de teekenen van de groeiende tuchteloosheid en afnemend verantwoordelijkheidsgevoel in ons land geven wel allermint het recht om met de weermacht, waaronder de politie zeer zeker behoort, de hand te lichten, vooral niet tegenover den bekenden steeds driester wordende vijand, den misdadiger. In een tijd waarin een menschenleven niet meer geteld wordt, de meest brutale aanrandingen elkaar opvolgen en men hiertegen nergens meer veilig is, zou het een meer dan onverantwoordelijke daad der overheid heeten, de macht, ’t gezag der politie te gaan verzwakken.”⁸⁶ Ook in deze toespraak stonden Mient van der Molen, Aldert Meijer, Hermanus Hoving en Jan Werkman niet als personen centraal.

Tegen deze tijd was de berechting van Ijje Wijkstra in volle gang. Het strafrechtelijk lot van Wijkstra was niet moeilijk te voorspellen. Volgens sommige sociologen is in moordzaken gelijkheid voor de wet een illusie. Zo wacht een sociaal marginale dader die een welgesteld, sociaal geïntegreerd persoon vermoordt, een andere straf dan de laatste indien de rollen omgekeerd zouden zijn.⁸⁷ Iemand die een politieagent, dus een onderdeel van de staatsorganisatie, doodt, kan rekenen op nietsontziende vervolging en de zwaarste straf en weining kans op vrijspraak.⁸⁸ In dit laatste geval is ook minder bewijs benodigd om tot een veroordeling te komen, aangezien de zaak zo ernstig wordt opgevat.⁸⁹

Het strafrechtelijk lot mag dan min of meer vaststaan, voor een goed begrip van de zaak is het van belang de achtergronden van de verdachte en diens omgeving nader onder de loep te nemen.

Lutje IJje (1895-1915)

“Dat is een goede vangst,” lachte de politieman, “een dikke houtsnip,” en hij greep Wijkstra bij de borst.¹ Gemeenteveldwachter Mient van der Molen had op die winterse zondagmorgen in november 1914 een aantal mannen zien lopen in een weiland onder Doezum. Een van hen liep ‘met een geweer in jagende houding’.² Hierin had hij de negentienjarige ‘Lutje IJje’ Wijkstra herkend, die, zo had Van der Molen al eens gehoord, het stropen niet zou laten al “stond de doodstraf er ook op”.³ Een van Lutje IJjes metgezellen vertelde later, dat toen zij een houtsnip hadden ontdekt en aan zouden leggen om een schot te wagen, Van der Molen uit de sloot sprong en Lutje IJje vastpakte. Lutje IJje reageerde brutaal met: “Later kan de houtsnip nog wel eens groter zijn.” De man der wet haalde zijn boekje tevoorschijn en zei: “Je hebt een bekeuring. Is het geweer geladen, wees dan zoo goed en schiet het schot er uit.” “Daar heb ik niets mee te maken,” sprak Wijkstra, “je bent nu eigenaar. Ik heb thuis oude geweerloopen genoeg en de kolf zet ik er zelf aan, morgen heb ik weer een ander.” De politieman draaide zich om en schoot het schot eruit. De oude tromplader⁴ brandde zoo, dat het vuur de politieman voor het gezicht spatte. IJje lachte en zei: “Als ik dat geweten had, dat mijn geweer zoo’n baas kreeg, had ik er wel voor gezorgd, dat het hem voor zijn hersens kapot gesprongen was.” Hierop gingen we weer huiswaarts’, zo vertelde zijn metgezel. Wijkstra vermaakte zich erover. “Een mooie grap,” zei hij.⁵

Weinig reden tot lachen had Lutje IJjes neef Hendrik enkele

maanden eerder na zijn contact met de arm der wet. “Wij zijn immers onder ons beiden en niemand wordt het gewaar,” had de 35-jarige Hendrik Wijkstra tegen wachtmeester der marechaussee ‘Lange Klaas’ de Vries gezegd, toen hij op een zomerse woensdagmorgen wakker werd in villa Wendstein te Marum.⁶ In deze villa zetelde sinds achttien jaren de bereden brigade van vier tot vijf man sterk, met als bewakingskring de gemeenten Marum, Leek, Grootegast en een deel van Roden.⁷ De aanleiding hiervoor waren de ‘dikwijls voorkomende oneenigheden, vechtpartijen tusschen de grensbewoners van Groningen en Friesland te Houtigehage, Drogeham, Frieschepalen en Surhuisterveen’.⁸ Wachtmeester De Vries had Hendrik de vorige avond meegenomen vanwege openbare dronkenschap. De Vries sloot Hendrik in, zodat deze zijn roes uit kon slapen. Hendrik bood De Vries een rijksdaalder om de zaak maar te vergeten en geen proces-verbaal op te maken. Wat de reden is geweest voor Hendriks aanbod – een boete voor dronkenschap zou niet veel hoger zijn uitgevallen – is onbekend. In plaats van op het aanbod in te gaan, maakte de wachtmeester verbaal op voor ‘het aan een ambtenaar een belofte doen met het oogmerk om hem te bewegen in zijne bediening in strijd met zijn plicht iets te laten’.⁹ Dit leverde Hendrik Wijkstra een forse boete op van f 10,-.¹⁰ Het spreekt voor zich dat de wachtmeester zich hiermee niet geliefd maakte.

De Vries had een jaar eerder een revolver afgenomen van Hendriks broer Eite¹¹ en ook Lutje Ijje zou later een aanvaring krijgen met deze wachtmeester: ‘een man die bij ons in den ganschen omtrek ten doode toe gehaat was’.¹² Wat zeker een bijdrage heeft geleverd aan de antipathie jegens het geüniformeerd gezag in het algemeen en deze wachtmeester in het bijzonder, was het verhaal binnen de familie Wijkstra dat Hendrik werd bestraft omdat De Vries méér wilde hebben dan een rijksdaalder. Deze weinig geliefde gezagsdrager werd volgens Lutje Ijje later in Opende en De Wilp een aantal malen afgeranseld, maar, zo voegt Lutje Ijje hieraan toe: ‘hij had zijn hachje er toch nog

altijd levend afgebracht (hij kon van geluk spreken, nietwaar?)'.¹³

Lutje Ijje en zijn familie waren niet de enigen die op deze weinig eerbiedige wijze het gezag tegemoettraden. Met het gezag en dan met name autoritair optredende politie hadden veel streekbewoners niet veel op. Het was een vorm van wantrouwen die kon overgaan in aversie. De omgeving, het zuidelijk Westerkwartier van de provincie Groningen, zat gevangen tussen de Friese wouden met een vooral arme arbeidersbevolking, de even arme Drentse zandgebieden en de kapitale boerderijen van de graanbaronnen op het Groninger Hogeland.¹⁴ In de streek zelf, en dan met name de gemeenten Grootegast en Marum, trof men voornamelijk kleinschalige akkerbouw- en veeteeltbedrijven aan. Het zuiden van de gemeente Grootegast werd niet alleen door deze keuterboeren en de gebruikelijke ambachtsslieden bevolkt, maar vooral ook door veel losse arbeiders. Het verschil tussen de boer en zijn arbeider was minder scherp dan elders; ook de boer was genoodzaakt zijn handen vuil te maken, in tegenstelling tot zijn welvarender collega's op bijvoorbeeld het Hogeland, die vooral als bedrijfsleider optraden.

Het was een gebied waarin zich onafhankelijke gemeenschappen hadden ontwikkeld. Hierin drongen invloeden van buitenaf moeilijk door. Men was gehecht aan traditie en oude gebruiken en weinig ontvankelijk voor nieuwe ideeën. In dit gebied werd Westerkwartiers gesproken, een eigen vorm van het Groningse dialect, waarin de Friese invloeden sterker worden naarmate men meer richting de Friese grens komt.¹⁵

In dit gesloten gebied heerste een eigenzinnige mentaliteit, wat onder andere betekende dat de opmars van het overheidsgezag, dat in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate ingreep in het dagelijks leven, met wantrouwen en verzet werd ontvangen. De heersende macht zorgde aan het eind van de negentiende eeuw voor een hausse aan regelgeving en repressieve maatregelen. Dit was voor een belangrijk deel toe te schrijven aan enerzijds de toenemende invloed van het beschavingsoffensief van vooral het

politiek protestantisme, dat het onfatsoen bij de onderste lagen van bevolking – zoals het lange tijd getolereerde openbaar dronkenschap, het daarbij op de vuist gaan met de plaatselijke koddebeiers en andere traditionele volksgebruiken – ook met wetgeving wilde uitbannen, en anderzijds het opkomende socialisme dat, geholpen door verslechterende economische omstandigheden, een reële angst veroorzaakte bij machthebbend Nederland voor de onderlaag van de samenleving. Er trad in de beeldvorming een ‘proletarisering van de criminaliteit’ op, waarbij het gevaarlijke individu plaatsmaakte voor een gevaarlijke onderlaag.¹⁶ De politiecapaciteit nam dan ook tussen 1890 en 1914 enorm toe.¹⁷

In het noorden van het land werden vanaf 1892 op strategische plaatsen marechausseebrigades uitgezet, die naast de al aanwezige rijks- en gemeenteveldwachters toezagen op naleving van toenemende wetgeving en het beheersbaar houden van onvrede en dreiging van ordeverstoringen.¹⁸ De prijs van de toenemende veiligheid in de publieke ruimte die hiermee werd bereikt, was echter wel een groeiende vijandigheid bij de bevolking tegenover de plaatselijke geüniformeerde gezagsdragers die zich niet zelden uitte in gewelddadig verzet.¹⁹ In het zuidelijk Westerkwartier was er weinig sprake van sociale conflicten als stakingen of oproeren, maar individuele aanvaringen met die oprukkende staatsmacht waren geen zeldzaamheid.²⁰

Een sprekend voorbeeld van deze vijandigheid is het bericht in een plaatselijke krant in het najaar van 1911 over een jongeman uit Opende, die in de weilanden achterna werd gezeten door een aantal marechaussees. De marechaussees meenden dat hij honing uit bijenkorven had gestolen. Geheel ontdaan vluchtte hij zijn ouderlijk huis binnen, waarop zijn vader volgens de verslaggever had gevraagd: “Wat scheelt eraan?”, waarop de jongen antwoordde: “De marechaussees willen mij wat doen.”²¹ Pa stelde zijn zoon gerust en pakte alvast zijn revolver, die hij als waarschuwing in het zicht legde. Vlak daarna arriveerden de marechaussees. Er ontstond een felle woordenwisseling met de vader, die niet toe-

stond dat zijn zoon werd afgevoerd. Na dreigementen van de marechaussee bond de vader in en liet de beslissing over aan zijn zoon. Gelukkig voor de marechaussee was de zoon bereid mee te gaan, waarop de vader, die zich bij het besluit van zijn zoon neerlegde, de marechaussee toevoegde: “hem niet boeien of mishandelen”.²² Maar brigadier ‘Lange Klaas’ de Vries, die even later ter plaatse kwam, ging daar volgens de verslaggever toch terstond toe over.²³

Het is dan ook niet vreemd dat in die streek, en dan vooral bij diegenen die nog gewend waren aan het leven vóór de opmars van het overheidsgezag, de opvatting leefde, die door Lutje IJjes oom Berend Wijkstra aan zijn kroost werd meegegeven – onder wie eerdergenoemde Hendrik en Eite –, dat alleen de slechtste mensen op aarde bij de politie gaan.²⁴

Het landschap waarin dit alles zich afspeelde, was volgens IJje Wijkstra sterk veranderd in de generatie die lag tussen zijn vader en hem: ‘Zooals dat overal het geval is, zoo is ook die wereld daar bij ons, in verloop van zoo’n 70 à 80 jaren ontzaglijk veel van gedaante veranderd. Waar vroeger één huis stond, daar staan er thans wel vijf-en-twintig, en het aantal bewoners is in dezelfde verhouding toegenomen. Het is er echter in mijn oogen niet mooier op geworden, dat zij verre! Want weg zijn de bruine heidevelden waar het eens leefde van de patrijzen en korhoenders; weg is de schoone wildernis van allerlei bosschage waarin ’s avonds de vos blafte; en ook de moerassen met de talrijke wilgeboschen waarin des voorjaars haast in ieder een wild eendennest zat. Het is alles verdwenen.’²⁵ Het ruige heideveld, de schone wildernis, die Lutje IJje hier beschrijft, was trouwens grotendeels al verdwenen bij zijn geboorte. De heide was al teruggedrongen naar het zuidwesten van de gemeente, waar het vanuit het aangrenzende dorp Opende overliep in de ‘arme Friese heide’.

Lutje IJjes vader, IJje Wijkstra senior, was als timmermanszoon geboren en getogen in het zuidelijk Westerkwartier, in het zuiden

van het dorp Doezum met aangrenzend het buurtschap Lucaswolde (oostelijk) en de dorpen Noordwijk (zuidelijk) en Opende (westelijk). Wijkstra senior was timmerman en klompenmaker van beroep en in zijn jongere jaren een verwoed jager. Enkele weken na het overlijden van zijn ouders, die kort na elkaar stierven, stapte de verstokte vrijgezel Wijkstra senior op zijn 43ste in het huwelijksbootje. In juni 1877 gaf hij het jawoord aan de 23 jaar jongere landbouwersdochter Sjoukje van Bolhuis uit Nuis. Uit dit huwelijk zouden de volgende achttien jaren zeven kinderen voortkomen, van wie er twee jong stierven.²⁶ Het gezin Wijkstra woonde in een kleine arbeiderswoning met zo'n halve hectare land aan de Polmalaan, in de volksmond Rottelaan genoemd, in vaste pacht van twintig gulden per jaar. Het was een ietwat afgelegen gebied in het zuiden van Doezum; de naaste buurman woonde zo'n honderd meter verderop aan de laan en ongeveer honderdvijftig meter achter het huis van Wijkstra senior stond een boerderij. De meeste wegen bleven tot ver in de twintigste eeuw onverhard en in veel gevallen na hevige regenval onbegaanbaar. Ook straatverlichting behoorde tot de verre toekomst.²⁷

In het achterhuis van de woning was een timmerwerkplaats ingericht, en daarbij hielden de Wijkstra's ook nog enkele dieren als een geit en een schaap. Als timmerman en klompenmaker wist Wijkstra senior een redelijk bestaan op te bouwen en kon hij zich meten met de in de buurt wonende smid, bakker, landbouwer en een enkele fortuinlijke arbeider, die allen aan de onderkant van het gemeentelijke inkomensklassement voor de hoofdelijke omslag bungelden.²⁸ Hij kon goed voorbereid de winter tegemoet zien met aardappelen onder het luik, gerookt vlees op zolder en gekapt brandhout te drogen onder het afdak. De jaren na het binnen huwelijk van Wijkstra senior en zijn vrouw liep het inkomen echter terug.²⁹ Naast algemene conjuncturele factoren, zoals het teruglopen van de vraag naar houtbewerking, zullen ook de lichamelijke beperkingen van de ouder wordende Wijkstra senior hierin een rol hebben gespeeld. Hij was bezig met zijn afdaling op

de levenstrap en als nauwgezet vakman zal het tempo uit zijn werk zijn afgenomen, waardoor hij minder aantrekkelijk werd voor opdrachtgevers. Met het klimmen der jaren van Wijkstra senior zorgde zijn jongere vrouw in toenemende mate voor aanvullend inkomen door zich, naast de eigen huishouding, uit te besteden voor landarbeid, brei- en naaiwerk en het doen van de was. Later ventte zij ook het brood voor de plaatselijke bakker.

Of deze verarming een druk legde op het huwelijk van Wijkstra senior en zijn vrouw is niet bekend. In de herinnering van hun kinderen was het geen harmonieus huwelijk. Naar ieders oordeel was Wijkstra senior een eerlijk en oprecht man, maar wel iemand met een driftige natuur, die hem in zijn jonge jaren wel eens in de problemen had gebracht. Zo was hij betrokken geraakt bij een steekpartij met een Opendenaar die het vriendinnetje van zijn broer Berend had gekaapt, en was hij een buurtgenoot met een mes te lijf gegaan omdat die over hem had geroddeld.³⁰ Ook stond hij ooit op het punt in een driftbui zijn buurman Paauw dood te schieten, omdat die over zijn erf had gelopen.³¹ De driftbuien van Wijkstra senior leidden ook binnenshuis regelmatig tot handtas-telijkheden. Hij kwam volgens zijn oudste dochter Roelfke altijd met “een kwaje kop van ’t bed” en vloog regelmatig zijn vrouw naar de keel, of zoals Lutje IJje het zich herinnerde: “Hij was op-loopend, kwaad, opgewonden en bazig, om een kleinigheid sloeg hij moeder zoo maar om den kop.”³² Wijkstra senior, de driftkop, had het volgens de mensen altijd over “den kop afsnijden”.³³ De benjamin van dit gezin nam dit over: ook Lutje IJje stond volgens een buurman altijd klaar met het gezegde “de kop van den romp”.³⁴

Vrouw Wijkstra stak niet onder stoelen of banken dat ze ongelukkig was met haar huwelijk. Zelfs tegen haar kinderen zei ze vaak dat ze nooit had moeten trouwen, dat zij ‘te laat haar verstand had gekregen’.³⁵ Wijkstra senior zal in dit wrevelige huwelijk heimwee hebben gehad naar zijn lange zorgeloze vrijgezellenbestaan. Zijn twee oudste zoons volgden overigens zijn voorbeeld

en bleven ook tot op latere leeftijd ongehuwd. De onvrede van het echtpaar Wijkstra uitte zich vooral in ruzies over het geloof. Huize Wijkstra was aangesloten bij de hervormde kerk te Doezum, waar de kinderen eveneens waren gedoopt. Aan het belijden van zijn geloof hechtte Wijkstra senior echter niet veel waarde; kerkgang, bidden en de schriftlezing voor en na de maaltijd werden wel eens gedaan, maar alleen als het hem uitkwam. Zo stuurde hij zijn kinderen wel naar de zondagsschool, maar alleen als zij daar zin in hadden. Dit was een doorn in het oog van zijn vrouw, die niet alleen fel gekant was tegen de lauwe houding van haar man in geloofszaken, maar die ook nog eens de leerstellingen van de hervormde kerk te licht begon te vinden. Vrouw Wijkstra trotseerde haar kerkelijke huwelijksgelofte van gehoorzaamheid aan haar man en zocht aansluiting bij de gereformeerde kerk in Kornhorn.³⁶

Met haar stichting aan het eind van de negentiende eeuw voorzag deze kerk in Kornhorn naar eigen opvatting in een grote behoefte aan de ‘zuivere prediking van het Woord Gods’. De streek was immers “berucht door vechtpartijen, moordtonelen, losbandigheid en allerlei goddeloosheid. De dag des Heren werd op de snoodste wijze ontheiligd.”³⁷ Tegen deze goddeloosheid was dus in de opvatting van gereformeerde mannenbroeders het eeuwenoude woord van de hervormde kansels in Doezum, Noordwijk en Opende machteloos gebleken.

Aan het eind van de negentiende eeuw waren de hervormden en de gereformeerden evenredig verdeeld in de gemeente Grootegast. In de daaropvolgende decennia liep het aantal hervormden terug, terwijl het aantal gereformeerden steeg. Niet alleen in kerkelijke zin werd de gemeente Grootegast beschouwd als een overwegend gereformeerde gemeente.³⁸ Binnen het politieke bedrijf werd de liberale signatuur ingeruild voor een antirevolutionaire. Vanaf 1910 stond een antirevolutionair aan het hoofd van het gemeentelijk bestuur en werden bij vergaderingen op het gemeentehuis gebed en dankzegging geïntroduceerd.³⁹ De opmars van de

mannenbroeders strekte zich uit over de gehele hiërarchie van de gemeente van hoog tot laag, van burgemeester tot de gemeenteveldwachter.⁴⁰ Dit wilde niet zeggen dat er sprake was van een gesloten geloofsfront. Kornhorn, dat voor een gereformeerd bastion doorging, had in 1903 wederom te maken met een afsplitsing. Zoals zo vaak met fel oploaiende richtingenstrijd tussen gelovigen zullen ook hier persoonlijke kwesties een rol hebben gespeeld.⁴¹ Vanaf dat jaar kende Kornhorn naast de gereformeerde kerk ook de christelijk-gereformeerde.

Doordat binnen de gemeenschap de verhoudingen veelal werden gedefinieerd door godsdienstige opvattingen en niet door maatschappelijke welstand, liet de afsplitsing veel sporen na in Kornhorn en omgeving.⁴² Zes jaar later werd er nog gesproken over een strijd op leven en dood. Met nauwelijks ingehouden genoegen schreef een socialistische journalist in *Het Volk*: 'Met vergramde gezichten passeeren deze christenmensen elkaar des Zondags en in de week. Hadden er geen aardsche rechters bestaan, ik geef de verzekering, dat hier in deze gemeente dooden waren gevallen en nog is het hier een broeinest van haat en nijd, zooals men hier uren in den omtrek tevergeefs zoekt.'⁴³

De onderlinge antipathie uitte zich vooral op de dag des Heren, waarbij het voorkwam dat de kerkgangers alternatieve routes uitzochten om elkaar maar niet tegen te hoeven komen. De zondag was ook de dag bij uitstek waarop de eilandjes van de verzuijing zichtbaar werden. Was er door de week sprake van een goede buur, op zondag kon de kerkganger de niet- of andersgelovige buurman negeren. Het werd gewoon dat men zich voor allerlei zaken wendde tot de eigen geloofskring, van levensmiddelen tot levenspartner. Vooral dit laatste was een heikel punt; zo is menig prille relatie door de ouders doelbewust tegengewerkt als er twee geloven op een kussen dreigden te komen. Dit laatste zal vrouw Wijkstra hebben herkend: sliep de duivel immers ook niet tussen haar en haar driftige man?⁴⁴ In deze conflictueuze situatie groeide hun jongste spruit op.

Toen Lutje IJje, ‘Lutje’ in de betekenis van junior, werd geboren op donderdag 4 juli 1895 was zijn vader reeds de zestig gepasseerd en zijn moeder was 38 jaar jong.⁴⁵ Het verschil met zijn oudste broer Derk was veertien jaar. Even leek het erop dat Lutje IJje het door koortsstuipen niet zou halen. Als de benjamin van het gezin was hij het troetelkindje en genoot hij in de sobere huishouding deels een vrijere opvoeding dan zijn oudere broers en zusters. Zijn moeder probeerde hem wel de vreze Gods bij te brengen, maar zijn vader nam meer de oparol op zich. Zoals een jeugdvriend zei: “Vader heeft hem heelemaal verdurven en ’t oude mensch deed er niets aan.”⁴⁶ Vrouw Wijkstra wist Lutje IJje wel te doordringen van de essentie van de gereformeerde moraal, hij moest vooral goed oppassen, hij mocht nooit vloeken en moest altijd trouw zijn gebedjes opzeggen bij het eten en ’s avonds bij het naar bed gaan: ‘Want zoo alleen kon een mensch goed worden, en alleen goede menschen kwamen in den hemel. Er waren ook booze menschen die altijd vloekten en met God den spot dreven; maar God, die alles hoorde en zag, onthield alle die dingen en schreef ze in het Gedenboek; en eenmaal zou Hij zelf van den hemel afdalen om die boozen in de hel te werpen zoo zij zich tenminste niet bekeerden. En o! dat eeuwige vuur. Zij moesten daar altijd branden in de vlammen aan kettingen vastgebonden en zij zouden *nooit* meer verlost worden.’⁴⁷ Van dat eeuwig branden in de hel kon Lutje IJje zich een levendige voorstelling maken; had hij zich immers niet eens gebrand aan de kachel en kokend water over zich heen gehad?⁴⁸ Later zou hij als adolescent rebelleren tegen de doctrine van zijn moeder.

Met zijn vader trok hij in zijn jonge jaren veel op. Zo leerde die hem vissen, eieren zoeken en succesvol jagen. Hij bracht Lutje IJje onder andere de kunst van het ontjassen van een mol, het omgaan met vuurwapens en de beginselen van het klompenmaken bij. Ze gingen samen naar kermissen en jaarmarkten in de omgeving en in de herberg dronk hij onder ouderlijk toezicht zijn eerste ‘roemerke jenever met suiker’. Maar de meeste indruk op de jonge

knaap maakten de verhalen die werden verteld bij het winteravondpraten. Tijdens deze avondvisites van burens, vrienden en kennissen op de lange winteravonden werd muziek gemaakt en werden sterke verhalen verteld. Overheersend waren de spookverhalen die de bezoekers danig op de proef stelden wanneer zij tegen het spookuur de tocht huiswaarts moesten ondernemen over de onverlichte, onverharde paden door landerijen en heide, omringd door witte wieven, wilde lantaarns en andere spookverschijningen. Lutje IJje hoorde met spanning en onderdrukte angst de belevenissen aan die zijn oude vader en diens leeftijdsgenoten de revue lieten passeren. Vooral bleven hem de avonden bij met zijn vader bij ‘Olle Job’, Jacob Piers, die verderop aan de Polmaalaa woonde.

Jacob Piers werd in 1826 geboren in Lutjegast in het noorden van de gemeente Grootegast. In zijn jonge jaren had hij met de ‘brandwagen’ (turfwagen) gereden in de arme heidestrecken in Friesland, waar hij turven verkocht. Na zijn huwelijk vestigde hij zich rond 1862 in Doezum als klein boertje. Van alles wat Olle Job in zijn ervaringsrijke leven meemaakte, zal de moord op zijn oudste zoon wel het meest ingrijpend zijn geweest. Zijn 23-jarige zoon Pier was die maandag in mei 1882 naar de markt in Leek vertrokken om een paar lammeren te kopen. De volgende morgen werd een zoekactie op touw gezet omdat Pier, die zowel lichamelijk als geestelijk gebrekkig was, niet thuisgekomen was. Zijn lijk werd door zijn zuster gevonden in een moddersloot op een binnenpad tussen Boerakker en Lucaswolde. De dader bleek zijn vriend Hepke te zijn geweest, die uit was op de inhoud van zijn portemonnee. Met een schamele buit van nog geen vijf gulden was Hepke de herberg in Noordwijk binnengestapt en had brandewijn besteld, waarna hij volgens overlevering gezegd zou hebben: “‘Heden is het brandewijn, morgen zal het anders zijn.’”⁴⁹ Deze roofmoord liet nog lang zijn sporen na in het zuidelijk Westerkwartier. Meer dan dertig jaar later waren de mensen er nog van overtuigd dat rond het huisje van Olle Job de geest van de

vermoorde Pier rondwaarde. Na Olle Jobs dood had men dan ook moeite huurders voor de woning te vinden.⁵⁰

Naast een arsenaal aan belevenissen en verhalen had Jacob Piers ook een groot verteltalent. Later stond Lutje IJje nog scherp het tafereel voor de geest van zijn bezoeken met zijn vader aan Olle Job: ‘De beide oude mannen zaten dan naast elkaar, terwijl ik en de drie vrijgezelle jongens de eerwaarde kring om het groote haardvuur volmaakten. Wij hadden dan allemaal de pijp aan, een grooten blikken trommel met goedkoope tabak stond op de vierkante, stokoude tafel. Want wij rookten zoo’n avond wel een half pond tabak tezamen op. Wat een gezellige oude huiskamer! Een ruige keeshond lag op een der stoelen te slapen. Dan waren er nog een paar driekleurde katten, die gedurig bij de een of ander op de schoot zaten. De oude boerin had de geheele avond drukte met de groote koffiekkan en met “stutebruggen” snieden.’⁵¹ In deze warme, rokerige ambiance werd verhaald van de betoverde wereld waarin zij leefden, van de heerschappij van de geesten en schimmen die zweefden langs eenzame donkere zandwegen, tussen houtwalletjes, voetpaden door de velden, en dammetjes langs sloten; een tijd waarin tjoensters, wikwieven, spoeckiekers en duvelbanners een gewillig en gelovig gehoor vonden.⁵²

‘Ja, dat was gezellig,’ vervolgt Lutje IJje, ‘dat avondpraten; en och, och! Wat werd er dan wat verhandeld! Het gesprek liep meest over spookverschijningen, avonturen met de “olle vent” (de Duivel); het kattenmysterie; de jacht, en nog meer wondere dingen. De bron van die verhalen was bij die oude mannen onuitputtelijk!’⁵³ Lutje IJje raakte sterk onder de indruk van de verhalen die deze mannen hadden beleefd, gehoord of verzonnen. Het ging in hun verhalen niet alleen om bekenden van Lutje IJje, zoals ‘olle Albert Wonderman’ die op een nacht door negen katten was aangevallen, maar ook over plekken in de omgeving waar het niet pluis was, waar witte juffers, dieren zonder kop en andere ‘ploagbiesten’ heersten.⁵⁴ Zo was daar bijvoorbeeld het Jeneverlaantje bij Boerakker of het struikgewas bij de Beldam te Noordwijk, waar

het gevaar loerde.⁵⁵ Met de ‘stille hoek’ bij Marum, de Kaleweg bij Opende, het zandpad naar huize Postema in Lucaswolde en het zijpad nabij de Polmalaan waren dit plekken, die Lutje Ijje zijn verdere vrije leven vermeed of in ieder geval behoedzaam naderde.⁵⁶ De getuigenissen van streekgenoten die in het verschrikkelijke oog van het geestenrijk hadden gestaard, voedden Lutje Ijjes ontzag. Als veelbetekenend voorbeeld diende hetgeen Ebele Looyinga (1844-1907) uit Noordwijk was overkomen.

De onverschrokken landbouwer Looyinga, die in de volksmond Ebbel werd genoemd en die zich stoorde aan God noch gebod, stond ook bekend als ‘kaartspeuler’, een kaartlegger die in zijn kaarten de toekomst kon lezen. Deze man, die voor niets en niemand uit de weg ging – zo had hij al enige jaren tuchthuis erop zitten wegens zware mishandeling van onder anderen de plaatselijke rijksveldwachter, die hij met een mes in het gezicht had gestoken – ging echter wel op de loop voor een ‘witte juffer’. Lutje Ijje beschrijft wat Looyinga was overkomen toen hij ’s nachts van Marum langs “Hinnerk Durks boschtje” was gekomen, ‘(een klein kreupelboschje van laag eiken hakhout bij ons in de buurt. Het gezegde ging altijd dat het daar spookte) (...), doe kwam daor ’n witte joffer oppe zied... maor zij zee niks – en of Ebbel haad liep of stoarig – het witte wief bleef mor naost hom, en ien ’t lest drukte ze homs toe de sloot ien... ja, doe idder wel tien minuten gaons hôst an de hals toe deur de sloot lopen... en hoe d’r thus kommen is ja, dat wiet d’r laoter host zeulf niet... mor Ebbel kwam nooit mee bij aovond buten deur, en hij hêt ’t kaartspeulen overgeven!’⁵⁷ Aan de andere kant zal Looyinga’s bekering ook weer niet zo sterk zijn geweest, omdat de vrijgezelle zonen van Ebele de paranormale fakkel overnamen met het kaartleggen.⁵⁸

Ondanks een toenemende ‘onttovering van de wereld’ bleef het geloof in bovennatuurlijke verschijnselen hardnekkig. Naast de kerk, het onderwijs en ontginning van de woeste gronden had vooral straatverlichting een rol in het verdrijven van dolende geesten. De periferie van het zuidelijk Westerkwartier bleef ech-

ter tot ver in de twintigste eeuw onverlicht, zodat de geesten vrij konden heersen over de nacht. Ook de invloed van de kerk, die erop aandrong geen geloof te hechten aan dergelijke verschijnselen, was betrekkelijk. Lutje IJje illustreerde dit aan de hand van het verscheiden van Pieter Jentjes Sietse.

Deze Sietse was op een nacht bezocht door het hamermannetje, een kever die de hele nacht op de planken van de bedstee had geklopt. Zoals iedereen wist, werd daarmee een sterfgeval aangekondigd en daar Sietse alleen woonde, was het hem duidelijk dat het hemzelf betrof. Geheel overstuur vertelde hij van het voorteken aan de plaatselijke koperslager, die hem probeerde op te beuren door ‘de Waarheid’ (Bijbel) aan te halen en zijn bijgeloof te verwijzen naar het rijk der fabelen. Lutje IJje laat er geen misverstand over bestaan: beide heren wisten ondanks Bijbel en kerk wel beter. Natuurlijk kregen ze gelijk: nog geen week later was Sietse al naar het kerkhof gebracht.⁵⁹ Evenals Sietse was ook Lutje IJje gevoelig voor voortekens van de dood, de zogenaamde voorloop, door hamermannetjes of huilende honden. Zoals Lutje IJje uitlegt: ‘Als er een hond klagelijk huilt voor iemands deur of woning: dan zal daar spoedig een sterfgeval plaatshebben óf – de woning zal door brand vernield worden; één van twee!’⁶⁰ In december 1928 zou er ook een hond huilen aan de Polmalaan.

Naar de openbare lagere school te Doezum was het drie kwartier te voet over het zandpad, dat toen werd geflankeerd door braamstruiken, riet en wilgen. Schoolgaan beviel Lutje IJje niet: “Ik mocht niet graag naar school gaan; dat was heelemaal mijn aard niet; ik was heelemaal gewoon aan het vrije veld, eieren zoeken enzovoort. Wel als meester ons aan ’t vertellen was, sprookjes, en boeken lezen, dat mocht ik ook wel; ook hield ik wel van teekenen.”⁶¹ Hij spijbelde regelmatig: “Als ik thuis wilde blijven zei vader gewoonlijk: “blijf dan maar thuis”; ’t was toen nog niet streng met de leerplicht.”⁶² Een latere collega-voeger, die op de bijzondere school in Kornhorn had gezeten, herinnerde zich Lutje IJje uit deze periode. Volgens traditie vochten de schooljongens

de rivaliteit tussen de openbare en de bijzondere school dikwijls met de vuist uit. Lutje IJje was, met zijn slordig gekamde lange haren en een zakdoek om zijn hals – de stijl van de mollenvanger in die jaren – niet bepaald een haantje de voorste of een vechtersbaas, maar bang was hij evenmin. Het was wel een jongen die je in de gaten moest houden, ‘hij was zo’n stiekemerd in zijn doen’, aldus zijn toenmalige rivaal.⁶³ Nadat Lutje IJje de vijfde klas een tweede maal had doorlopen, mocht hij tot zijn vreugde de lagere school verlaten. Na schooltijd brak een tijd aan waar hij later met genoegen en weemoed aan terugdacht. De noodzaak om direct op eigen benen te staan was er voor hem nog niet. Hiermee verkeerde hij in een uitzonderlijke positie. Het was gewoon en veelal ook noodzakelijk, dat kinderen direct na het verlaten van de lagere school zelf de kost gingen verdienen.⁶⁴ Hij kreeg de vrijheid nog een periode zijn eigen gang te gaan; “ik deed van alles. Ik was een woelwater en een zonderling”,’ zei hij later over zichzelf.⁶⁵ Hij zat vol energie, maar was snel verveeld: “Ik had overal dadelijk de “nugt” (de aardigheid) af.”⁶⁶

Zijn broers namen hem af en toe mee naar de bouw waar hij het metselen en voegen leerde, zodat hij er zelfstandig op uit kon. Na een tijd als voegerleerling te hebben gewerkt, sloeg de verveling weer toe en zocht hij een nieuwe uitdaging. Hij verruilde de bouw voor het boerenleven: “Ik had toen geen aardigheid meer aan het voegen.”⁶⁷ Twee maanden voor zijn veertiende verjaardag besteedde hij zich uit bij boer Postmus in Marum. Deze boer was eerder koopman te Doezum geweest. Naast kost en inwoning verdiende Lutje IJje veertig gulden voor de periode van een jaar, dat volgens traditie voor de boerenarbeider in de meimaand begint. Het leven als boerenknecht was afwisselend, maar zwaar. De dagen begonnen vroeg en eindigden laat; van ’s morgens vier uur tot ’s avonds rond de klok van halfacht werd er gewerkt. De boerderij werd gerund door de boer, diens zoon, een oude knecht, Lutje IJje en af en toe een losse arbeider. Zoals Lutje IJje later zou schrijven, lijkt de boer een idyllisch wezen, maar, voegt hij er

veelbetekenend aan toe, ‘men moet hem niet van nabij kennen’.⁶⁸

Boer Postmus was een slavendrijver, en diens zoon was in de ogen van Lutje IJje een ‘wrede, ruwe onbeschaafde klant’, ‘de schrik van al het gedierte der boerenhave’: ‘De paarden sidderden als ze zijne stem maar hoorden; als hij de hond bij zich riep (het was een jachthond), dan kwam die op de buik naar hem toe krui-
pen, en liet daarbij zijn eigen water vloeien van benauwdheid.’⁶⁹ Het enige plezier was er tijdens de afwezigheid van de boer, anders was het ‘werken, werken... met groote haast en nooit rust’.⁷⁰ De koffie en het eten konden niet heet en snel genoeg worden genuttigd: ‘Men had nergens en nergens geen tijd voor, ook niet voor eten of drinken. Wanneer wij ’s middags aan tafel zaten, dan trachtte ieder in den kortst mogelijken tijd eenige brokken naar binnen te werken... heet of niet heet, dat deed er niets toe, want met een tien minuten legde de boer zelf de vork neer; en zoo iemand van ons er dan nog niet mee klaar was, dan zei hij al gauw-
achtig: “Goddorie, jonges! wat her jim toch lang an dat eten! ’t Is net al heiben gien tanden meer iene mond... Doe ik vroeger zoo ald was as jim, dan zat ik nooit langer as vief minuten an é taofel. Er moet gewerkt worden!”’ had de boer even in het Hollands gezegd, om te vervolgen met: “Wij hebben ’t smoorne drok en wij kinnen gien oogenblik misten!”⁷¹

Om de veertien dagen kwam hij op zondag naar huis. Op een van die zondagen besloot Lutje IJje maar thuis te blijven: “Ik klaagde mijn nood aan vader en toen zei die: ‘blijf maar thuis’.”⁷² Na vier maanden eindigde zijn carrière als boerenknecht. Hij bleef eerst weer een tijdje thuis voor hij het voegersvak weer opnam. Hij vermaakte zich met knutselen, werken op het eigen stukje grond waarop aardappelen werden gepoot, en verder ging hij jagen, eieren zoeken en mollen vangen.

Dit laatste was een bron van inkomsten. Was er voorheen alleen een kleine vergoeding van de boer om de lastposten op te ruimen, na 1890 werden de dieren interessant voor hun huid. Mollenvan-
gen werd een lucratieve handel, zodat meer en meer mensen het

veld in trokken om mollen te vangen. De prijzen stegen van een paar cent naar zo'n veertig cent per vel rond 1916.⁷³ Het vangen van vijf mollen op een dag stond bijvoorbeeld in 1909 gelijk aan acht uren zwaar grondwerk in de heideontginning, zodat het regelmatig voorkwam dat arbeiders wegbleven van hun werk en het veld in trokken.⁷⁴ Niet alleen de mollenpopulatie ondervond de negatieve gevolgen van deze toenemende jacht, maar ook de landeigenaren. Waren er vroeger molshopen, nu werd het land vergraven door mollenjagers die zonder toestemming door de velden trokken. Het kwam zo ver dat de mollenvangers een grotere plaag werden voor de landeigenaren dan de kleine, zwarte wroeters.⁷⁵ In 1918 werd de mollenvangst voor geldelijk gewin dan ook verboden. Dit verbod had echter weinig invloed op de jacht en de handel. Berucht is de razzia in de winter van 1919-1920. De huiden werden zoveel waard dat, zoals Lutje IJje schreef, 'alles wat een schop kon dragen dat liep in 't veld; hoewel de meesten nog nooit een mol gezien hadden, en ook nimmer een te zien kregen'.⁷⁶ De reden voor deze ongekeerde, kortstondige waardeestijging was naar verluidt het in en vervolgens weer uit de mode raken in de Verenigde Staten van kledingstukken van mollenbont.⁷⁷ Vijftien winters lang zou Lutje IJje mollen vangen. Dit deed hij niet alleen op de landerijen in de buurt, maar ook diep in de provincie Drenthe.

Na het fiasco van de boerenarbeid keerde Lutje IJje terug naar het voegersvak. Rond deze tijd verdiende hij een redelijk loon van zo'n *f* 5,- per week. Eind 1913 kwam hij als voeger te werken bij de uitbreiding van de melkfabriek te Doezum, een grootschalig project dat vele arbeiders uit de omgeving werk verschafte, onder wie de Opendenaren Hendrik Wobbles en Hendrik Sinneker. Met deze laatste trok Lutje IJje op de bouw gedurende een halfjaar veel op. Sinneker herinnerde zich de spannende tijden op de bouw aan de vooravond van de Grote Oorlog. Iedere dag werd het krantennieuws gevolgd en bediscussieerd op de steigers. Lutje IJje las de kranten nauwkeurig en werd in de discussies goed geholpen door zijn sterke geheugen. Volgens Sinneker bewonderde Lutje

Ijje aanvankelijk de Duitsers – dat waren echte kerels – maar een paar jaar later, toen Sinneker hem sinds lange tijd weer eens sprak, stond hem het militarisme tegen en volgde hij met interesse het opkomende communisme in Rusland.⁷⁸ Tegen die tijd had Wijkstra, door een kort verblijf in Essen, het Duitse militarisme van dichtbij ervaren.⁷⁹

Over zijn toekomst had Lutje Ijje weinig omlinjnde plannen, wel had hij grootse gedachten. Zijn ambitie was, zo vertelde hij aan Sinneker, ooit een ‘groot stuk’ te kunnen volbrengen, zoals het verkennen van de Noord- of Zuidpool. Maar of hij werkelijk ooit de streek zou verlaten, wist hij nog niet. Het gebrek aan concrete plannen weerhield hem niet stoutmoedig te verkondigen dat er een tijd zou komen dat alle kranten over hem zouden schrijven.⁸⁰ Hij ondernam niet veel later een poging om de streek te verlaten en naar de oosterburen te trekken, die hij toen bewonderde. Op een dag vertrok hij op de fiets naar Duitsland om daar werk te zoeken als voeger. Nadat hij in een kruidenierswinkeltje net over de grens in Duitsland een ‘ons apeneuten’, een half pond ‘dreuge prumen’, een ons meelkoekjes en een streng platte drop had gekocht, zette hij koers naar huis.⁸¹ De moed was hem in de schoenen gezonken. Vier dagen later stond hij alweer op de steigers en zou hij voor verschillende aannemers voegen. Totdat opnieuw de verveling toesloeg en hij het een aantal dagen probeerde op een dorsmachine en twee weken op een baggermachine. Dit beviel hem evenmin, zodat hij weer terugkeerde tot het voegvak. Op de bouw kwam hij in contact met timmerlieden, stukadoors en metselaars uit de verre omstreken en van allerlei pluimage. Van voegers uit Groningen leerde hij het echte, fijne voegwerk. Hierin vond hij een passende uitdaging en hij bekwaamde zich verder in het voegersvak.

Daarnaast maakte hij op de bouw kennis met drank en met de goddeloze praat van het socialisme. Zoals hij later over het eerste schreef: “De drank was toen nog niet zo duur, en de timmerlui waren er fel op. Ik moest vaak drank halen, en kreeg dan ook wat,

wat mij best beviel.”⁸² Om elf uur ’s morgens en vijf uur ’s middags werd veelal de drankklok geluid. Daar kwam bij dat Lutje IJje in die jaren veel werkte voor een Doezumer aannemer, die onder een inspectieronde het drinken van jenever verstond alvorens door te fietsen naar de kroeg. De ‘zwarte drankflesch’ en het ‘roemerke zonder voet’ behoorden al snel tot Lutje IJjes ‘teerbemінде, onmisbare lievelingen’.⁸³ Onder het genot van een borrel werd er veel gediscussieerd over politiek, waarbij het er heet aan toe kon gaan. Veel indruk op hem maakte een bejaarde timmerman, een sociaaldemocraat in hart en nieren, ‘één die beslist voorbeeldig spotte met de godsdienst en de leer der kerken. Hij was ook nogal aardig ontwikkeld en belezen.’⁸⁴ Onder invloed van deze anoniem gebleven spotter en andere socialen op de bouw, kwam Lutje IJje er later toe zich te abonneren op *Het Volksweekblad*, het gewestelijk blad van de Groningse SDAP-afdeling.

In zijn vrije uren trok Lutje IJje veel op met de iets oudere Cornelis Dalmolen, plaatselijk bekend onder de naam Kees Lombok, mogelijk vanwege zijn gepeperde natuur. Kees Dalmolen werd in Opende geboren als oudste zoon in een arbeidersgezin van negen kinderen, van wie drie de twaalfjarige leeftijd niet zouden halen. Evenals Lutje IJje verliet hij de lagere school zonder alle klassen te hebben doorlopen. Tot zijn negentiende werkte Kees af en aan bij zijn vader in de vervening. Hij werd niet gespaard door zijn vader, die zijn zoon op de lichamelijk zwaarste karweien zette. De gezinssituatie verslechterde aanzienlijk toen Kees’ moeder na een miskraam werd opgenomen in een psychiatrische inrichting. Samen met zijn zes jongere broertjes en zusjes was de toen dertienjarige Kees overgeleverd aan de barbaarse tucht van hun vader en hun oudste zuster.⁸⁵ De kinderen kregen vaak slaag, geen eten en mochten regelmatig buiten de nacht doorbrengen. Uiteindelijk grepen de autoriteiten in en werd de vader uit de ouderlijke macht ontzet.⁸⁶ De minderjarige kinderen werden elders onderbracht. Kees had tegen die tijd zijn toevlucht genomen tot zijn grootmoeder aan moederszijde, de beruchte ‘Trien Lieger’.

Trientje Veenema-Visser woonde op nog geen halfuur te voet zuidwaarts van Kees Dalmolens ouderlijk huis in een klein, verval- len arbeidershuisje aan de rand van de heide bij Noordwijk. Hier leefde deze geharde vrouw van de ouderdomsrente en van haar bescheiden veestapel. De opvatting van de buitenwacht was dat er geen waar woord over haar lippen kwam, zodat zij in de volks- mond ‘Trien Lieger’ heette. Volgens Lutje IJje werd over haar ge- dacht en gesproken zoals ‘men het over den duivel heeft’.⁸⁷ Hier- toe droeg de overtuiging bij dat zij in 1892 haar elf jaar oudere, lichamelijk verzwakte man Kornelis aan de balken in de schuur had opgehangen en het vervolgens had doen voorkomen als zelf- moord. Een bewijs hiervoor was nooit geleverd. Kleinzoon Kees was niet onder de indruk van dit volksgerucht. In zijn visie, wel- licht ingegeven door zijn grootmoeder, was zijn vader door een ruzie verantwoordelijk voor de zelfmoord van zijn opa.⁸⁸

Toen hij ontsnapt was aan het juk van zijn vader verdiende Kees de kost met verschillende werkzaamheden. Hij werkte onder meer als takkenbinder, veldarbeider en een korte tijd als fabrieksarbeider. Net zomin als voor zijn vriend Lutje IJje was werken onder een baas een genoegen voor hem. Het was nog net geen publiek geheim dat deze flamboyante flierefluitier na het spookuur regel- matig op rooftocht ging en vaak was te vinden in de aardbeienbed- den van de ‘grootlu’ – de notabelen – van Grootegast of Marum. Regelmatig kwam hij in contact met de mannen der wet en de heren in toga. Voor hen kon Kees als vele anderen uit de streek weinig respect opbrengen. Hij trad de autoriteiten consequent strijdvaardig tegemoet. Met een naïeve opvatting over de recht- spraak vocht hij principieel alle aantijgingen van het gezag aan, tot aan de Hoge Raad. Hij bezat naar eigen zeggen een grote kennis van het recht en was ervan overtuigd dat bij gebrek aan een be- kentenis of andere harde bewijzen vrijspraak moest volgen. Dat het in de praktijk – in ieder geval voor hem – niet zo werkte, deed bij Kees Dalmolen de weerzin jegens het gezag en de rechtspraak alleen maar toenemen. Niet verwonderlijk dat hij onder andere

over het gerechtshof en de Hoge Raad herhaaldelijk en met pathos sprak als: het 'ongerechtshof' en de 'lage raad'.⁸⁹ De twee eigengereide vrienden deelden naast hun vrijheidsdrang ook de minachting voor autoriteiten. In hoeverre Lutje IJje Kees Lombok vergezelde op zijn nachtelijke strooptochten is niet bekend. Het kwajongenskarakter van hun streken veranderde toen er geen geldboetes meer opgelegd werden, maar celstraffen.

In hetzelfde weekend dat Lutje IJje door veldwachter Van der Molen werd betrapt op jagen had Kees Dalmolen chocolade en een horloge gestolen bij een plaatselijke winkelier. Pas enkele weken later kreeg de politie Kees als verdachte in het vizier. Hij werd veroordeeld tot een maand gevangenisstraf.⁹⁰ Voor het eerst maakte Kees Dalmolen kennis met de beklemmende muren van de Strafgevangenis te Groningen, muren waartegen hij nog vaker zou aankijken. Toen hij de helft van zijn straf erop had zitten, meldde zijn vriend Lutje IJje zich aan de poort van dezelfde gevangenis aan de Hereweg om eveneens kennis te maken met de tralies.⁹¹ Voor de strooptocht die door gemeenteveldwachter Van der Molen was verstoord, had Lutje IJje namelijk een geldboete gekregen van f 8,- of, bij het niet betalen daarvan binnen twee maanden, vier dagen in de cel.⁹² Lutje IJje had voor het laatste gekozen. Zijn motief voor de keuze voor de cel is niet duidelijk. Door zijn verdiensten in de bouw kan het niet alleen uit geldgebrek zijn geweest. Deed hij het uit rebellie tegen het gezag, dat hij het geld misgunde, uit nieuwsgierigheid naar dat mysterieuze gebouw waar vele mensen uit de streek over fluisterden, of besloot hij zich te melden aan de gevangenispoort uit solidariteit met zijn vriend Kees? Of waren vier dagen cel voor hem voordeliger dan acht gulden boete? Zeker is dat, hoewel hij daar later nog genoeg kansen toe zou krijgen, dit de eerste en laatste keer was dat Lutje IJje voor de vervangende dagen in de cel koos. Het valt dan ook te betwijfelen of Lutje IJje dit slotakkoord van de jachtpartij nog steeds als een 'mooie grap' beschouwde.

Krupp Stahl (1915-1919)

Op de dag na kerst 1915 werd hij wakker en wist dat hij niet thuis was. In het donker tastte hij in zijn zakken naar zijn elektrische lantaarn. Weg! Zijn portemonnee, zakmes, zijn sigarenpijpje en de lucifers, alles was weg.¹ Eenmaal gewend aan het donker zag hij al snel dat hij zich in een boerenhut bevond. Hij had geslapen op wat stro in een varkenshok. Hoe hij daar terechtgekomen was, wist hij niet. Het laatste wat hij zich herinnerde, was dat hij met een tweetal vrienden de tweede kerstavond had doorgebracht in verschillende kroegen in de omgeving. Veel meer daagde hem niet. Lutje IJje verliet de schuur en ging naar huis waar hij zijn roes verder uitsliep. 's Avonds werden de leemtes in zijn geheugen gevuld door zijn vrienden. Hij was de vorige avond tegen tien uur al straalbezopen geweest. Half slapend had hij over een tafeltje gehangen in de herberg te Doezum, zich van zijn omgeving nauwelijks bewust. Zijn vrienden hadden hem toen maar even buiten gezet om uit te waaien, waar hij in slaap viel. Toen zijn vrienden uiteindelijk huiswaarts keerden, hadden ze Lutje IJje in een kruiwagen meegenomen, 'tot groot vermaak van allen die mij in dien toestand zagen', aldus Lutje IJje.² Op een kleine afstand van zijn huis hadden ze hem maar in een boerenhut op wat stro in het varkenshok neergelegd en uit voorzorg zijn zakken gelegegd. Dit leek de vrienden verstandiger dan hem zo laat nog beschonken thuis af te leveren. Dat hij op een dergelijke manier de controle over zichzelf had verloren en dit ook nog in het bijzijn van vrienden en dorpsgenoten, stak de trotse Lutje IJje, die daarmee een danige

deuk in zijn ego opliep. Maar bij deze vernedering bleef het niet; een aantal weken na de bewuste kerstavond wachtte hem nog een onaangename verrassing.

Rijksveldwachter Jan Bolt van Kornhorn overhandigde hem een dagvaarding.³ Lutje IJje was zonder het zich te herinneren namelijk ook genoemde rijksveldwachter Bolt en de gemeenteveldwachter van Opende Lubbertus Boxem tegengekomen.⁴ Die maakten uit zijn ‘wankelden gang’, zijn ‘onsaamhangende spraak’ en zijn ‘ruiken naar sterken drank’ op, dat hij zich in ‘kenlijken staat van dronkenschap’ bevond.⁵ Vonnis: een gulden boete.⁶ Twintig jaar later wond Lutje IJje zich in zijn cel hierover nog hevig op: ‘Is het niet om razend te worden dat zulke lieden zich eeuwig en altijd met andermans zaken bemoeien? En moet men zich niet verwonderen dat er niet dagelijks zulke dingen gebeuren als waarvoor *ik* hier ben terechtgekomen?’⁷ Hij had alles betaald en niemand schade berokkend met zijn gedrag; hij voelde zich door de staat ‘wettelijk beroofd’ van een gulden.⁸ Niet alleen kerfde dit machtsvertoon, dat Lutje IJje nooit vergat, diep in zijn antiautoritair gemoed, de dubbele vernedering deed hem ook besluiten een streep achter zijn op de bouw aangeleerde drankgebruik te zetten. Voortaan zou matigheid hoog bij hem in het vaandel staan, zoals hij later zou schrijven: ‘Dus: drinkt water! doch zooals Paulus zegt: maar ook een weinig wijn! Voor alles geldt tenslotte den gulden middenweg.’⁹

Alleen of met zijn vrienden was Lutje IJje veel in de velden. Tijdens deze zwerftochten door de velden waren zij de schrik van het wild, gevogelte en boeren, met hun schieten, eierenrapen, mollenvangen en kwajongensstreken. Zijn avonturen met de flierefluiter Kees ‘Lombok’ Dalmolen werden echter regelmatig onderbroken door diens aanvaringen met het gezag en opnames in het gevang.

Nadat ze medio 1915 bijna gelijktijdig hun onderkomen hadden in het cellencomplex te Groningen, keerde Kees regelmatig terug naar het overheidspensioen. Zo gebeurde het dat de eige-

naren van de bijenkorven, die op de heide onder Opende waren opgesteld, een aantal maanden werden geplaagd door diefstallen. De veldwachters tastten in het duister. Later leidde het spoor naar Dalmolen, die vervolgens werd aangehouden door rijksveldwachter Bolt en gemeenteveldwachters Van der Molen en Boxem. Ondanks hun fysieke overmacht wist Kees aan deze geweldenaren te ontsnappen. Bij de daaropvolgende klopjacht werd ook de rijksveldwachter van Leek, Willem Bos, ingeschakeld, die een vaag signalement van Kees Dalmolen meekreeg. In de omgeving van Leek trof hij een jongeman aan die aan dat vage signalement voldeed. Met zijn kenmerkende ‘lachende trek’ dreef hij de spot met de gezagsdrager en zei hij Van der Molen te heten. Bos vertrouwde het niet en schakelde collega Van der Molen in, die het spel van Kees Dalmolen beëindigde.¹⁰ Uiteindelijk erkende Kees dat hij verschillende bijenkorven van de Opende heide had weggenomen, maar tekende daar als de vermoorde onschuld bij aan dat hij alleen de onbeheerde korven in veiligheid had willen brengen. Hij werd veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf.¹¹

Sinds Dalmolens moeder in een psychiatrische inrichting werd verpleegd en zijn broers en zusters door de voogdijraad elders waren ondergebracht, had zijn vader besloten een huishoudster te nemen. Hoewel Kees in het Groningse gevang zat, was hem het nieuws niet ontgaan dat zijn vader de nieuwe, twintig jaar jongere huishoudster had bezwangerd. Een aantal maanden na zijn vrijlating, in de vroege zondagavond 10 maart 1918, zat deze huishoudster met het inmiddels vijf maanden oude kind op schoot bij de kachel. Ze werden opgeschrikt door een luide knal. Iemand had met een hagelgeweer door de ruit naar binnen geschoten. De meeste hagel raakte de kachelpijp. Moeder en kind hadden een paar lichte schampwondjes. Desalniettemin werd terstond de politie gewaarschuwd. Hoewel niemand een schutter had gezien of gehoord, werd de beschuldigende vinger direct naar Kees Dalmolen gewezen. De marechaussee nam tegen middernacht zijn jachtgeweer in beslag, waaromheen een zweem van kruitdamp

hing. Hij ontkende iets van de zaak af te weten. Naar eigen zeggen was hij die avond niet weggeweest, hij had het vee van zijn grootmoeder gevoederd en wat liggen te dutten in het hooi. Door de burens werd bovendien bevestigd dat Dalmolen die middag met het jachtgeweer bij zijn grootmoeders huisje had geschoten, wat de gesignaleerde kruitgeur zou verklaren. Het onderzoek hieromtrent leverde verder niets op.

Rijksveldwachter Bolt slaagde er wel in mensen te vinden die verklaarden dat Dalmolen al maandenlang een aanslag beraamde. Kees zou herhaaldelijk bedreigingen aan het adres van zijn vader en diens huishoudster, ‘die slet, die hoer’, hebben geuit. Voor de politie en het Openbaar Ministerie wogen deze vermeende uitingen zwaar. Als Dalmolen deze bedreigingen al had gedaan, dan is het de vraag hoe serieus die vóór deze gebeurtenis werden genomen. Zijn oom Willem Dalmolen verklaarde tegen Bolt dat Kees meermalen tegen hem had gezegd: “Ik zal die meid doodschieten.” Als dit klopt, dan was oom Willem blijkbaar niet erg onder de indruk van Kees’ voornemen, want hij was het die in diezelfde tijd zonder bedenkingen zijn jachtgeweer aan Kees verkocht, het vermeende corpus delicti.¹²

De autoriteiten waren overtuigd van Kees Dalmolens schuld. Herhaaldelijk onderzoek naar het wapen – kon de geroken kruitdamp afkomstig zijn van een schot van die middag? – had niets opgeleverd en met een ontkenkende verdachte werd alles ingezet op de aankondigingen van Dalmolen. Volgens Kees’ tante was Lutje IJje ook aanwezig toen Kees tegen haar zei, ‘dat hij dat hoerwif wel zou doodschieten en haar dikke pens zou leegschieten’.¹³ De rijksveldwachter kreeg dan ook opdracht alsnog Lutje IJje te horen. Volgens IJje maakte Kees er geen geheim van dat hij niet blij was met de situatie op het thuisfront, maar IJje kon zich vanzelfsprekend geen dreigende opmerkingen van Kees herinneren.¹⁴ Rijksveldwachter Bolt vond het echter ‘onwaarschijnlijk’ dat Lutje IJje zich niets herinnerde, ze waren immers ‘dikwijls in elkanders gezelschap’.¹⁵ Dalmolens schuld stond voor Bolt niet ter discussie

en ontevreden met de verklaring van IJje Wijkstra hoorde Bolt op eigen initiatief nog een aantal andere mensen. Alleen de moeder en broer van een vroegere vriend van Kees en IJje, een vriendschap die kort daarvoor in slaande ruzie met Kees eindigde, verklaarden Kees te hebben horen zeggen: “Ik zal een geweer kopen en dan zal ik haar doodschieten.”¹⁶ De verklaringen van diegenen die geen bedreigingen uit Dalmolens mond hadden horen komen, werden door de ijverige gezagsdrager als onbetrouwbaar terzijde geschoven; die mensen waren duidelijk bang de waarheid te zeggen uit angst voor ‘eventuele weerwraak’.¹⁷ Voor het staven van deze boude bewering diende de aantijging: ‘In het algemeen is de vrees voor Kornelis Dalmolen hier groot. Hij wordt geacht tot alles in staat te zijn.’¹⁸ In zijn dienstijver en overtuigd van Dalmolens schuld schuwde de vooringenomen gezagsdrager verdachtmaking niet om bij te dragen aan een succesvolle vervolging.

Dit was een effectief middel, omdat de reputatie van een verdachte, alsook die van het slachtoffer, van grote invloed was op de vervolging en de bestraffing.¹⁹ Politionele zwartmakerij trof ook een goede bekende van Lutje IJje, die in 1919 terechtstond voor aanranding. Hoewel de jongen tot dan toe van onbesproken gedrag was, wist de rijksveldwachter van Grijpskerk, die de woonplaats van de verdachte niet tot zijn werkgebied had, te melden: ‘Toonbeeld van onverschilligheid. Maakt een ploertigen indruk en wordt in de omgeving gevreesd.’ Deze karakterisering staat echter haaks op de indruk die de kennissen en burens van beklaagde hadden. Zijn omgeving namelijk, waaronder een gepensioneerde gemeenteveldwachter, verklaarde dat verdachte ‘steeds gunstig bekend heeft gestaan’.²⁰ In veel gevallen werden dergelijke verklaringen van goed gedrag hooghartig terzijde geschoven als voortkomend uit angst voor represailles of een verkeerde loyaliteit aan de persoon of familie in kwestie.²¹ Ook verdediger mr. Maurits Levie zou later ten strijde trekken tegen het zwaar verstoorde beeld van Lutje IJje, dat na de viervoudige moord was ontstaan.

De rechtszaak tegen Kees Dalmolen bracht geen nieuwe feiten

naar voren. De Groningse coryfeeën, de hoogleraar psychiatrie en neurologie Enno Dirk Wiersma en de arts Synco van Mesdag, die werden ingehuurd voor een *exploratio mentalis*, achtten Kees volstrekt toerekenbaar.²² Het Openbaar Ministerie eiste drie jaar celstraf voor poging tot moord. Strafpleiter Levie was evenals zijn cliënt Kees, de amateurjurist, van mening dat op zwakke aanwijzingen als in deze zaak alleen vrijspraak kon volgen.²³ Het mocht niet baten. Op basis van een toegeschreven motief en – weliswaar sterke – vermoedens werd Kees Dalmolen door de rechtbank en later door het hof veroordeeld tot drie jaar gevangenisstraf zonder aftrek van het voorarrest, dat inmiddels was opgelopen tot een jaar.

Op woensdag 8 mei 1918, zes dagen na zijn vierentachtigste verjaardag, overleed IJje Wijkstra senior. Nog geen twee maanden geleden raakte Lutje IJje zijn vriend Kees Dalmolen kwijt aan de kerker en nu ontviel hem zijn leermeester en voorbeeld; de man die zijn opvliegende, antiautoritaire karakter deelde, die hem de liefde voor het vrije veld en de fascinatie voor het bovennatuurlijke bijbracht en die door zijn koppige gedrag liet zien, dat conformeren aan het gezag, hetzij kerk, staat of omgevingsmoraal, geenszins een verplichting was. Met het overlijden van zijn vader bleef Lutje IJje alleen achter met zijn vrome moeder; zijn broers en zusters waren inmiddels gehuwd of bij anderen in de kost.

Kees was weg, zijn anker aan de Polmalaan was weg en Lutje IJje had moeite een nieuwe koers te vinden. Het werken in de bouw verveelde hem, maar er was weinig ander werk. Het was de tijd dat ook Nederland de gevolgen van de wereldoorlog begon te merken. Als neutraal land had Nederland in de eerste oorlogsjaren weinig last ondervonden. Dit veranderde met name vanaf 1917, toen de economie terugviel en vooral brandstof en voedsel schaars werden.²⁴ Een van de gevolgen was een teruggang in de bouw. Veel timmerlieden waren landarbeiders geworden, een sector waarin nog enig brood viel te verdienen. Ook trokken velen

naar Duitsland om daar te werken in de landbouw of de industrie.

Na verloop van tijd werd het voor de Duitse staat moeilijker arbeiders te krijgen voor de fabrieken. In Duitsland gold al een arbeidsplicht voor mannen tussen de vijftien en zestig jaar die niet onder de wapenen waren geroepen. Dit bleek onvoldoende, zodat ook Belgen uit het bezette gebied verplicht werden in de Duitse industrie te werken.²⁵ Arbeidskrachten waren schaars geworden. Er trokken dan ook ronselaars door Nederland om arbeiders te verleiden tegen een goed loon te komen werken in de Duitse industrie.²⁶ Velen lieten zich verleiden door ‘het geld, de vrouwen en de “schnaps”’.²⁷ Vooral de oorlogsindustrie in Essen trok vele Nederlanders.²⁸ Toen Lutje IJje op een zomerse zaterdagmiddag, kort na het overlijden van zijn ouweheer, een bezoek bracht aan zijn buurman, vatten ook zij het plan op om daar te gaan werken.

Met zijn vrouw en kinderen woonde buurman Dirk Dam al drie jaar aan de Polmalaan. Zoals Dam zich een jaar voor zijn dood herinnerde: “Ik huurde daar een boerderijtje, waar ze niemand voor konden krijgen. Het was een spookhuis, zeiden ze.”²⁹ Het was het huisje van de oude Jacob Piers, wiens invalide zoon was vermoord. Sindsdien spookte het daar, maar, zo vervolgde Dam: “Ik ben niet zo bang voor spoken en ik huurde het. Ik heb er nooit last van gehad.”³⁰ Dirk Dam groeide op in Opende. In het timmermansbedrijfje van zijn vader leerde hij het vak. De invloed van zijn vader strekte zich niet alleen uit over het ambachtelijke leven, ook op politiek terrein kon Dirk Dam niet aan vaders invloed ontsnappen. Zijn vader, Jelle Dam, was geboren en opgegroeid op de armoedige heide rond het huidige Harkema-Opeinde, waar hem door de dorpsonderwijzer de zeldzame kans werd geboden zich verder te ontplooien. De studie voor onderwijzer brak Jelle echter af om zich te bekwamen in het timmermansvak. Hij speelde daarna al snel een rol in de socialistische beweging en was onder meer voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Friese Volkspartij.³¹ Zijn sociale inslag bracht Jelle Dam over op zijn oudste

zoon Dirk. De acht jaar jongere Lutje IJje beschouwde Dirk Dam als een echte Joris Goedbloed.

In het spookhuis waar Dirk Dam woonde en waar Lutje IJje als kleine jongen ademloos naar de verhalen van ‘Olle Job’ Piers had geluisterd, werden nu de voorbereidingen getroffen voor een reis naar Duitsland. Lutje IJje en Dirk Dam bezochten een door een caféhouder in Drachten georganiseerde voorlichtingsavond over werken voor Krupp in Duitsland. Lutje IJje: ‘Welnu, die ellendige kerel die heeft ons het mooiste voorgepraat (Die afschuwelijke zielenronselenaar kreeg van ieder werkman zóóveel, zie je! Dat was het dat de man zich zoo begeerde). Nu, wij hebben ons laten bepraten, en een dag of wat later hadden we de geheele zaak in orde – ook een paspoort met ons portret er in, dat werd vereischt – en konden wij afreizen.’³² Op 23 juli haalden Dirk Dam en Lutje IJje hun paspoorten op van het provinciehuis.³³ Mochten zij hun reisdoel kenbaar hebben gemaakt op het provinciehuis, dan zullen ze zijn gewaarschuwd voor de vele Nederlandse paspoorten die in de fabrieken van Krupp werden gestolen.³⁴ Op een vrijdagavond vertrokken Lutje IJje en Dirk Dam te voet naar Drachten. Van daar gingen ze met de tram naar Heerenveen, vervolgens met de trein naar Arnhem. Na een aantal dagen op kosten van de firma Krupp in de verzamelstad Arnhem te hebben doorgebracht, reisden ze door naar Essen, beroemd om zijn kolen en de kanonnen van Krupp.

De Krupp-familie stond aan het hoofd van een machtig en zeer invloedrijke industrie en was bedreven in het maken van ‘machines van de dood’.³⁵ Deze ‘kolos van Essen’ was de grootste firma van Europa.³⁶ De oorlog beloofde weer gouden tijden voor Krupp Stahl; aan het begin ervan waren er ruim 85.000 mensen bij Krupp Stahl in dienst, en in juli 1918 werkten er al meer dan 168.000 ‘Krupianer’ in Essen.³⁷ In Essen werd groot militair materieel gemaakt, waaronder de beruchte ‘Dicke Bertha’, het grote kanon dat bediend moest worden door tientallen artilleriemannen en dat een bereik had van vele kilometers. In 1914 werden

negenhonderd kanonnen gefabriceerd en driehonderd lichte hou-witsers. In de laatste vijf oorlogsmaanden produceerde men met hulp van Lutje Ijje en Dirk Dam meer dan duizend kanonnen en negen miljoen stuks munitie.³⁸

Krupp Stahl had van Essen een echte stadstaat gemaakt met een eigen politiekorps dat de orde naar Krupps regels handhaafde. In het tweede oorlogsjaar begon het personeelstekort nijpend te worden. Meer en meer werden vrouwen en jongeren ingezet en vanaf 1917 maakte Krupp gebruik van dwangarbeiders en probeerde het bedrijf personeel te werven in neutrale landen als Zwitserland en Nederland. Naast enkele honderden Griekse soldaten, Russische Polen en Belgen droegen zo'n achtduizend Nederlanders bij aan de Duitse oorlogsinspanning. Hoewel bij buitenlandse arbeiders onderscheid werd gemaakt tussen vijandelijken en neutralen, kregen ze eenzelfde behandeling. De paspoorten werden ingenomen en vervangen door Krupp-legitimatiepapieren en de buitenlandse arbeiders waren onderhevig aan nauwgezette bewaking en controle van de 'Polizeistelle Krupp'.³⁹ De omstandigheden in Essen waren dusdanig dat velen contractbreuk pleegden en een poging waagden illegaal – dus zonder paspoort – het land te verlaten.⁴⁰ Hierin zou overigens ook een verklaring kunnen liggen voor de vele aangiften van 'gestolen' paspoorten.

Al in het eerste jaar dat Nederlanders werden geronseld voor Essen verschenen er waarschuwendende berichten in de pers over de valse beloften over het werken voor Krupp Stahl. Zo beschreef zo'n misleide Rotterdammer de 'ware hel' die hij ervoer in Essen; er werden lagere lonen uitgekeerd dan toegezegd en het voedsel was slechter dan miserabel, zodat de arbeiders op zeer korte termijn de uitputting nabij waren.⁴¹ Essen kampte in de winter van 1917 niet alleen met een rampzalige hongerwinter, in de zomermaanden van 1918 kreeg de stad ook nog een uitbraak van de pokken en de Spaanse griep te verduren.⁴² Dergelijke onheilsberichten ontgingen Lutje Ijje en Dirk Dam, net als vele anderen die al te vlug hadden toegehapt op het geurige Duitse gebrad dat

hun onder de neus werd gehouden. Het is dan ook niet vreemd dat Lutje IJje net als zijn Rotterdamse lotgenoot zijn verblijf in Essen zo'n twintig jaar later zou omschrijven als een verblijf in de hel, in het 'rijk van Pluto': 'De vreeselijkheid van die toestand welke ik toen beleefde (...) vervult mij thans nog met huivering. Dat was ook niet beter dan gevangenisstraf!'⁴³

De aankomst in Essen stond hem jaren later nog scherp voor de geest: 'Nooit zag ik *zulke* groote gebouwen – en zóóveel slapende menschen bijeen!⁴⁴ Ook aan mij werd een ledikant aangewezen met een sober vies soort beddegoedje, zoo mij toeleek. Van slapen kwam dien nacht natuurlijk niets dat kan men wel begrijpen... ik had *zooveel* aan 't hoofd, och, och!... Den volgenden dag ging met loopen en draven en allerlei gekke kuren aan einde. (De menschen zijn nu eenmaal stapelkrankzinnig!). Wij moesten hier en daar en overal “ingeschreven” worden; het ging van het eene gebouw naar het andere met tusschen afstanden van wel 3 kwartier loopen. Ook werden wij nog aan een strenge keuring onderworpen door verschillende dokters – van die ras-echte militaristen – een volk, waaraan ik ten allen tijde een grenzenloosen hekel gehad heb – en dat is er thans nog niet beter op geworden... Den tweeden-dags-morgen – toen alles volgens dier dwazen meening in orde was – vingen wij de reis naar de groote munitiefabriek aan. (...) En ongelukken dat er gebeurden...! Naar mij verteld werd, werden ieder dag wel een stuk of vijf arbeiders op de een of ander manier vermorseld of zwaar gewond. Dat moest immers wel met die razende machines en vliegende treinen en kipkarren.'⁴⁵ De grote munitiefabriek van Krupp was in de ogen van Lutje IJje 'een geweldige manifestatie van het menschelijk denkvermogen'.⁴⁶

Dirk Dam en Lutje IJje werden tewerkgesteld bij de zogenaamde losse arbeid. In ploegendiensten van 10 tot 12 uren per dag, waarbij overwerk gewoon was en werken op zondag gezegend, werden ze ingezet voor het lossen van steenkool of als ijzerschouwers: “Dan moest je een stuk ijzer van tweehonderd pond op een ijzeren kogel laten vallen, zodat het kapot barstte.”⁴⁷ Het was

zwaar en gevaarlijk werk. In dit grote industriële complex had een mensenleven weinig waarde. Dirk Dam memoreert: “Een arbeider werd getroffen door gesmolten ijzer. Het lijk werd in een hoek gelegd en het werk ging door.”⁴⁸ Buitenlandse arbeiders, dwangarbeiders of anderen, werden ook nog eens geconfronteerd met de heersende vreemdelingenhaat. Lutje IJje herinnerde zich later nog die ‘verwaande opzichters (vor-arbeiters) [sic]’ die ‘schreeuwden maar van: “vertig an! auslanders! Want Deutschland ist zwer im krieg, nichtwar?” [sic]’.⁴⁹

De ellende van de oorlog liet zich ook zien in de voeding van de arbeiders. In Essen werden in een eetzaal met 7200 plaatsen bij roulatie dagelijks 35.000 arbeiders gevoerd.⁵⁰ Het eten dat ze kregen was in de woorden van Lutje IJje ‘barre hongersnood (eigenlijk etensnood). Toen wij de eerste morgen de beide dunne sneedjes brood (dat brood was van hout en stroo gemaakt en tegaargebrouwd...) ontvingen, aan de eene kant droog en aan de andere kant d’r niks op, toen kon ik daar in ’t geheel geen slok op krijgen. Ik liet het staan en toen de anderen zagen dat het er over was omdat ik het niet lustte – och, och! Toen werden er van alle kanten bevige handen naar uitgestoken zoodat er haast ruzie door ontstond en tenslotte nog door een man of drie moest gedeeld worden... Het middageten was ook meer dan afschuwelijk... gewone kool (boerkool) en koolrapen in water gekookt met geen enkel lood vet of dit of dat er in.’⁵¹

Niet alleen binnen de fabriek maar ook erbuiten in de stad Essen zagen Dirk Dam en Lutje IJje de gevolgen van de oorlog voor de Duitse bevolking. Lutje IJje schetst een triest beeld: ‘Het afgeval van al die kool en die koolrapen en stekruber dat werd dagelijks met een groote vrachtauto naar een terrein vlak buiten de stad gelegen gebracht; en dan moest je eens gezien hebben, hoe of dat arme, halfverhongerde volk uit de donkere stadsgedeelten, daar als de kippen bij was of er nog wat uit te pluizen viel. Op hun knieën lagen zij om die vuilnisbelt heen: mannen en vrouwen en kinderen van alle soort leeftijden – voorzien van emmers en akers,

zakken en oude kinderwagens, om de buit te bergen en te ervoeren. Zij waren als mollen aan het wroeten, en ieder koolstronk, koolraap – in aardappelschillen – ja, stukjes van een halve cent grootte, zie, dat alles werd zeer ijverig verzameld; onder de pomp schoongemaakt (aan water is nooit gebrek!) en dan werd daar een pot vol watersoep van gekookt... en smakelijk eten!⁵² Het is dan ook niet verwonderlijk dat keizer Wilhelm, toen hij begin september 1918 een onverwacht bezoek bracht aan Essen, een allerm minst hartelijke ontvangst kreeg.⁵³ Naast al deze ellende waren er ook enige plezierige kanten aan hun tijd in Essen. Zo maakte de welig tierende prostitutie in Essen veel indruk op de jonge Doezummer.

Later in zijn cel zou hij met genoeg terugdenken aan die jonge dames, die hun 'fraaigevormde lichamen voor jan-en-alleman te koop aanboden, en dat nog wel bij "afslag" zooals een joodsche slager de biefstuk en de krieuwels doet...⁵⁴ Nieuwsgierig geworden naar de zogenoemde 'Kurze Strasse' trokken Dirk Dam en Lutje Ijje daar op een avond naartoe, onder geleide van een arbeider uit Enschede. Hoewel de prostitutie niet verboden was, was doorlopen het devies, zo schreef Lutje Ijje: 'Men mocht dus niet stilstaan om de zeldzame "koopwaar" eens naar hartelust te bezien en... aan te voelen... Dat was "verboden"; was het niet jammer?' Daar werd streng op toegezien door de politie, die in Lutje Ijjes observatie begerig was 'om weer eens een onschuldig slachtoffer onbarmhartig af te ranselen'.⁵⁵ Het waren twee zwaarbewapende agenten die ook Dirk Dam en Lutje Ijje maanden tot doorlopen: "Wy mochten net stean bliuwe en dat doarste Eije ek net", aldus Dam.⁵⁶ Deze herinnering ontlokte jaren later bij Lutje Ijje een wrevelige analyse van het politieapparaat: 'Daar wandelden een paar agenten van de beruchte "Duitsche polizei" heen en weer om op *hun* manier de orde te handhaven, wat – zooals dat altijd en overall het geval is – meermalen vechtpartijen en andere opstootjes ten gevolge had, *juist* door de aanwezigheid der staats-hakmachines, waarvan het volk zoo'n hartgrondigen afkeer heeft! Het volk wil vrede; deze lieden wenschen oproer, om zodoende

te toonen hoe nuttig ze zijn? Maar ze zijn zelf de oorzaak van *alle* kwaad! Zit dat niet prachtig in elkander?⁵⁷ Het contact dat vele Nederlandse arbeiders hadden met ondernemende Duitse meisjes was niet zonder gevaren. Meer dan een paar arbeiders liepen geslachtsziekten op.⁵⁸

Dirk Dam en Lutje IJje waren in Essen gereduceerd tot betekenisloze radertjes in een nietsontziende machine die geen waarde toekende aan een mensenleven, waar vreemdelingenhaat heerste en alles in het gareel werd gehouden door bruut optredende opzichters en een militaristisch politiekorps. De ervaring was zo overweldigend dat ze na een drietal weken de eerste de beste gelegenheid grepen om te vertrekken. Hoe Dirk Dam en Lutje IJje erin slaagden tegen de regels de industrie heimelijk te verlaten, is niet bekend; zowel Lutje IJje als Dirk Dam zweeg over de toedracht van hun vlucht uit het Ruhrgebied. Over IJjes thuiskomst komen we wel wat te weten: als de verloren zoon werd Lutje IJje verwelkomd. Geheel vermagerd stond hij voor zijn moeder, die zei: “Och, stumperjong! wat zichst stoe d’r ja uut..!” (de oogen lagen mij half in de kassen, van blauwe randen omgeven). Ik zei: “Ja! dat is ok gien wonder want ik kom zoo rechtstreeks van de hel af!...” En dat was op z’n zachtst gesproken!⁵⁹ Zijn bezoek aan Duitsland zou diepe sporen nalaten. Hoewel hij het gewone werk langzaam weer oppakte, werd Lutje IJje niet de oude.

De winter stond voor de deur en het werk in de bouw liep grotere deels ten einde. Lutje IJje besloot zich te gaan richten op het maken van klompen. De basisvaardigheden had hij geleerd van zijn vader, verder leerde Lutje IJje het zichzelf aan. Ook in het klompenmaken, dat hij voortaan ’s winters zou blijven doen, vond hij een talent waarmee hij een ander de baas kon zijn; hij ontpopte zich als een vakman. Ondanks zijn nieuwe carrière als klompenmaker bleef Lutje IJje onrustig. Na zijn terugkeer uit het ‘rijk van Pluto’ lag een winter vol melancholie in het verschiep. De oude garde was niet meer. Met zijn vader viel ook het winteravondpraten met diens generatie weg, die nog levendig de legendes van

een spookachtig verleden wisten te brengen. Daarnaast kon ook Kees Dalmolen de fierefluitier door zijn gevangenschap hem geen afleiding meer bieden. Maar het waren vooral zijn ervaringen in en herinneringen aan de oorlogsindustrie die hem in een depressie stortten. Hij werd geplaagd door slapeloosheid, schrikachtigheid en was snel geprikkeld: “Ik was altijd neerslachtig en moedeloos, daarbij kwam nog vreemde vrees bij voor het ongeziene, ik meende n.l. nooit alleen te zijn, ik meende altijd dat er iets was dat naar mij zag en dat ik niet kon zien, en dit denkbeeld vervolgde mij zoodat ik het soms wel wilde uitschreeuwen.”⁶⁰ Niet lang na zijn thuiskomst uit Duitsland stapte Lutje IJje bij een van zijn regelmatige, recreatieve bezoeken aan Groningen, begin december, binnen bij zenuwarts Harm Jager aan de Oosterstraat.⁶¹ De aantekeningen van Jager schetsen een lichamelijk gezonde man, een matig roker en drinker die last had van zenuwachtigheid, weinig zelfvertrouwen, neerslachtigheid, snelle vermoeidheid, hoofdpijn en besluiteloosheid. Ook klaagde de patiënt over betekenisloze gedachten die hij maar niet kwijt kon raken, zoals een melodie die rondzong in zijn gedachten.⁶² Jager stelde, geheel in de geest van die tijd, als diagnose neurasthenie.

Neurasthenie of zenuwzwakte was dé ziekte van het fin de siècle; men sprak zelfs van een neurasthenisch tijdperk.⁶³ De wildgroei aan zenuwlijders rond de vorige eeuwwisseling werd, zo dacht men, veroorzaakt door de zenuwslopende jacht en overspanning van het moderne leven. Psychiater Richard von Krafft-Ebing (1840-1902) schreef in Lutje IJjes geboortjaar over de nerveuze persoonlijkheid: “iemand die blasé is, met de wereld ontevreden, in zijn ethiek en religie verward, met het bestaande ontevreden, naar vernieuwing strevend, door angst voor een onzekere toekomst gegrepen en aan pessimisme lijdend”.⁶⁴

Lutje IJje was dus volgens de toenmalige inzichten ten prooi gevallen aan het geraas van het moderne, geïndustrialiseerde leven. Dit was bepaald niet verwonderlijk, gezien zijn ervaringen en indrukken tijdens zijn verblijf in Essen. De behandeling van

dokter Jager, waarin het voor zover bekend beperkt bleef tot het advies tot verdere matiging van alcohol en tabak, hielp volgens Lutje IJje niet. Na zijn derde bezoek aan Jager in maart 1919 verklaarde Lutje IJje zichzelf dan ook maar gezond.⁶⁵ De klachten waarvoor Lutje IJje na zijn Duitse avontuur medische hulp zocht, verdwenen echter niet. In de strijd tegen zijn nervositeit nam Lutje IJje zijn toevlucht tot de homeopathie; nog geruime tijd na zijn behandeling in Groningen nam hij Pink- en Kalzanpillen ter versterking van het gestel.⁶⁶ Op een gegeven moment hield Lutje IJje ook de pillen voor gezien. Van de pillen verschoof zijn aandacht naar het alternatieve circuit van de zelfheling.

Een belangrijke plaats in deze florerende zelfhulpindustrie nam de training van de wil in. De boodschap was duidelijk: veel problemen van zenuwlijders waren te wijten aan hun zwakke wil. Ook Lutje IJje raakte onder invloed van diverse boekjes hiervan overtuigd. Vooral zijn herhaalde nederlaag in het toegeven aan de zelfbevelekking zag hij, onder invloed van het met de paplepel ingegeven zondebesef en de vele populaire pseudomedische boekwerkjes, als uiting van zijn zwakte. In de strijd tegen zelfbevrediging zocht Lutje IJje soelaas in de boeken. Een zo'n boek, dat handelde over het voorhuwelijkse seksleven, liet er geen misverstand over bestaan: de onanie, hoewel niet zó schadelijk voor de gezondheid als doorgaans werd beweerd – ruggenmerglijden, hersenverweking, blindheid en dergelijke –, bleef een kwaad, waaraan alleen door zwakkelingen werd toegegeven. Dit kwaad, zo was het advies, diende met zelfbeheersing te worden bestreden.⁶⁷ Achter in het boek was een advertentie opgenomen van een boek dat hierbij kon helpen. Dit boek, *De opvoeding van den wil*, was 'het beste boek over wilsvorming en wilsversterking om daardoor te geraken tot een harmonisch en dadenrijk leven'.⁶⁸ Dit was niet het enige boekwerkje over wilstraining dat Lutje IJje zou aanschaffen.⁶⁹ Ook putte hij uit de populaire, in 1918 verschenen werkjes van James Barley: *Gebeime krachten in en om ons* en *De macht der suggestie*. Deze twee boekwerkjes maakten deel uit van een driedelige cur-

sus voor zelfgenezing.⁷⁰ Zoals een dagbladadvertentie in die jaren overdreef: ‘Deze 3 boeken geven u opgewektheid om te leven, gezondheid en kracht in blijde en moeilijke dagen. Zij ontsluiten u veel wat raadselachtig lijkt en toch zoo natuurlijk is. Zij doen u oude veroordeelen verlaten, en geven u een frisschen nieuwen kijk op het verleden, het heden en de toekomst.’⁷¹

Lutje IJje ontleende veel van zijn ideeën aan Barleys boeken.⁷² De boodschap van deze werkjes is simpel: waar een wil is, is een weg. Hij die werkt aan zijn wil, werkt aan zijn lot. Dat er meer is tussen hemel en aarde, is een te accepteren feit en het is aanmatigend van de mens het bestaan van hogere machten, geesten of de invloed van de sterren te ontkennen. Maar de mens hoeft daarvan geen slachtoffer te zijn. Zoals Barley onderwijst: ‘Hebt gij smart, ongeluk, tegenspoed, rampen of ziekten ondervonden? Laat af daarvan. Gij hebt die zelf geschapen. Gedachten zijn krachten. Niet de dingen doen ons iets aan, maar de meeningen omtrent de dingen.’ En even verder: ‘De sterren regeeren het lot, maar de wijze regeert de sterren.’⁷³ Iemand die zichzelf overwint, overwint ook anderen. ‘De grote oefening van den wil bestaat hierin alles na te laten, wat onze genot- of gemakzucht ons aanraden te doen.’⁷⁴ Tabak en alcohol worden dan ook sterk afgeraden. Barley draagt het middel van zelsuggestie aan ter versterking van die wil, die dit alles kan bereiken.

Volgens de instructies van Barley componeerde Lutje IJje zijn persoonlijke mantra: “Ik heb alle vrees en angst overwonnen!”⁷⁵ ’s Morgens en ’s avonds sprak hij de formule driemaal hardop uit, met als doel boven alles verheven te zijn. Om stevig in het leven te staan, deed Lutje IJje wat de verkopers aanprezen: ‘Leest en herleest, ja bestudeert deze boeken en uw weg is gemaakt.’⁷⁶ Het leven diende een cursus in zelfoverwinning te zijn en vooral de boodschap ‘Doe wel, dat wat voor u zelf het best is en anderen niet schaadt, en laat de wereld zeggen wat zij wil’ was aan de vrijbuiters Lutje IJje besteed.⁷⁷ In jeugdige overmoed liet Lutje IJje zich meeslepen. Vol vertrouwen en energie stortte hij zich op de

zelsuggestie, op de zelfhypnose die hem, zo beredeneerde hij dat later, deed verbeelden de Übermensch te zijn waarvan Nietzsche zou hebben gedroomd. Dat hij zich ervan bewust was dat het ideaal van het sterken van zijn wil te hoog gegrepen was, blijkt wel uit wat hij aan een bekende op de bouwsteigers toevertrouwde: “Ik streef naar idealen, die niet verwezenlijkt worden.”⁷⁸ Dit inzicht bracht hem echter niet tot bijstelling van zijn doelen en idealen, integendeel, hij schroefde zijn idealen alleen maar verder op, waardoor ook zijn onzekerheid toenam over de kans van slagen.⁷⁹

De opsluiting van zijn vriend, het sterven van zijn vader en de onthutsende drie à vier weken in Duitsland hadden hem uit het lood geslagen. De rest van zijn leven zou hij blijven worstelen met deze ervaringen. Zijn pogingen om zichzelf weer in het lood te brengen, brachten hem louter frustratie. Daarnaast veranderde zijn natuurlijke non-conformisme in een actievere vorm van rebellie; hij werd van kwajongen tot titaantje. Hij kwam dan ook niet alleen in conflict met zichzelf, maar ook ontstonden er meer en meer wrijvingen met zijn omgeving.

Van christen tot anarchist? (1920-1923)

In 1922 verscheen het *Handboek van den Vrijdenker* van de inmiddels overleden Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), de predikant die socialist werd en later anarchist.¹ Voor het establishment was hij een boeman of zelfs de antichrist, voor vele arbeiders een heilige. Domela had veel aanhang in de Friese wouden en de Groningse veengebieden. Hij was een leidende figuur in de anarchistische en antimilitaristische beweging in Nederland en zette zich in voor de bestrijding van de vijf K's: koning, kerk, kazerne, kroeg en kapitaal. Domela zelf was vegetariër, geheelonthouder en niet-roker, maar vooral een actief pleitbezorger voor het vrije denken. Hij spoorde arbeiders aan zelf hun lot in handen te nemen; persoonlijke ontwikkeling was daarvoor een eerste vereiste. Een vrijdenker denkt zelf en laat niet voor zich denken. Dit advies werd ter harte genomen. Zo schreef de socialistische landarbeider Imke Klaver in 1960: 'Zo hoorden (en lazen) wij over alles. Sprekers en soms spreeksters over de vrouwenbeweging, rein leven, – over roken en alcohol – over spiritisme en geestverschijningen, gemeenschappelijk grondbezit, vegetarisme, anti-militarisme, algemeen kiesrecht, Malthus, Bellamy, parlementair en antiparlementair, kommunisme en anarchie.'²

Ijje Wijkstra rekende zich tot de volgelingen van Domela en diens 'hoogverheven reine leer'.³ Volgens Wijkstra, die het *Handboek* op zijn boekenplankje had staan, was de bedoeling van de door hem 'zoo hoogvereerden'⁴ Domela 'geheel en al om het *zelfdenken* en *zelfhandelen*' van de proletariërs te bevorderen, 'als

zijnde de *eenige ware* grondslag voor hunne lotsverbetering'.⁵ De vrijbuiters die Lutje IJje van jongs af was, herkende veel in de filosofie van het anarchisme en de vrijdenkerij. Het gedachtegoed van onder anderen Domela had hem niet zozeer verlicht, als wel een raamwerk verschaft waarmee hij zijn antiautoritaire levenshouding beargumenteerd kon uitdragen en verdedigen. Niet alleen abonneerde IJje Wijkstra zich op het anarchistische *De Vrije Socialist*, ook werd hij lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad te Amsterdam. Deze vereniging trok fel ten strijde voor het atheïsme en tegen het militarisme. Door *De Vrijdenker*, het blad van De Dageraad, zag hij zich gesterkt in zijn weerstand tegen de invloed van de kerk op het dagelijks leven. Verzet ging bij IJje Wijkstra over in aanval. Het werd hem naar eigen zeggen 'een lust om zooveel mogelijk te spotten met God en allen godsdienst en met de kerkgebruiken daarvan. Ik deed dat op een manier en wijze, zoodat het alles wat tot dusver tegen die zaken werd aangevoerd, volkomen in de schaduw stelde. Mijn pittige dialect en de weinig-kiesche uitdrukkingen deden er het hunne toe.'⁶ Vooral met de ouderlingen van de kerk van zijn moeder kon hij het niet echt vinden. Voor zover hij ze niet kon ontwijken, wierp hij hun onchristelijke gedragingen van plaatselijke gereformeerden voor de voeten. Wijkstra's beschuldigingen waren overigens volgens een gereformeerde leeftijdsgenoot maar 'al te dikwijls waar'.⁷ Via De Dageraad liet Wijkstra zich in december 1921 uitschrijven als lid van de Nederlands-hervormde kerk.⁸ Wijkstra's uitschrijving op zich zal niet veel opzien hebben gebaard, nu zelfs zijn moeder was overgegaan naar de gereformeerde kerk.⁹ Als er al ophef was geweest, dan betrof dat de provocerende wijze via De Dageraad waarop Wijkstra zich liet uitschrijven.

Zijn spotternij met God en gebod bracht hem in contact met de anderhalf jaar oudere schilder-timmerman Jan Hut uit Boerakker. Deze was een van de oudste kinderen van een elfkoppig gezin in Niebert. Als vele andere gezinnen had het gezin Hut het financieel niet ruim. Doordat Huts vader door reuma bedlegerig was, lag

het kostwinnerschap bij diens vrouw en kinderen. Jan Hut werkte als boerenknecht totdat hij in militaire dienst ging. Na zijn dienstperiode kocht hij een scheepje waarmee hij en zijn broer het geluk beproefden in de Drentse turfvaart. Dit was echter geen succes en halverwege 1919 keerde hij terug naar zijn geboortestreek, waar hij zijn heil zocht in de bouw. Hut verrichtte regelmatig karweitjes voor een schilder uit Nuis. Bij een van deze klussen maakte Jan Hut kennis met IJje Wijkstra.

Bij de verbouwing van een kerk dreigde een discussie tussen Wijkstra en een van de aannemers uit de hand te lopen, zoals Wijkstra later schreef: ‘Het was maar zoo aan de gang gekomen zonder dat ik later zeggen kon wat of de aanleiding geweest was.’ Het ging over de kwestie van het geloof. Wijkstra stak zijn mening niet onder stoelen of banken en werd stevig van repliek voorzien. De discussie trok de aandacht van andere timmerlieden en ‘al gauwachtig’, zo schreef IJje Wijkstra, ‘mengden zich reeds meerdere personen in onze discussie, en ten laatste had ik ze zoowat allemaal tegen mij; ja, sommigen van die timmerlieden maakten zich daarbij zóó driftig dat het op het kantje af tusschen ons tot handtastelijkheden was gekomen. Ik had ze tot het uiterste-toe verbitterd door mijne grove spotternijen; want daar het bloed warm werd zodoende kon het mij totaal niets verdommen wat of ik zeide.’¹⁰ Het tumult was ook de dominee niet ontgaan. Deze kon de verleiding niet weerstaan en nam het op tegen de prediker van de “ongeloofsbelijding”. Hoewel Wijkstra later zijn jeugdige onbesuisdheid toegaf, was hij toen nóg trots op het feit dat de dominee, de geoefende Schriftgeleerde, hem niet direct het zwijgen had weten op te leggen. Wijkstra begreep ook dat het geen sinecure was voor de dominee: ‘wat valt er te bewijzen voor een predikant, die het met iemand te doen heeft die gansch en al de H. schrift bespot en verwerpt. En dan die onbeschaafde uitdrukkingen welke ik bezigde, zooals: dat als de bijbel eens wáár was: welnu, dan zou ik nog liever met mijn beste kameraden in de hel verkeereren dan met die misselijke gluiperige christenen in den hemel!’¹¹

Toen het rumoer was bedaard en het werk werd hervat, werd Wijkstra benaderd door Jan Hut die alles zwijgend had gadeslagen. Hij was het helemaal met Wijkstra eens. Ook Hut was christelijk opgevoed, maar hij had genoeg van de verplichte gang naar de kerk en de blinde gehoorzaamheid aan ouders, dominee en ouderlingen. Hij stond, zoals Wijkstra aangaf, op het punt ‘de tegenovergestelde weg te bewandelen’. Ijje Wijkstra hielp Hut daarmee en leende hem enkele boekwerkjes waarin, zo herinnerde Wijkstra zich: ‘de leugen van de christelijke geschiedenis meesterlijk werd aangetoond.’¹² Op de bouw in Zevenhuizen zouden ze elkaar niet meer tegenkomen. Ijje Wijkstra had het zo bont gemaakt, dat hem niet lang daarna ontslag werd aangezegd, ‘hetgeen mijne verbittering tegen alles en allen nog aanmerkelijk vermeerderde’, zo voegde Wijkstra hieraan toe.¹³ Jan Hut brak met zijn opvoeding en milieu. Dit en zijn contacten met Ijje Wijkstra leidden al snel tot een breuk met zijn familie. Hut verliet het ouderlijk huis en kocht een huisje onder Boerakker.

Jan Hut en Ijje Wijkstra troffen elkaar vaak in het huis van de ouders van hun gemeenschappelijke vriend Derk Postema. Hier voelden ze zich thuis, want zoals Wijkstra schreef: “Die lui ken’t niks verdommen wat er zeit word.”¹⁴ Derk Postema was enkele maanden ouder dan Wijkstra en kwam uit een klein gezin waarvan de ouders op latere leeftijd waren gehuwd. Derk en zijn ouders woonden in een klein achterafgelegen huisje in Lucaswolde, een buurtschap tussen Noordwijk en Boerakker. Derk Postema kwam evenals Jan Hut aan de kost met schilderen en timmeren. Een vierde vriend die zich vervoegde in Postema’s huisje was Ijjes lagerschoolvriend Karel. Karel Friso was zestien maanden jonger dan Ijje Wijkstra en afkomstig uit dezelfde streek. Evenals Lutje Ijje was hij de benjamin van het gezin, die bij zijn moeder woonde. Zijn vader was al in 1915 overleden; zijn zuster was niet lang daarna opgenomen in een psychiatrische inrichting en zijn oudste zuster overleed in maart 1918. De kost schraapte Karel Friso bijeen als koopman in vodden en hoenders.

Het was daar bij de Postema's waar de 'vier wonderde mannen' 's zaterdagsavonds vaak bijeenkwamen. Naast hun dagelijkse beslommingen en de laatste wederwaardigheden van bekenden bespraken IJje Wijkstra, Karel Friso, Jan Hut en Derk Postema dan onder meer de boeken die ze hadden gelezen, of voerden discussies over de onderwerpen die hen op dat moment bezighielden, zoals politiek, godsdiensten, astrologie en spiritisme. Zo kwam de toen zeer populaire esoterische leer van madame Helena Blavatsky (1831-1891) die bekend werd onder de naam theosofie ter tafel. Haar bekendste werk was *De Geheime Leer*, waarin een synthese wordt nagestreefd tussen religie, filosofie en wetenschap. Ook lazen zij wel eens *Harmonia*, een blad van de vereniging van spiritisten, en *De Tempel*, een tijdschrift gewijd aan een breed scala aan zogenaamde vrije religieuze stromingen. De ondertitel van dit tijdschrift is een goede afspiegeling van de terreinen waar vooral Jan Hut en IJje Wijkstra een alternatief zochten voor het christelijk geloof waarvan zij zich hadden afgekeerd: vrijzinnige godsdienst, oosterse en westerse religie, occultisme, spiritisme, theosofie, astrologie, kabbala, vrijmetselarij, antroposofie, rozenkruisers, kosmologie, mystiek, wetenschap, kunst, architectuur en wijsbegeerte. Daarnaast bezochten de vier kameraden lezingen in onder andere Drachten, Heerenveen en Beetsterzwaag. Centraal hierin waren de thema's atheïsme, antikapitalisme en antimilitarisme. Bekend zijn de lezingen die redacteur van *De Dageraad* Jan Hoving gaf. Hoving zelf behield goede herinneringen aan het publiek: 'Deze prachtige arbeidersjeugd, eerlijk, oprecht en onergdenkend, debaters van een jaar of twintig, reuzen van lichaam, die hun klompen uittrokken, als zij op het podium verschenen en in hun woorden blijk gaven van een groote weetgierigheid en een gaaf aperceptievermogen.'¹⁵ Ook woonden ze lezingen bij van anarchist en publicist Anton Constandse, van wie Wijkstra zich later nog diens brochures *Kan er een God zijn?* en *Heeft Jezus Geleefd?* kon herinneren.¹⁶

Inmiddels was zijn metgezel in het ‘Rijk van Pluto’ Dirk Dam verhuisd naar Lutjegast, waar een paar huizen verderop Wijkstra’s broeder in het stropersgilde Teije de Vries woonde. De vier jaar oudere Teije woonde met zijn vrouw Antje wat achteraf in een kleine arbeiderswoning. Hij was naast timmerman, fietsenmaker en machinist ook een wapenliefhebber en een verwoed stroper. Teije was opgegroeid in de wildernis rond Lutjegast, die de Lutjegastermeeden werd genoemd. Op amper vierjarige leeftijd verloor hij zijn vader, waarna zijn opvoeding en het kostwinnerschap overgingen op zijn moeder en oudere, maar nog minderjarige broers. Het waren armoedige tijden; het vaderloze gezin heeft meermalen een beroep moeten doen op de gemeentelijke armenkas.¹⁷ De heersende armoede had vooral betrekking op geldgebrek om zaken als huur, brandstof, kleding, schoeisel of medische hulp te betalen. Aan maagvulling was er doorgaans minder gebrek. Naast de vaak zelf gepote aardappelen, was het gebied waar ze woonden door het open landschap een ideale haven voor allerlei soorten dieren en gevogelte. Deze alom aanwezige maaltijden dienden alleen nog maar gevangen en klaargemaakt te worden; ondanks een wettelijk verbod was het stropen voor menig plattelandsbewoner dan ook een vanzelfsprekendheid.

Deze mannen van het vrije veld waren door hun stroperij geen onbekenden voor de plaatselijke veldwacht. Het betrappen van stropers was overigens niet een geheel toevallige aangelegenheid. Hoewel er nachtpatrouilles waren ingesteld, is het waarschijnlijk dat de plaatselijke koddebeiers bepaalde personen en plaatsen in de gaten hielden om in te grijpen zodra er aanleiding was. Verstopt in een sloot had gemeenteveldwachter Van der Molen immers in 1914 ook Wijkstra bespied en beslopen.¹⁸ Zes maanden daarvoor had hij dezelfde techniek toegepast bij Teije de Vries, die hij met een geweer ‘in een jagende houding’ had zien lopen. De Vries zag Van der Molen echter en maakte zich uit de voeten. Ondanks zijn lange benen zette Van der Molen vergeefs de achtervolging in. Die middag werd Teije in zijn woning door Van der

Molen aan de tand gevoeld en bekende hij.¹⁹ De aanvaringen met de veldwachters en het gerecht deden Teije de Vries overigens niet zijn nachtelijke strooptochten opgeven. Hij zou nog menigmaal betrap en beboet worden voor schemeractiviteiten als illegale jacht en wapenbezit.²⁰ Ijje Wijkstra en Teije de Vries deelden niet alleen het veld, maar hielden zich ook bezig met de handel en reparatie van de benodigde wapens.

Het beboeten voor het bezit van wapens was overigens een nieuw fenomeen. Vóór 1919 was het bezit van een wapen namelijk niet strafbaar, wel het zonder machtiging gebruiken en vervoeren daarvan. Onder invloed van de angst, die bij de gevestigde orde leefde voor een gewapend verzet van het opkomend socialisme, werd nu ook het bezit van een wapen zonder vergunning strafbaar gesteld. In 1919 trad de Vuurwapenwet in werking. Een machtiging kon worden verleend, mits ‘eenig redelijk belang dat vordert en misbruik van de machtiging of van het vuurwapen niet is te vreezen’.²¹ De controle op de naleving van deze nieuwe wet was echter niet streng. Vooral op het platteland waren wapens onderdeel van het dagelijks leven. Velen hadden wel een klein kaliber kogelgeweer of een hagelgeweer. Twee jaar na de invoering van de wet stond de naleving daarvan op de gemeentelijke agenda: eind november 1921 werd afgekondigd dat iedereen die zonder vergunning een wapen bezat, dit binnen acht dagen diende in te leveren op het gemeentehuis. Hoeveel wapens zijn ingeleverd, is onbekend. Na het verstrijken van de deadline volgde een tweedaagse kloppacht, waarbij nog verschillende wapens in beslag werden genomen.²²

Voor een hartstochtelijk wapenliefhebber als Wijkstra kwam de wet ongelegen. Hoewel hij een geweer had ingeleverd, bracht dit hem niet dichterbij het verkrijgen van een machtiging.²³ Aan Wijkstra, maar ook aan zijn vriend Karel Friso werd een machtiging door de gemeente geweigerd.²⁴ De gemeente zag ofwel geen redelijk belang in het afgeven van een machtiging voor ‘schadelijk gedierte’ aan een koopman en een voeger/klompenmaker, of de gemeente vreesde misbruik.²⁵ Een aanvraag van Wijkstra voor

zwaardere kalibers geweren, revolvers of pistolen was bij voorbaat kansloos. Zo werden bijvoorbeeld machtigingen voor revolvers of pistolen alleen afgegeven voor persoonlijke veiligheid, zodat doorgaans alleen notabelen in aanmerking kwamen.²⁶ De Vuurwapenwet vormde voor menigeen overigens geen beletsel voor het aanschaffen van een wapen. Zoals Wijkstra later naar overdreven waarheid schreef: “Je mocht geen vuurwapens hebben. Maar ieder bij ons had vuurwapens.”²⁷ Wijkstra droeg hier zelf ook toe bij; zo had hij onder anderen zijn buurman, de landbouwer Ate Postma, van een kleine revolver voorzien, die een vaste plek kreeg op een plank in de bedstee.²⁸

Met het eindigen van de oorlogshandelingen in november 1918 kwamen vele wapens op de vrije markt. Veel wapens werden Nederland binnengesmokkeld over de Duitse of Belgische grens. Teije de Vries haalde de wapens zelf uit de grensstreek met Duitsland of hij liet ze meenemen door een van de vele noorderlingen, die tijdelijk in de mijnen van Limburg werkten.²⁹ Wijkstra's Mauserkarabijn en -pistool waren volgens Wijkstra nog door De Vries uit Limburg gehaald, waar voldoende aanbod was van munitie.³⁰ Overigens waren Teije de Vries en IJje Wijkstra niet de enigen die wel eens een wapenhandeltje dreven. Liefhebbers en stropers konden daarvoor onder anderen ook terecht bij een winkelier in Marum en een timmerman in Opende-Zuid.³¹

Zware kalibers wapens waren voor Wijkstra en zijn vrienden vooral een statussymbool, een stuk speelgoed waarmee ze elkaar de loef konden afsteken. Oefening baarde ook hierbij kunst. In competitieve sfeer schoten ze op flessen, blikken, stenen, kortom alles wat als doelwit kon dienen. Hoewel Wijkstra eens opmerkte een revolver te dragen “om er bij noodzaak gebruik van te maken”³², is het opvallend dat IJje Wijkstra en zijn vrienden zich niet snel lieten verleiden tot een risicovol gebruik daarvan. Zo zou hij enkele jaren later achteloos schrijven: ‘Och er zijn zooveel die een revolver dragen, maar zij doen er niets mee, even min als ik er ook ooit mee gedaan heb in mijn vroegere leven.’³³

Zo kreeg Wijkstra het op de kermis bij Zuidhorn in juni 1921 met iemand aan de stok. De reden van de ruzie is niet bekend, maar ondanks een heftige woordenwisseling waarbij werd geslagen, gebruikte Wijkstra de revolver niet.³⁴ Zijn revolver kwam later die avond echter wel tevoorschijn, maar nu als reactie op een vernederende scène onder de regie van brigadier-majoor der rijksveldwacht Adriaan Kolle. Wijkstra had als een slechte verliezer de fiets van zijn opponent in diens afwezigheid in de sloot gegooid. Rijksveldwachter Kolle liet Wijkstra in het bijzijn van het kermispubliek de fiets uit de sloot halen en teruggeven aan de eigenaar. Nog geen uur later waren de kermisgasten getuige van de door majoor Kolle, 51 jaar oud, op de fiets ingezette wilde achtervolging van IJje Wijkstra, 25 jaar oud. Wijkstra had namelijk, ongetwijfeld als maskering van zijn gekrenkte ego, niet lang na zijn publieke afgang zijn revolver laten zien op de kermis, gecombineerd met beeldende verhalen over wat hij daarmee had kunnen en zou gaan doen. Kolle hoorde hiervan en zette de achtervolging in. Wijkstra slaagde er echter in zijn revolver tijdens de vlucht in de struiken te gooien, zodat Kolle met lege handen terugkwam. Helaas voor Wijkstra werd zijn revolver later gevonden. Voor Wijkstra werd dit avondje op de kermis kostbaar. Naast een boete van *f* 22,50 voor 'straatschending' en verboden wapenbezit kunnen ook de vervangingskosten voor een nieuwe revolver toegerekend worden aan deze avond.³⁵ Voor een nieuwe revolver wendde hij zich weer tot Teije de Vries. Het zou de laatste keer zijn dat De Vries hem van dienst kon zijn.

Teijes strooptocht die nacht had vijf eenden opgebracht. Op weg naar huis tilden Teije en zijn zwager beurtelings de zware zak met het dode gevogelte. Het silhouet van een veldwachter dat zich aftekende aan de horizon verstoorde hun aftocht. Lichtelijk in paniek verborgen ze de polsstok en het jachtgeweer op het dichtstbijzijnde boerenerf. De zak met eenden werd in het weiland achtergelaten. Tot hun opluchting leek de veldwachter hen niet te

hebben opgemerkt. De polsstok, het geweer en de zak met eenden werden de volgende dag gevonden door de boer, die gemeenteveldwachter Van der Molen inschakelde. Van der Molen wist de eigenaar van de eenden op te sporen. Hierbij was het gebleven als Van der Molen geen contact had opgenomen met rijksveldwachter Kremer. Jan Kremer was al zeven jaar veldwachter in Sebaldeburen en goed ingewerkt in zijn bewakingsgebied; hij kende de mensen en hun streken. Tijdens zijn nachtwake had hij in de verte twee mannen opgemerkt. In een van hen meende hij Teije de Vries te hebben herkend. Dit was voor de veldwachters voldoende aanleiding om De Vries aan de tand te voelen over zijn nachtelijke tocht door de velden.

Het was rond het middaguur toen rijksveldwachter Jan Kremer en gemeenteveldwachter Mient van der Molen het pad op liepen naar de woning van Teije de Vries.³⁶ Hierop speelde de tragedie zich af: ‘een eindweegs dien woning genaderd, zagen zij de echtgenoot naar buiten komen en hoorden hun toeroepen: “Mijn man is reeds dood”, waarna de vrouw in huis verdween en kort daarop een schot volgde. Het bleek dat de man, de politie ziende aankomen zich door een revolvershot van het leven beroofde en zijn vrouw kort daarop zich met dezelfde revolver van het leven beroofde.’³⁷ Wat zich precies die middag heeft afgespeeld en hoe het ooit zo ver heeft kunnen komen, is nooit opgehelderd. Van een directe aanleiding was het maar een kleine stap naar een causaal verband: de veldwachters hadden Teije tot deze wanhoopsdaad gedreven. Voor Wijkstra was het moeilijk te begrijpen waarom Teije hun niet tegemoet getreden was en de strijd in woord of daad was aangegaan. Deze vragen hielden IJje Wijkstra jaren later nog bezig. Zoals Wijkstra toen tegen een buurtgenoot zou hebben gezegd: “Dat zou mij niet overkomen zijn, want ik zou eerst de veldwachter hebben neergelegd.”³⁸

Niet minder dramatisch zouden het weerzien en het spoedig daaropvolgende afscheid zijn van Kees Dalmolen, die twee maanden eerder, eind september 1922, na vier zware jaren gevangen-

schap op vrije voeten werd gesteld. Als bij zijn eerdere opsluiting van zes maanden traden ook spoedig na het begin van zijn vierjarige gevangenschap weer psychische klachten op. Het in 1886 overal ingevoerde cellulaire systeem, waarbij gedetineerden de eerste vijf jaar van hun straf in eenzaamheid moesten doorbrengen, leidde tot allerlei ernstige psychische problemen bij gevangenen.³⁹ Het zou lang duren voordat deze kwalijke gevolgen van het cellulaire systeem werden erkend, en nog langer voordat er iets tegen werd ondernomen.⁴⁰ Naast krankzinnigheid en zelfmoordneigingen kon de gedetineerde last krijgen van hallucinaties, paranoia, verwardheid, depressiviteit, verbittering, of wraakzucht. Ook het ontwikkelen van betrekkingswanen was onder deze omstandigheden geen zeldzaamheid; hierbij wordt alles wat in de buitenwereld gebeurt op de eigen persoon betrokken. Daarnaast was querulantenwaan een veelvoorkomend ziektebeeld, waarbij gedetineerden in woord en geschrift tekeergingen tegen de misdadigheid van veroordelende instanties die hun onrecht zouden hebben aangedaan.⁴¹ Het duurde niet lang of Kees werd als ‘ongeschikt voor de cel’ van Groningen overgeplaatst naar de in 1913 geopende Bijzondere Strafgedetineerde te Scheveningen, die plaats bood voor dergelijke psychische probleemgevallen.⁴² Daar trad geen verbetering op. Men vond hem in Scheveningen sterk querulant, tot waan toe, zodat hij, zeer tegen zijn zin, doorgestuurd werd naar het Krankzinnigengesticht te Medemblik.⁴³ Daar stelde hij zich wantrouwend op jegens deskundigen, die in hem een ‘eigenaardig mensch’ zagen met paranoïde trekken, behept met een ‘debiele psychopathische natuur’.⁴⁴ De querulantenwaan toonde zich ook bij Kees in scheldpartijen op politie en justitie. Kees had volgens de behandelende deskundige een eigenaardige opvatting over zijn proces: hij had niet mogen worden veroordeeld wegens gebrek aan bewijs.⁴⁵ Dat Kees hierin gelijk kon hebben gehad, kwam bij de behandelaar niet op.⁴⁶ In hoeverre artsen bij het stellen van de diagnose querulantenwaan, waarbij de querulant zich met alle middelen verweert tegen het hem aangedane onrecht, bewust wa-

ren van het onderscheid tussen denkbeeldig en reëel onrecht, is dan ook zeer de vraag.⁴⁷

Als vanouds trokken IJje Wijkstra en Kees na diens vrijlating weer met elkaar op. Het ontging IJje niet dat Kees psychisch en lichamelijk aangetast uit de gevangenis was ontslagen. Kees kreeg meer en meer last van plaatselijk optredende verlamningsverschijnselen, die waren begonnen tijdens het voorarrest in 1918 en waarvoor professor Enno Dirk Wiersma hem wat staalpillen gaf.⁴⁸ Daarnaast, of misschien hierdoor, werd zijn temperament agressiever. Onhandelbaar geworden werd Kees uiteindelijk opgenomen in dezelfde psychiatrische instelling in Zuidlaren als waar zijn moeder vier jaar eerder was overleden. Twee maanden na zijn opname overleed ook Kees daar op 26-jarige leeftijd.⁴⁹ Dankzij de oude Trien Lieger werd Kees niet bij de instelling, maar op het kerkhof in Noordwijk begraven.

In korte tijd waren drie vrienden uit Wijkstra's kennissenkring weggevallen. Het afscheid nemen was voor hem nog niet voorbij. Toen Wijkstra na een kort weerzien weer afscheid had moeten nemen van zijn oude vriend Kees, maakten zijn andere vrienden Derk Postema en Jan Hut zich eveneens op voor een afscheid. Niet lang na Kees' opname in Zuidlaren troffen Derk en Jan voorbereidingen voor hun reis naar de Verenigde Staten.⁵⁰ Op 27 maart 1923 scheepten ze in op de Holland-Amerika Lijn en vertrokken om als vele andere arbeiders hun geluk te beproeven in de nieuwe wereld. Jan en Derk gingen niet geheel het onbekende tegemoet, beiden hadden er familie. Daarnaast kon Jan putten uit de ervaringen van zijn oudere broer, die tien jaar eerder ook een tijdje zijn geluk daar had beproefd. Na een zeereis van elf dagen zetten ze voet aan wal en trokken naar een van de meest beruchte steden van de westerse wereld: Chicago. Het Chicago van 1923 werd beheerst door bendeoorlogen. Uiteindelijk zou de gangster Al Capone hieruit oprijzen als alleenheerser van de stad, die het imago verwierf van een modern Sodom en Gomorra.⁵¹ In dit bruisende, maar gewelddadige en corrupte Chicago vond Derk

Postema werk in een pianofabriek als stemmer en reparateur en Jan Hut kreeg een baan in een timmerfabriek. IJje Wijkstra had, voor zover bekend, geen voornemens met Derk en Jan mee op avontuur te gaan. Hij zal daartoe ook niet zijn geprikkeld, omdat zijn aandacht in beslag werd genomen door zijn tien jaar jongere vriendinnetje.

Hij had op een feest een zeventienjarig gereformeerd dienstmeisje uit Nuis ontmoet. Na een gezellige avond bood Wijkstra na afloop aan haar naar huis te brengen. Wijkstra verhaalde later van de romantiek in het ochtendgloren, toen zij onderweg pauzeerden: ‘De houtduif koerde, de koekkoek riep, en vlak bij ons in de hoogste top van eene denneboom daar speelde een zwarte merel op de occarine [*sic*] zijn heerlijk morgenlied. Ik knielde op de knieën bij het lieve meisje neder diep ontroerd en vol heilig ontzag. Want oh! wat was zij mooi: zooals zij daar achterover lag – geheel in overgave. Op zoo’n moment wordt men zich bewust: dat woeste zinnelijke hartstocht en reine liefde in wezen één zijn, en niet meer te scheiden.’⁵² Deze ontmoeting, die Wijkstra zo lyrisch tekende, was het begin van hun relatie. Wijkstra had zijn deel aan kalverliefdes, geheime en onbeantwoorde liefdes en kortstondige omgang met meisjes gehad. Zo was daar het meisje uit Winsum, wier pasfotoetje hij nog jaren had gekoesterd. Zij was afkomstig uit een huishouden met zeven buitenechtelijke kinderen en was volgens Wijkstra het soort meisje ‘waar we allen naar verlangen zoolang we nog niets beleefd hebben’.⁵³ Op voordracht van IJje had ook Kees Dalmolen vóór zijn gevangenschap in 1918 enige tijd omgang met dit meisje gehad. Kees was dan ook zeer ingenomen toen Wijkstra hem het portretje schonk, toen hij na vier jaren celstraf vrijkwam.⁵⁴

Het meisje uit Nuis was echter de eerste die de juiste, gevoelige snaar raakte bij IJje Wijkstra. Zij was in de ogen van IJje Wijkstra anders dan anderen. Zij bewonderde de eigenzinnige vrijbouter, die lak leek te hebben aan de heersende moraal. Zijn meest recente daad van rebellie was de nieuwe NSU-motorfiets, die hij twee

weken na Derks en Jans vertrek naar Amerika had gekocht voor een klein jaarsalaris.⁵⁵ Het was niet alleen de besteding van een kapitaal van meer dan zeventhonderd gulden aan een motorfiets die verbijstering opriep, maar vooral ook de recalcitrantie van een arbeider, een voeger, een klompenmaker, die zich durfde te vertonen op een vervoermiddel dat alleen weggelegd behoorde te zijn voor de notabelen. Het was nog geen acht jaar geleden, dat het eerste motorvoertuig zijn intrede deed in de gemeente.⁵⁶ De pas geïntroduceerde motorvoertuigen waren modern en schaars en gedijden bovendien alleen echt op verharde wegen. Deze waren in die jaren al even modern en schaars in het zuidelijk Westerkwartier. Op de binnenwegen, de onverharde wegen die vanaf de herfst amper toegankelijk waren, zal Wijkstra weinig genoeg hebben beleefd aan zijn motor. Financieel gezien was de motor voor de vrijgezel Wijkstra in die jaren niet een bijzonder grote aderlating. In de bouw verdiende hij toen een riante *f* 30,- per week en de vaste lasten, die hij als inwonende zonder gezin amper had, waren te verwaarlozen. Zijn nieuwe bezit droeg wel bij tot het beeld van de non-conformist. Zijn motorfiets viel in de smaak bij de vrouwen, die graag een ritje met IJje Wijkstra wilden maken.⁵⁷

Wijkstra was zeer ingenomen met zijn vriendin, die hem naar zijn idee bewonderde. In haar vond Wijkstra een geïnteresseerde, geboeide luisteraar voor zijn bespiegelingen en opvattingen en naar hij dacht ook een serieuze partner. Zij was duidelijk anders dan andere vrouwen, die volgens Wijkstra in een terugblik alleen maar dachten aan “eigen lichaam, kleeding en opschik”.⁵⁸ Helaas voor het verliefde stel had de relatie weinig overlevingskansen. De fundamentele kloof tussen hen konden ze niet lang negeren. In hun omgeving was iedereen overtuigd van de ongepastheid van twee geloven op één kussen. Zelfs niet-kerkelijken wisten wie daar dan tussen sliep. Wijkstra’s gereformeerde moeder zal zijn vriendin ongetwijfeld hebben verwelkomd. De hoop voor haar afvallige zoon was nog niet helemaal vervlogen. Zijn moeder hoopte wellicht heimelijk op inkeer, maar haar ouders zagen voor hun doch-

ter verderf in het verschiet. Zij waren dan ook fel gekant tegen Wijkstra's omgang met hun dochter. De omgang van een netjes opgevoed gereformeerd meisje met een berucht godloochenaar was niet alleen een doorn in het oog van haar ouders, maar ook van de gereformeerde gemeenschap. Vooral de jonge mannenbroeders, die volgens gebruik het alleenrecht behoorden te hebben op gereformeerde meisjes, staken hun afkeer van de situatie dan ook niet onder stoelen of banken. Voor hen was IJje Wijkstra een hypocriet, die als een wolf in schaapskleren 'hun' meisje had verleid door zich gereformeerd voor te doen. Wijkstra voelde zich zwaar beledigd, toen een buurman hem dit voor de voeten wierp. Deze raakte een gevoelige snaar bij Wijkstra, want zelfs een aantal jaren later weigerde die laatste te werken aan een huis waarvoor zijn oude buurman de bouwtekeningen had geleverd.⁵⁹

De druk werd zo ver opgevoerd dat het stel elkaar volgens Wijkstra heimelijk ontmoette, vaak 's nachts in een weiland te midden van koeien en paarden.⁶⁰ Lang hield het niet stand. Het aannemen van een dienstmeidbetrekking in Drenthe vormde de aanleiding voor het onvermijdelijke. In de lente van 1923 verbrak zij de relatie, terwijl 'wij nog evenveel van elkaar hielden', aldus een gekwetste en teleurgestelde IJje Wijkstra zo'n vijftien jaar later.⁶¹ Wijkstra zou zich tot de komst van Aaltje Wobbles, voor zover bekend, niet meer inlaten met vrouwen. Ook voor die relatie ontmoette hij in zijn omgeving niets dan afkeuring.

De relatiebreuk met het meisje uit Nuis maakte deel uit van opnieuw een grote verandering in het leven van IJje Wijkstra. Als in 1918 was Wijkstra medio 1923 wederom op zichzelf aangewezen. In het afgelopen jaar was hem een bevriend echtpaar op geweldadige wijze ontvallen, kende zijn jeugd vriend een even dramatisch levensslot en beproefden twee andere vrienden hun geluk in de nieuwe wereld. Ook aan zijn relatie kwam een eind. Wijkstra raakte opnieuw uit het lood. Hij trok zich terug op de Polmaalaa. Zijn werk schortte hij op; voegen en klompen maken bleven wel, was zijn opvatting.⁶² Ook zijn motor besloot hij te verkopen

omdat, zoals hij later zei, hij de overspannenheid van het drukke verkeer niet meer aankon.⁶³ Wijkstra zonderde zich af en zocht afleiding in de muziek.

‘Werken is misdaad’ (1923-1928)

‘Alle werk is misdadig. Het werken is meehelpen aan winst maken en uitbuiten; meehelpen aan vervalsing, bedrog, vergiftiging; meehelpen aan oorlogsvoorbereiding; meehelpen aan de vermoording van de gehele mensheid. Werken is levensvernietigend.’¹ Deze zinnen zijn afkomstig uit de in 1924 verschenen brochure tegen de loonarbeid *Werken is misdaad* van de anarchist Herman Schuurman. Schuurman behoorde bij een groep anarchistische jongeren, die zich eind 1923 schaarden rond het blad *De Moker* met als veelzeggende ondertitel: *Opruiend blad voor jonge arbeiders*.² Het blad, dat zich richtte tegen het kapitalisme, het militarisme en de staat, had een oplage van ongeveer 4500 exemplaren. Rond *De Moker* was er een groep losjes georganiseerde anarchisten.

Hoewel Schuurmans theorie niet geheel onomstreden was binnen eigen groep weigerde toch menigeen loonarbeid om, geïnspireerd door het aloude neem-en-eetrecht, door stropen en diefstal aan de kost te komen. *De Moker* was ook voortdurend bezig manieren te bedenken het staatsapparaat te ondermijnen. Zo spoorde het blad niet alleen aan tot het niet betalen van belasting, maar ook tot het weigeren van sociale voorzieningen, voor zover die bestonden. Een bijdrage van *De Moker* tot deze ondermijning was onder meer het op grote schaal namaken van de alom verfoeide rijwielbelastingplaatjes en deze tegen kostprijs aanbieden.³ De kans is aanwezig dat IJje Wijkstra als lezer van het blad hiervan gebruikgemaakt heeft.⁴

De makers en lezers van *De Moker* kenmerkten zich niet alleen

door strijd. Het blad bezat ook een positief idealisme, dat zich uitte in een culturele, wetenschappelijke belangstelling. Binnen de vaste aanhang, die zo'n vijfhonderd anarchisten telde, was geheelonthouding vanzelfsprekend, kwam vegetarisme veel voor en was roken een discussiepunt.⁵ Er bestond een sterke vrijheidsdrang, met een verlangen eropuit te trekken.⁶ Velen trokken dan ook als muzikant de wijde wereld in. De sigaar rokende, vleesetende en jenever drinkende IJje Wijkstra behoorde niet tot die vaste aanhang, maar het gedachtegoed paste wel in zijn onrustige straatje. In de periode dat de *Moker*-groep zich profileerde (1923-1924), werd Wijkstra meer en meer aangetrokken tot het leven en de bewoners van de periferie van de maatschappij.

Na zijn desastreuze reis naar Duitsland was hij zich 's winters gaan toeleggen op het maken van klompen. Aanvullingen op zijn al ruime inkomen brachten clandestiene activiteiten als mollenvangen en het op kleine schaal repareren en verhandelen van wapens. In zijn reguliere werk als voeger weigerde hij in loondienst of in daggeld te werken. Zijn vrijheidsdrang bracht hem ertoe alleen werk te accepteren voor een door hemzelf vastgestelde prijs en uit te voeren in een door hem bepaald tempo. Meermalen zagen aannemers Wijkstra midden in een karwei vertrekken om een paar dagen weg te blijven, omdat hij het bijvoorbeeld te mooi weer vond om de dag met werken te verspillen. Zoals een aannemer verklaarde: 'Hij wilde altijd zijn eigen baas zijn in het werk en kwam en ging zoals hij zelf verkoos.'⁷ Doordat Wijkstra in zijn werk als vakman bekendstond en het werk dat hij aannam, met hulp van door hem ingehuurd leerlingen, altijd voltooide, namen aannemers genoegen met zijn ongebruikelijke, eigenzinnige gedrag.⁸ Daarnaast zal bij deze soepele houding meegespeeld hebben dat het voegen het sluitstuk, de afwerking, van een bouwproject is en dat een vertraging daarvan geen gevolgen heeft voor andere werkzaamheden.

In de periode na zijn relatiebreuk was IJje Wijkstra een tijd lang minder op de bouw te vinden. Voor de tweede maal was hij

op zichzelf aangewezen. In de loop van 1923 trok hij zich terug en stortte zich op de muziek. Wijkstra's muzikale historie begon toen hij als kleine jongen luisterde naar zijn musicerende broers en toen hij een mondharmonica van zijn vader had gekregen. Ook kocht hij een orgel. Naast de aankoop van de motorfiets baarde ook deze kostbare aanschaf opzien. Jaren later wist een getuige het nog in detail te vertellen. In Groningen waren ze de winkel binnengestapt, waarna Wijkstra de bediende vroeg iets te spelen op het orgel in de etalage. "Nu," zei Lutje Ijje, "wat kost dat ding?" "Twee honderd gulden," antwoordde de orgelhandelaar. Wijkstra haalde een oude beurs te voorschijn en lei het geld op de toonbank. "Stuur dat ding maar met de Doezumer boot." Zonder den man goeden dag te zeggen, gingen we verder.⁹ Ruim een jaar lang nam Wijkstra orgelles, maar uiteindelijk verloor hij als zo vaak zijn interesse. In de lente van 1923 kocht hij voor vijftien gulden een trekzak.¹⁰ Met de mondharmonica was de trekzak het meest voorkomende muziekinstrument op het platteland. In veel huishoudens was wel iemand te vinden die het bezat en/of enigszins kon bespelen. Ook Wijkstra wilde zich dit instrument eigen maken. Hij leende Derks boek over harmonica's van diens moeder – Derk Postema zat op dat moment met Jan Hut in de Verenigde Staten – en vulde zijn dagen met oefenen. Alles moest wijken voor deze nieuwe ambitie. Het werk bleef er immers wel en mensen die klompen moesten hebben, konden later ook wel terugkomen. "Dat spelen ging voor zei-ie", volgens zijn buurman.¹¹

Een groot voorbeeld voor Ijje Wijkstra was de nationaal bekende virtuoos op de harmonica Carel Frederik Losscher (geb. 1885), maar de bron van inspiratie voor het troubadourschap ligt waarschijnlijk al in zijn jeugd, bij Jan van Salen (1843-1912). Deze aan lager wal geraakte koopman uit Leeuwarden zwierf in het grensgebied van de drie noordelijke provincies en verdiende een grijpstuiver met de verkoop en het spelen van liedjes. De op leeftijd gekomen Van Salen had het voorkomen van een landloper, met een versleten jas, pet en schoenen, en was van werkelijk muzikaal

talent verstoken, maar had wel een talent mensen te vermaken. Wijkstra herinnerde zich Van Salen nog goed: ‘Och, och! Ik kon wel een uur bij die wondere kerel staan. Een oude leren tasch vol liederen hing aan zijn zijde, en hij begeleidde zichzelf met een oude lekke harmonica. Maar het instrument van Benjamin Franklin dat was hij niet meester. Zijn spelen was niet veel meer dan een zingende muis. Maar hij kon daar niet gemist worden; hij was een sieraad van de kermis.’¹² In november 1912 kwam er een jammerlijk eind aan Van Salens leven. Op een vroege avond overreed de tram Van Salen, waardoor hij zijn beide benen verloor. Niet lang daarna stierf hij. Zijn naam en faam bleven echter nog lange tijd in het collectief geheugen aanwezig.¹³

In het begin was het instrument vooral een afleiding voor Wijkstra, later was het musiceren een aangename activiteit in gezelschap. Met het verbeteren van zijn spel zocht hij na verloop van tijd zijn omgeving weer op om zijn nieuw verworven vaardigheden te etaleren. Dit speelde zich eerst vooral af in de kleine huiskamertjes bij vrienden en kennissen die hem uitnodigden ‘te avondpraoten’. IJje Wijkstra vertrouwde hiervoor evenals Van Salen meer op zijn talent voor verhaal en vermaak dan op zijn virtuositeit. In de opvatting van Wijkstra waren in zijn omgeving de capaciteiten van een professionele musicus niet nodig om voor een kunstenaar door te gaan.¹⁴ Mocht er dan zo’n muzikwonder komen spelen in de dorpskerk, dan zou de reactie van het volk volgens de pochende Wijkstra zijn: “‘Ik heur IJje Wiekstrao en Derk Postemao liever! Wat doe? (wat zeg jij?)’” De mensen daar achtten Wijkstra en Postema superieur aan de professionals op de grammofoonplaat, want die “‘sjanteren (zeuren en janken) en ‘piepen’ mor ’n beetje”, zeggen de lui’.¹⁵ ‘Men hoeft ze ook niet wijzer te maken; het zou iemand toch niet helpen,’ eindigt Wijkstra uit de hoogte.¹⁶ Later werd de behoefte aan een groter publiek sterker en speelde hij ook op feesten en partijen in de buurt.¹⁷ Dat het publiek zijn kunsten waardeerde, stond Wijkstra wel aan, zoals hij schertsend zei: ‘Ik ben buitengewoon eerzuchtig, en mijne

ijdelheid kent geen grenzen.¹⁸ Naast voegen, klompen maken en stropen trok hij er steeds vaker met de trekzak op uit. De ontmoeting met Durk Tabak, een andere jonge vrijbouter, die het vrije leven als muzikant verkoos boven het keurslijf van dat van loonslaaf, speelde hierin ongetwijfeld een rol.

Tabak werd geboren in december 1902 als jongste telg van een eenvoudig arbeidersgezin in Harkema-Opeinde. Zijn vader en oudere broers verdienden de kost als losse arbeiders. Durk werd als nakomertje in de watten gelegd. Hij was al op jonge leeftijd ongehoorzaam en eigengereid en het zorgenkindje van het gezin. Op zijn twaalfde verscheen hij voor het eerst voor de rechter. Met twee jongere schoolvriendjes had Durk bij een dorpsgenoot ingebroken. Durks oog werd getrokken door het pistool dat op de kast lag. Het meenemen van dit wapen én een eerder voorval, waarbij Durk een meisje uit het dorp een rijksdaalder had afgepakt, leidden tot zes maanden tuchtschool.¹⁹ Deze schoolse tuchtiging deed hem geen goed. Durk Tabak had evenals Ijje Wijkstra een onafhankelijke, antiautoritaire houding en een driftige natuur, maar in tegenstelling tot Wijkstra, die door uiterlijke onverstoorbaarheid grote zelfbeheersing toonde, ontvlamde de drift bij Tabak snel in openlijke agressie. Hij was frequent betrokken bij vechtpartijen, had een reputatie als gevaarlijke vechtersbaas en kreeg regelmatig celstraf. Tabak ging voor niets of niemand uit de weg. Volgens een muziekvriend zou de kleine mollige Durk Tabak zelfs niet aan de kant zijn gegaan voor een aanstormende tijger of leeuw.²⁰

Toen Tabak op een zomerse dag met een vriend en de hond het veld in trok om eieren te zoeken, werden ze aangehouden door een rijksveldwachter. Toen de twee stropers weigerden hun namen te geven, wilde de rijksveldwachter de beide jongens meenemen naar het gemeentehuis. Het tegenstribbelen van de jongens sloeg om in geweld toen de diender Tabak met de wapenstok sloeg. Hoewel Tabak de gezagsdrager wist te vloeren en zijn kompaan hem de wapenstok afhandig wist te maken, delfden ze uiteindelijk het onderspit: Tabak kreeg zes weken cel, zijn vriend drie.²¹

De charmeur Durk Tabak had een slechte reputatie bij gezagsdragers. Zo had chef-gemeenteveldwachter Aldert Schepel van Surhuisterveen, die wel dorpsdespoot en de ‘God van Buitenpost’ genoemd werd, geen goed woord voor Tabak over.²² In zijn bijdrage aan de zoveelste vervolging van Tabak rapporteerde hij aan zijn meerderen vijf jaar na dato over een voorval dat rond 1925 plaats zou hebben gevonden, waarbij hij en twee collega’s bij ruimoer in een café een geopend knipmes van Tabak in beslag namen. Op de vraag wat Tabak met dat mes van plan was geweest, antwoordde hij volgens Schepel: “‘Dit mes is voor jullie veldwachters bestemd en wanneer jullie mij hadden geslagen dan had ik jullie dit mes gepresenteerd.’”²³ Overigens waren dit soort bedreigingen niets nieuws voor Schepel en de zijnen. Sinds zijn aanstelling in Achtkarspelen in 1908 tot zijn pensionering in 1938 was hij met zijn collega’s meerdere malen bedreigd en mishandeld. Daar staat tegenover dat hij en zijn collega’s, zoals de opmerking van Tabak al impliceerde, ook danig hebben huisgehouden met vuist, voet, stok, sabel, revolver en met twijfelachtige verklaringen.²⁴ Het doodslaan van Tabaks leeftijdsgenoot uit Drogeham door de plaatselijke veldwachter in december 1924 vormt het dramatisch dieptepunt in het optreden van het gezag in Achtkarspelen.²⁵ Een dieptepunt, dat gezien de periode waarin het plaatsvond ook wel eens de door Schepel verzwegen context kan zijn geweest voor Tabaks hierboven genoemde achterdocht en strijdbaarheid jegens de veldwachters.

De onrust die Wijkstra de zelfkant van de maatschappij deed opzoeken, kende Tabak ook. Na eerst gewerkt te hebben als landarbeider, boerenknecht en los arbeider besloot Tabak, die nog bij zijn ouders inwoonde, zijn talent als zanger te beproeven. Hij trok er met de mondharmonica op uit om aan de kost te komen als straatzanger. Later vond hij in IJje Wijkstra een begeleider op de treksak. IJje Wijkstra en Durk Tabak, die aan elkaar gewaagd waren in prestatiedrang en eerezucht, waren met regelmaat samen te beluisteren. Naast de muziek deelden ze een interesse voor

wapens. Ijje Wijkstra, Durk Tabak, maar ook Karel Friso waren dan ook regelmatig te vinden aan de Friese Dijk. Deze afgelegen zandweg tussen het Groningse Opende en het Friese Surhuizum had een beruchte bewoner bij wie Wijkstra en zijn vrienden welkom waren om naar hartenlust te komen spelen op hun trekzakken of met hun wapens. De geslepen Hendrik de Haan had zijn beruchtheid te danken aan zijn liefhebberij anderen dwars te zitten.²⁶ Hij was een ‘mooie prater’, die aanvankelijk succesvoller was in het omgaan met de regels van politie en justitie dan Kees Dalmolen. Zijn lijfspreuk was dan ook: “Hij die bekend, is verloren.”²⁷ Meermalen is De Haan gedagvaard voor een delict, maar vrijwel nooit kwam het tot een veroordeling. Dit dankte De Haan, die zo’n kwart eeuw ouder was dan de jongens, vooral aan zijn vermogen alibi’s te construeren.²⁸ Zo werd hij in 1924 bijvoorbeeld beschuldigd van het zonder toestemming jagen op andermans grondgebied. Drie getuigen hadden De Haan die dag op dat weiland zien jagen. De Haan pareerde deze aanklacht met hulp van Karel Friso, die verklaarde dat De Haan die dag bij hem in Doezum was geweest. De rechter kon het feit niet als bewezen verklaren, waarop vrijspraak voor De Haan volgde.²⁹ Evenals Durk Tabak en Hendrik de Haan kon ook Karel Friso bogen op ervaring in het omgaan met politie en justitie. Karel Friso verdiende de kost met handel in vodden en gevogelte. De kippen, die hij doorgaans op de markt in Groningen verkocht, waren echter niet allemaal eerlijke handelswaar. Friso had het stelen van kippen naar eigen zeggen tot een ware kunst verheven. Het geheim was niet te veel kippen in een keer mee te nemen, zodat de diefstal minder snel werd opgemerkt. Daarnaast was talent vereist om de beesten zonder rumoer van de stok in de zak te krijgen. Jan Hut en Derk Postema, die Friso wel eens op diens nachtelijke strooptochten hadden vergezeld, misten echter dat talent en hielden het dan ook snel voor gezien.³⁰ Naar verluidt had Wijkstra wel de benodigde aanleg. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat het Wijkstra is geweest die Friso ook die ene nacht had vergezeld.

Friso's kippenjacht vond doorgaans plaats op de route naar Groningen. Hij stal wat kippen, overnachtte vervolgens op een afgelegen plek en verkocht ze 's morgens vroeg op de markt.³¹ Dit ging niet altijd goed. Zo werd hij in mei 1924 op de Groninger markt aangehouden met gestolen waar, drie kippen die de vorige dag door twee mannen – Friso en Wijkstra? – waren gestolen nabij Tolbert. In navolging van Hendrik de Haan antwoordde Karel Friso dan ook dat hij van niets wist. Hij had de kippen gekocht van een hem onbekende man. Dit veel gehanteerde argument, iets te goeder trouw gekocht te hebben van een onbekende, hielp ook ditmaal Friso uit de brand; hij werd vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.³² Dat Hendrik de Haan en Karel Friso herhaaldelijk de dans wisten te ontspringen, is IJje Wijkstra natuurlijk niet ontgaan. Een jaar voor zijn dood schreef Wijkstra vol zelfbeklag aan zijn neef over De Haan, zijn 'beste vriend die daar bij de Friesche Dijk huist van allen verlaten als op Nova Zembla'³³: 'Hij is een oude zondaar, en jullie moeten hem eens vragen, met welk recht hij eigenlijk buiten de gevangenis blijft.' Wijkstra voegde hier veelzeggend aan toe: 'Hetzelfde kan ook van Karel [Friso] gezegd worden.'³⁴ Wijkstra zou het niet meer meemaken, maar uiteindelijk zou ook Hendrik de Haan de gevangensismuren leren kennen. In 1951 werd de vitale tachtigjarige veroordeeld tot drie jaar cel wegens brandstichting aan zijn woning.³⁵ Vier jaar later werd hij veroordeeld tot tien jaar cel wegens aanzetten tot brandstichting. Hij overleed in het Huis van Bewaring te Leeuwarden in afwachting van zijn beroep.

Het rondtrekken als muzikant en zijn contacten met Durk Tabak brachten Wijkstra vaker over de provinciegrens en in contact met arbeiders in de heidedorpen, die er een onafhankelijke, vrijgevochten levensstijl op nahielden.³⁶ Een deel van deze veelal arme, strijdbare lieden werd later, toen hun anarchistische levensopvatting een uitweg vond in het communisme, door het plaatselijk gezag onder de aandacht gebracht bij de Centrale Inlichtingendienst (CID).³⁷ IJje Wijkstra deelde hun onafhankelijke vrijgevochtenheid, maar politieke activiteit trok hem niet. Zijn opvattingen

sloten aan bij het individualistisch anarchisme. Als uitingen van deze stroming kwam men tegen: voorbeeld geven en wie wil volgen die volge, wie niet, die niet; het zich uitleven zonder rekening te houden met anderen, maar ook een superieur neerkijken op de massa die zich door kerk, fabriek, kazerne en school liet knechten.³⁸ Deze laatste houding mat IJje Wijkstra zich aan.

Zijn anarchistische inslag toonde zich in zijn weigering van de stemplicht. Het in 1917 verworven algemeen mannenkiesrecht had namelijk een keerzijde. De stemgerechtigde was bij wet verplicht op het stembureau te verschijnen. De verplichting riep felle tegenstand op bij met name anarchisten. Het protest kende doorgaans twee uitingen: naar het stembureau komen en vervolgens demonstratief weigeren te stemmen, hetgeen niet strafbaar was, of niet verschijnen – strafbaar. In de gemeente Grootegast was bij de eerste verkiezingen in 1918 een onderzoek uitgevoerd naar de afwezige stemgerechtigden. De namen van deze overtreders werden doorgegeven aan het Openbaar Ministerie. Van vervolging van deze groep was echter geen sprake, zodat de teleurgestelde burgemeester zich bij volgende verkiezingen minder actief opstelde: ‘Waar alle werk dus vergeefs was verricht, is bij de volgende stemmingen steeds door mij aangenomen, dat de wegblijvers een geldige reden van verhindering hadden.’³⁹ Door een groeiend aantal wetsovertreders zag de burgemeester zich na de verkiezingen in 1922 genoodzaakt in te grijpen.⁴⁰ De mensen die geen goede reden opgaven voor hun afwezigheid konden een boete verwachten, die per geval varieerde van vijftig cent tot een gulden. Bij de verkiezingen in 1922 had Wijkstra zich nog gevoegd naar de wet, maar hier kwam verandering in.⁴¹ De daaropvolgende verkiezingsronden voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten en de gemeenteraad liet Wijkstra verstek gaan.⁴² Hiervoor werd hij dan ook bij verstek veroordeeld tot boetes.⁴³ Alleen tijdens de behandeling inzake zijn afwezigheid bij de gemeenteraadsverkiezing van april 1927 nam hij de moeite naar het kantongerecht in Zuidhorn af te reizen en als toelichting te geven: ‘Ik ben een partijloos

persoon.⁴⁴ Hierna volgde de gebruikelijke boete.⁴⁵ De herhaalde boetes verhevigden zijn afkeer van burgemeester Bonnema. Niet alleen weigerde deze hem een wapenvergunning en een vergunning om als straatmuzikant in de eigen gemeente te spelen, maar in zijn ogen gaf hij hem ook bij herhaling ‘proces’ terwijl andere verstokte niet-stemmers buiten schot bleven.⁴⁶ Binnen zijn vriendenkring nam Wijkstra in de stemkwestie de meest recalcitrante houding aan; zijn vrienden kwamen tenminste tegemoet aan hun opkomstplicht of hadden een geldige reden voor hun afwezigheid.⁴⁷

Jan Hut en Derk Postema waren tijdens de verkiezingen in 1925 nog in Chicago. In september 1925 keerde Derk Postema, na bijna drie jaar in de Verenigde Staten te hebben doorgebracht, terug naar zijn geboortegrond. Twee maanden later werd hij gevolgd door Jan Hut. Voor Hut was de Amerikaanse droom echter nog niet voorbij. Met de verkoop van zijn huisje bekostigde hij een nieuwe reis naar de vs en kocht daar een stuk bouwland. Een wervelstorm vernietigde echter niet alleen de volledige akker, maar ook Huts droom van het beloofde land. In augustus 1926 keerde Hut opnieuw terug, zonder geld en onderkomen. Hij accepteerde het aanbod van Derk Postema en zijn moeder – Derks vader stierf vlak na hun vertrek naar de vs in april 1923 – om hem onder te brengen in een aan te bouwen stuk aan hun huis. Postema en Hut verdienden de kost met schilder- en timmerwerkzaamheden, maar besloten hun inkomen meer en meer te halen uit het verzorgen van de muzikale omljsting van feesten en partijen.

De ‘vier wondere mannen’, Wijkstra, Friso, Hut en Postema, legden zich toe op het maken van muziek en het filosoferen over de geheimen van het leven en ze lazen en bespraken boeken over uiteenlopende thema’s. De vrijgezelle jongens konden dergelijke hobby’s erop nahouden zolang de verplichtingen van het volwassen, gehuwde leven nog niet op hen drukten. Bij zijn vrienden stak Wijkstra’s aanhoudende adolescentie af. Hij zei het later zelf ook, zijn kameraden waren lichter op de hand en bereid tot com-

promissen, maar: 'Ik voor mijzelf week geen duimbreed van mijn ingenomen standpunt af en zou desnoods in mijn fanatisme het leven er voor gelaten hebben.'⁴⁸ Desondanks waren de vier wonderde mannen bij de mensen graag geziene gasten voor een avondpraatje. Wijkstra mocht in gezelschap graag zijn woordje doen en ontpopte zich tot een goed, maar enigszins langdradig verteller.⁴⁹ Ondanks zijn breedvoerigheid en fel uitgedragen opvattingen over staat en religie, waarmee Wijkstra zijn gehoor probeerde te choqueren, namen maar weinig mensen aanstoot aan zijn praatjes en bleef de deur voor hem openstaan, ook bij de meest gezagsgetrouwe christenen die hem vaak al van kindsbeen kenden.⁵⁰

Zijn recalitrante gedrag was bedoeld om respect en ontzag af te dwingen. Vooral het geheimzinnige en onbegrepen, dat altijd een aantrekkingskracht uitoefent op mensen en dus hun nieuwsgierigheid opwekt, droeg volgens Wijkstra daaraan bij.⁵¹ In een plattelandsgemeenschap boezemen vreemdelingen ontzag in, doordat ze nog niet doorgrond, opgenomen zijn, maar zodra de omgeving weet wat voor vlees ze in de kuip heeft, verliest ze dat ontzag.⁵² Lutje Ijje probeerde als het ware een vreemdeling te worden in eigen dorp.

Ijje Wijkstra's idee over de invloed van het geheimzinnige lijkt geïnspireerd te zijn op de 'magnetische persoon', zoals die wordt gepresenteerd in de door hem verslonden *Flowers' serie*. Deze cursus voor de praktische toepassing van de psychische wetenschappen besloeg vijf delen, waaronder persoonlijk magnetisme, telepathie en hypnose.⁵³ De magnetische persoon, die de belangstelling, het vertrouwen, de vriendschap en de liefde van de medemens trekt, kenmerkt zich door een serene rust en een bedachtzame, doordringende blik; 'Hij kijkt niet in een van uw oogen; hij kijkt juist "tusschen uw oogen".'⁵⁴ Ook observeert hij zijn omgeving en is hij zwijgzaam; als hij al spreekt, is dat op een beleefde, bedaarde en bedachtzame manier. Door het beheersen en gebruiken van zijn innerlijke kracht gaat er een aantrekkingskracht van hem uit en is hij een krachtige persoonlijkheid, die zijn lot in eigen hand

neemt. Het lesboek laat er geen misverstand over bestaan: ‘Houd uw zwakheden vóór u’, ‘de wereld kent macht toe aan hen, die haar niet begrijpen. Gij moest eveneens een geheim zijn; gij moest niet alledaagsch zijn; noch uzelf bekend maken, op welke manier dan ook.’⁵⁵

Het streven een vreemdeling te worden in eigen dorp als een omgekeerd assimilatieproces ondermijnde Ijje Wijkstra eigenlijk al in een vroeg stadium zelf. De cursus onderwijst: ‘dat zoolang gij een geheim zijt voor uw kennissen, gij een macht zijt’.⁵⁶ Het is hierbij uiteraard noodzakelijk dat de omgeving geen lucht krijgt van de achterliggende bedoelingen. Het was nu juist dit geheim dat Ijje Wijkstra aan anderen verklapte. Een toen bevriende streekgenoot kon later bij de rechtbank Wijkstra’s woorden nog memoreren: “Als je een geheim hebt, ben je een kracht voor je omgeving. Heb je geen geheim, dan ben je je kracht ook kwijt.”⁵⁷

Met de zelfhypnose van Barley en de magnetische persoon uit de *Flowers’ serie* dacht Ijje Wijkstra zich te verheffen boven alles en iedereen. Probeerde hij eerst door die zelfhypnose alle vrees en angst in zichzelf te overwinnen, later trachtte hij als magnetische persoonlijkheid ontzag af te dwingen van zijn omgeving. Doordat hij zich liet meeslepen in het najagen van hemelbestormende idealen waande hij zich op momenten de Übermensch en de gedachte daaraan, zo schreef hij later, ‘deed mij bijna duizelen van opwinding’.⁵⁸ Maar al bij aanvang sloeg de twijfel toe. Wat als het hem niet zou lukken en zijn pogingen faalden? Wijkstra ‘huiverde bij die gedachte’.⁵⁹

Ijje Wijkstra lijkt zich er niet bewust van te zijn geweest, dat zijn streven weinig kans van slagen had. Zijn falen schreef hij later toe aan zwakke wil. De tragiek ligt echter niet zozeer in het falen als wel in het naïeve geloof in de haalbaarheid van zijn puberale streven. Zo verklapte hij niet alleen het voor de magnetische persoon, volgens *Flowers*, noodzakelijke geheim, maar verwachtte hij ook nog door zijn gedrag zijn omgeving te beïnvloeden, zodat die

omgeving, die Lutje Ijje van haver tot gort kende, hem als een vreemdeling zou gaan zien.

Spookverhalen werden de meeste mensen in die omgeving met de paplepel ingegoten. Iedereen kende wel plekken of huizen waar het niet pluis was, een enkeling had de tijd, het geld en de interesse voor hetgeen geleerde heren daarover hadden te melden. Een invloedrijk boek was Flammarions werk over spookhuizen, dat in 1924 in een Nederlandse vertaling verscheen.⁶⁰ In dit boek, dat als een vervolg op zijn trilogie over het raadsel van de dood is te beschouwen, tekent Flammarion een scala aan griezelige ingezonden verhalen over spoken en huizen op, die volgens een recensent een nerveus aangelegd iemand beter niet 's avonds kon lezen.⁶¹ De kans is groot dat het volgende spookjagersavontuur beïnvloed is door *De Spookhuizen*, een werk dat naast genoemde trilogie Wijkstra's boekenplank sierde.

Ijje Wijkstra, Jan Hut en Derk Postema waren geïntrigeerd geraakt door de verhalen van het spookhek te Hardegarijp. Het hekwerk dat de singel naar de middeleeuwse burcht Bennemastate afsloot, bleef volgens de verhalen gesloten tot middernacht, waarna een witte dame van de burcht de donkere singel af dwaalde, en hoe goed het hek ook op slot zat, als zij naderde gingen de hekken open.⁶² Wijkstra, Hut en Postema wilden wel eens de proef op de som nemen. In het voorjaar van 1928 brachten ze een bezoek aan hun kennis in Oenkerk. Ruurd Kijlstra, arbeider en rijwielerhersteller, werd door Wijkstra voorgesteld als muzikant en dansleraar.⁶³ Een oud-inwoner van Oenkerk omschreef Kijlstra als een 'heel bekende verschijning', een flierefluiterige dandy, die eigenlijk van alles niets maakte en ook op muzikaal gebied – hij bezat een oude harmonica – niet bepaald een hoogvlieger was.⁶⁴ 's Avonds om tien uur verlieten ze Oenkerk, nadat ze van Kijlstra, die lachte om hun plan, wat ijzerdraad hadden meegekregen. Bij het hekwerk in Hardegarijp aangekomen bonden ze met ijzerdraad het hek dicht. Vervolgens bleven de drie spokenjagers verdekt en op gepaste afstand wachten tot het spookuur zou aanbreken.⁶⁵ De witte

dame liet het die nacht echter afweten. Hoewel het hek gesloten bleef, verstoorde dit IJje Wijkstra's geloof in een waarneembare geestenwereld niet. Hij ontpopte zich binnen de groep als deskundige op het gebied van spookgeschiedenissen, waarbij hij van de verschillende opgetekende waarnemingen en belevenissen van anderen of uit de literatuur zo wist te zeggen welke waar konden zijn en welke niet. De groep van vier wondere mannen was tegen de tijd van hun spookexpedities aangevuld met een vijfde persoon, die regelmatig als gastheer voor het groepje zou optreden, ene Hendrik Wobbles.

“Wel (wie) komt doar an?” had Wijkstra zijn metgezel gevraagd, toen hij een klein mannetje door de weilanden hun kant op zag lopen. Zijn metgezel herkende Hendrik Wobbles en vertelde dat deze niet hoog aangeschreven stond in de buurt en verantwoordelijk werd gehouden voor de verdwijning van verschillende katten, konijnen en kippen.⁶⁶ Hendrik Wobbles kwam op hen af en maakte een praatje. Het gesprek kwam al snel op muziek en Wobbles vertelde dat hij zijn trekkzak, die hij een halfjaar zonder succes had proberen te bespelen, had geruild voor een ‘spreekmachine’ inclusief lakplaten. Wijkstra werd van harte uitgenodigd eens langs te komen om de grammofoon te bewonderen.⁶⁷ Sindsdien behoorde niet alleen IJje Wijkstra, maar ook Jan Hut, Derk Postema, Karel Friso en Durk Tabak tot de regelmatige bezoekers van het kleine stulpje van Hendrik Wobbles. Diens vrouw Aaltje was ingenomen met die gezellige avonden, die zij “zeer amusant” vond.⁶⁸

Hendrik Wobbles was rond 1919 met zijn gezin van Opende naar Kornhorn verhuisd. Hier huurde hij voor een paar gulden per jaar een klein, vervallen huisje ten zuiden van de dorpskern, aan de rand van de Opende heide. Wobbles verdiende de kost als losse arbeider. Dit werk was sterk seizoengebonden en betekende een onzeker bestaan. Men werkte 's zomers vaak in het hooi, in de nazomer in het graan en in de herfst als aardappelrooier. De winter bood geen vast werk, zodat veel seizoenarbeiders terecht-

kwamen in de armenzorg en in de werkverschaffing om te gaan vlasbraken of steenbikken. Velen trokken echter het veld in om hun geluk te beproeven in onder meer het mollenvangen.⁶⁹ Waarschijnlijk heeft de – verboden – mollenvangst Wobbes in contact gebracht met de huidenhandelaar Tamme Storteboom, bij wie Wobbes rond 1923 in dienst trad.

Tamme Storteboom was rond 1904 begonnen met handel in gevogelte, huiden en vellen. Alles wat aan huiden en vellen verkoopbaar was, werd gevangen, gedood, gevild, bewerkt en verhandeld; bunzings, mollen, konijnen, maar ook katten waren niet veilig voor zijn handelsgeest. Wobbes bleef hier zo'n vier jaar werkzaam, 's zomers regelmatig onderbroken door beter betaalde seizoenarbeid bij Groningse of Friese boeren. Wobbes' werkzaamheden bij Storteboom bestonden voornamelijk uit het bewerken van huiden, schrapen, looien, rekken et cetera. Zijn werkgever had aan hem een goede, maar vreemde kracht en typeerde hem als 'enigszins suf'.⁷⁰

De handel in huiden was duister. Controle was er vrijwel niet. De herkomst van huiden viel nauwelijks aan te tonen en handelaars vroegen daar doorgaans ook niet naar. De handel oefende een grote aantrekkingskracht uit op het stropersgilde. Storteboom zelf werd ook meermalen geplaagd door diefstallen; zo kocht hij in een Gronings café in april 1926 een kalfsvel dat onlangs bij hemzelf was gestolen. De verkoper verwees naar een dertigjarige arbeider uit Opende. Bij verhoor erkende deze dat hij op een dinsdag in april best in Groningen kon zijn geweest, maar verder dan dat ging zijn herinnering niet. De inmiddels aangeklaagde Opendenaar werd bijgestaan door strafpleiter mr. Maurits Levie, die in de omgeving van Opende een grote reputatie genoot. De Opendenaar werd vrijgesproken.⁷¹ De autoriteiten waren er een jaar eerder ook niet in geslaagd een zaak voor huidendiefstal bij Storteboom rond te krijgen tegen een neef van Wobbes, die ook veel bij Wobbes over de vloer kwam.⁷²

Doordat justitie moeite had een afdoende bewijslast te constru-

eren, was huidendiefstal een grote verleiding. Ook Hendrik Wobbés, die rond 1927 zijn werk bij Storteboom kwijtraakte, kon de verleiding niet weerstaan. Vanwege dit verlies van inkomen was het de omgeving een raadsel hoe Hendrik en Aaltje konden leven als heer en dame, zoals zij deden.⁷³ Eind mei 1928 hoorde zijn muziekvriend IJje Wijkstra op de bouw het nieuws van zijn achterneef en voegleerling Hessel Wijkstra. Met gevoel voor dramatiek herinnerde IJje Wijkstra zich het gesprek als volgt: “Nou”, zei Hessel, “ze hebben Hinnerk Wobbés vannacht oppakt... zij hebben hem oppe-daad trappeert (op heterdaad betrapt) met ’n zak vol wol – dat har d’r stolen!” – “O, die duvel!” zei ik; “*daorum* leefde die “olle jonge” d’r de leste tied zoo best van: Aaltje mor ’n neie gezellefiets en brune schoentjes; de meisches mor zieden klijdjes (zijden jurkjes)... en dure wollen dekens op beere... ha, ha! Die olle snoek! Mor hij har geliek – wat doe, (wat zeg jij) Hessel?” – “Jawis (ja zeker) ha d’r geliek!” was Hessel’s antwoord; “want hij het (heeft) die wol van ’n kerel stolen die het *zuelf* ‘ok de hiele bliksemesche kliek bij ’n nander stolen; mor de *grootste* dieven die laoten ze ien de regel met rust.”⁷⁴

De scharlaken vrouw (1928-1929)

Hendrik Wobbes was die dag 37 jaar geworden. Rond het spookuur verliet hij zijn woning in Kornhorn en nam de hem bekende route naar het pakhuis van zijn voormalige werkgever. Daar klom hij met behulp van een ladder, die gebruiksklaar naast de opslag lag, het pakhuis binnen. Een tijdje later daalde hij de ladder weer af en werd vervolgens ter plekke aangehouden door gemeenteveldwachter Meijer, die vanuit de stookhut alles had gadegeslagen. De hermandad hield Wobbes al een tijdje in het oog als serieuze verdachte voor meerdere diefstallen bij Storteboom in het afgelopen jaar.¹ Meijer nam meteen de zojuist gestolen zak met twaalfenhalve kilo wol in beslag alsmede de revolver die Wobbes bij zich droeg. Later werden bij huiszoeking nog eens 604 mollevellen gevonden en in beslag genomen.² Op 5 juli 1928 werd Hendrik 'zulks met het oog op den ernst van het misdrijf en de persoon van verdachte', veroordeeld tot vijftien maanden gevangenisstraf.³ Daaroverheen kwam nog een boete van acht gulden wegens verboden wapenbezit.⁴ Wobbes werd overgebracht naar de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen waar hij zijn straf moest ondergaan. Zijn vrouw Aaltje Wobbes bleef achter met de zes minderjarige kinderen.

Aaltje Wobbes-van der Tuin hield naar eigen zeggen niet van huishouden.⁵ Reclasseringssoldaten van het Leger des Heils, die haar tijdens de vervolging van Wobbes bezochten, troffen een vervuilde woning aan.⁶ Ook de kunst van naald en draad verstond zij niet; in de hoek van de woning lag een stapel kleding op een hoop,

waarvan volgens de soldaten nog best wat te maken viel.⁷ De ervaren strijders waren eveneens verbaasd over haar ongegeneerde gedrag: ‘Ze was toen juist bezig haar jongste spruit te voeden en dit op een wijze zooals men dit misschien bij de kaffers in Afrika zou kunnen verwachten.’⁸ Van dit laatste zou de evangelist uit Opende-Zuid overigens niet hebben opgekeken.⁹ Deze had, voordat hij in 1909 naar Opende was gekomen, tien jaar als zendeling doorgebracht in Zuid-Afrika en sprak dan ook uit ervaring toen hij zei: “Daar in het donkere Afrika is de bevolking even kinderlijk en naief als hier op de heide.”¹⁰ Het was op die heide waar Aaltje Wobbes-van der Tuin begin oktober 1898 werd geboren als jongste buitenechtelijke spruit van Hinke van der Tuin en Kornelis Alma.

De vale, vlakke heide van de Fries-Groningse grens was vanaf de achttiende eeuw een toevluchtsoord geworden voor de verschoppelingen van de maatschappij. Het was een onherbergzaam gebied waar verspreid over die heide mensen in holen en in zelfgemaakte hutjes van plaggen woonden. Pas in de loop van de twintigste eeuw verrezen er – deels – stenen huisjes. Naast zo af en toe een verdwaalde predikant trok niemand zich het lot aan van de arme heidebewoners. Op een mooie nazomerdag rond 1850 wandelde zo’n predikant over de heide ten zuiden van Surhuisterveen. Hij zag: ‘Overal dezelfde toonelen van bittere lichamelijke en geestelijke ellende. Mannen en vrouwen, nooit door den heiligen band des huwelijks verbonden, in ontucht zamen wonende, havelooze kinderen, alleen in de school der ontbering, der liederlijkheid en zedeloosheid opgevoed; diepe onkunde en bijgeloof, vijandschap tegen alles, wat orde en regel in de maatschappij heeten mag, en hoeveel jammerlijks en ellendigs nog daar nevens, maakten naast het kommervolste gebrek en de walgelijkste onreinheid er de bestanddeelen van uit.’¹¹ Hij die de heide betrad, liet de beschaving achter zich, zoveel was duidelijk, of zoals een journalist Dantes woorden boven de hel citeerde: “Laat alle hoop varen, gij die hier binnentreedt.”¹² De heidebevolking werd tot in de twintigste eeuw grotendeels aan haar lot overgelaten.

In deze misère kwam Hinke van der Tuin in de loop van haar volwassenheid terecht. Hoewel haar grootvader en oom rond 1832 letterlijk gebrandmerkt waren als dieven, had haar vader een redelijk normaal bestaan weten op te bouwen met een klein boerenbedrijfje met enkele percelen land.¹³ Met Hinke ging het echter niet zo voorspoedig. Daarbij zou zij meer dan zestien kinderen baren.¹⁴ Na haar derde kind ging zij samenwonen met 'beroepsbedelaar' Kornelis Alma, die ook wel Kornelis 'Tuftuf' of 'Stoomfiets' werd genoemd omdat hij zo hard kon lopen. Van deze Kornelis wordt aangenomen dat hij de verwekker van de vele kinderen was. Het in concubinaat levende stel woonde met het jaarlijks talrijker wordende kroost in een zelfgebouwd plaggenhutje waarin het gehele gezin bij elkaar op het stro sliep, dat 's avonds over de vloer werd uitgespreid.¹⁵ Later werd het gezin ondergebracht in een klein huisje van het armbestuur. De strijd om het bestaan was zwaar voor de heidebewoners. Vast werk was er nauwelijks. In het najaar was er als het meezat werk in het aardappelrooien ergens in Noord-Nederland. De rest van het jaar leefden ze van hetgeen het gehele gezin bijeenschraapte door bedelen, stropen en diefstal als noodzakelijke aanvulling op de armzalige armensteun.

De steun bleef onder de armenwet van 1854 een zorg voor kerkelijke en particuliere instellingen. De overheid was terughoudend zich in te laten met het lot van de armen. De heersende opvatting was dat mensen armoede aan zichzelf te danken hadden door luiheid, verkwisting en ongodsdienstigheid.¹⁶ Dat de overheid mettertijd een toenemende rol ging spelen in de armenzorg had minder een humanitaire achtergrond dan een politionele.¹⁷ Steun vanuit de gemeente middels Burgerlijke Armenbesturen kon plaatsvinden, wanneer 'de algemene veiligheid en orde eisen, dat de behoeftigen niet van honger sterven, opdat zij zich niet geneigd gevoelen tot bedelarij, diefstal, plundering en misschien wel tot opstand'.¹⁸ De opdracht voor armbesturen was dus alleen bij absolute onvermijdelijkheid minimale steun te verlenen. Doordat particuliere instellingen waaronder de kerk het aan het eind van

de negentiende eeuw financieel moeilijker kregen, werd de rol van de overheid hierin echter groter.¹⁹ ‘Onbruikbare armen’ – bejaarden, weduwen en invaliden – die braaf en aangepast waren, hadden de voorkeur bij kerken voor hun liefdadigheid; de overigen – werklozen en lastige, onaangepaste armen – kwamen terecht bij de armmeester, van wie de heidebewoners niet veel te verwachten hadden.²⁰ Bij de autoriteiten genoten controle en repressie immers de voorkeur boven hulpvaardigheid.²¹

De heidebewoners waren wars van buiten de heide heersende normen en waarden en stonden vooral vijandig tegenover gezagsdragers. Deze betraden dit gebied dan ook liever niet onbewaand.²² De plaatselijke koddebeiers waren goed bekend met de veelal in concubinaat levende ‘heidepieken’ en zelfs de burgemeester kende velen van hen bij naam en toenaam. Zo was ook de huishouding van Hinke en Kornelis berucht bij de autoriteiten. De politie kwam meermalen in aanraking met gezinsleden, die verdacht werden van onder meer bedelarij, diefstal, mishandeling, brandstichting en betrokkenheid bij een moordaanslag.²³ De burgemeester beschouwde Hinke van der Tuin als een ‘zedelijk zeer laagstaande vrouw’.²⁴ Hij achtte haar onbetrouwbaar, leugenachtig en met haar huisgenoot en kinderen tot veel dingen in staat.²⁵

Twee maanden voordat Hinke beviel van Aaltje, trok er weer een predikant over de heide. Zijn verslag doet aan gesignaleerde ellende niet onder voor dat van zijn collega bijna vijftig jaar daarvoor.²⁶ Wat deze predikant naast de bekende misère vooral aangreep, was de meedogenloosheid van de aldaar opererende armmeester die willens en wetens de arme mensen liet verkommeren.²⁷ Het is waarschijnlijk ook deze armmeester geweest die een dringend hulpverzoek voor een van ‘zijn’ armen eens had beantwoord met: “Laat ze verrekken”, “Laat ze sterven”.²⁸

In deze omstandigheden had Aaltje van der Tuin een weinig plezierige jeugd. Het gebrek aan opvoeding, het opgroeien in ‘het wild’, veroorzaakte buiten de heidevelden aanpassingsproblemen. Ze groeide op in armoede, in een omgeving waarin werd ver-

trouwd op primitieve instincten. In deze voortdurende strijd in het levensonderhoud te voorzien, werd het veelal talrijke kroost op jonge leeftijd gestimuleerd zijn eigen bestaan te bekostigen. Niet lang na het voldoen aan de leerplicht, die in 1901 was ingesteld, was ook voor Aaltje de tijd gekomen haar eigen boontjes te doppen. Zoals veel meisjes van haar leeftijd werd Aaltje van der Tuin uitbesteed om als huishoudster te dienen.

Op haar vijftiende kwam zij in dienst bij de 58-jarige Guitzen Wobbles te Opende, die drie jaar eerder zijn vrouw had verloren. Het duurde niet lang of Aaltje raakte zwanger. Vier weken voor de geboorte van haar eerste kind huwde zij in oktober 1914 met Hendrik, de zoon des huizes die zeven jaar ouder was dan zij. Binnen dit huwelijk zouden zes kinderen worden geboren.²⁹ De eerste vijf jaren van hun huwelijk bleef het echtpaar in Opende bij de oude Guitzen Wobbles wonen. In de tijd dat Hendrik onder de wapenen was, kwam het tot een aanvaring tussen Aaltje Wobbles-van der Tuin en haar schoonvader. Guitzen Wobbles zou naar ‘verboden vruchten’ hebben willen grijpen, waarop Aaltje Wobbles met haar kind was gevluht naar haar ouderlijk huis. Enkele dagen later stormde Guitzen Wobbles onder invloed van alcohol, vloekend en zwaaiend met een revolver de woning van Aaltje Wobbles’ ouders binnen.³⁰ Hij kwam voor Aaltje. Zij was echter niet aanwezig, zodat Guitzen Wobbles weer vertrok. De reden voor zijn alcoholbeladen tocht van Opende naar Rottevalle, waar Aaltjes ouders inmiddels woonden, werd ook voor het gerecht niet opgehelderd. Guitzen Wobbles verdween wegens bedreiging voor een maand achter de tralies.³¹ Een paar maanden later lag Aaltje Wobbles overhoop met haar schoonzuster, die een paar huizen verderop woonde. Zij verdacht Aaltje van diefstal.³² Alsof dit nog niet genoeg was, belandde in deze periode, zo vertelde Aaltje later, ook Hendrik in het gevang; hij zou haar met een mes hebben gestoken.³³ Al met al niet de tekenen van een harmonieus en gelukkig huwelijk.

Aaltje Wobbles zou later klagen over de beproevingen in haar huwelijk met Hendrik. Hij zou een slechte, ruwe man zijn, een

dronkenlap die haar in dronkenschap regelmatig mishandelde.³⁴ Zo zou hij haar eens de haren uit het hoofd hebben getrokken, haar doof hebben geslagen, haar wel eens een revolver op de borst hebben gezet en meer dan eens zijn revolver binnenshuis hebben leeggeschoten.³⁵ Het was een wonder, zo meldde ze met pathos aan de secretaris van het armbestuur, dat ze het er levend had afgebracht tot dan toe. Ze had dan ook al snel een afkeer gekregen van haar man.³⁶ Wijkstra, die Aaltjes klaagliederen ook had aangehoord en ook de kogelgaten in Wobbles' huis had opgemerkt, was van mening dat Aaltje, ondanks de feitelijk doorstane beproevingen, overdreef.³⁷ Hoe dramatisch het werkelijk is geweest? Hendrik Wobbles kon bogen op een redelijke reputatie – hij was 'niet slecht' in de dagelijkse omgang, maar keek wel eens te diep in het glaasje – maar zijn vrouw Aaltje stond bekend als een 'ondeugende, leugenachtige vrouw', een 'zeer slechte vrouw' die haar man 'in alle opzichten bedroog'.³⁸ Volgens Ijje Wijkstra waren Hendrik en Aaltje Wobbles aan elkaar gewaagd. Door jarenlange ervaring was Aaltje Wobbles een volleerd artieste geworden in het liegen en bedriegen van haar man. Ijje Wijkstra voegde hieraan toe: 'Trouwens zij maakten elkaar niet veel op dat gebied, want nooit heb ik twee getrouwde mensen ontmoet die elkaar zóó volmaakt wantrouwen en misleidden.'³⁹ Al vroeg in hun huwelijk ontving zij volgens Wijkstra heimelijk mannen en zij stond daar ook om bekend: 'Toen ik intiem met haar was, heeft zij mij die dingen ook wel verteld. Wobbles had zijn vrouw wel in de gaten. Hij was anders altijd 's nachts op pad om te stelen enzoovoort, maar ten slotte bleef hij veel thuis om op zijn vrouw te passen.'⁴⁰ Opvallend is wel dat volgens het volksgerucht Wobbles het dievenpad koos om zijn vrouw te plezieren, die dolgraag luxe, moderne, kleurrijke kleding met bijpassende schoenen volgens de laatste mode wilde hebben.⁴¹ Met Wobbles' arrestatie viel die bron weg, zodat een verlangen naar een ander, nieuw bestaan zal zijn toegenomen.

Sinds de opsluiting van kostwinner Hendrik diende Aaltje Wobbles nog vóór zijn veroordeling een steunverzoek in bij het

Burgerlijk Armbestuur.⁴² Onder anderen armmeester Reinder Zetsma uit Opende werd op onderzoek uitgestuurd. De 65-jarige vrijgezel Zetsma was als armmeester de juiste man op de juiste plaats. Iedere zaterdagmorgen werd de steun door Zetsma uitbetaald aan de steungerechtigden. Zij kwamen echter nooit verder dan Zetma's achterdeur; niemand werd binnengelaten. Zijn zuinigheid was berucht: zo had deze alleenstaande man geen huisdier, omdat hem dat, zo had hij berekend, veel te veel geld zou kosten.⁴³ Hoewel met de Armenwet uit 1912 de situatie voor de armen wel wat verbeterde, laat het zich raden wat deze zuinige kluizenaar nodig achtte voor zijn steunbehoevende medemens. Zijn reputatie als gierigaard werd hem overigens acht jaar later noodlottig.⁴⁴

Het Burgerlijk Armbestuur van de gemeente Grootegast bestond uit acht personen en kon zelfstandig besluiten bijstand te verlenen aan ingezetenen. Het reglement van de gemeente Grootegast omschrijft het aldus: 'Indien ondersteuning wordt verleend, wordt zij verstrekt in zoodanigen vorm en in zoodanigen mate, als met het oog op de behoeften en de persoonlijke eigenschappen in verband met de omstandigheden van den arme het meest gewenscht is om hem wederom in staat te stellen in het onderhoud van zich en zijn gezin te voorzien. Indien evenwel de kans om den arme wederom tot zelfstandigheid te brengen uitgesloten moet worden geacht, mag de ondersteuning niet meer bedragen dan voor het levensonderhoud noodzakelijk is.'⁴⁵ Naast summiere steun aan mensen in hun thuissituatie gaf de gemeente Grootegast de voorkeur aan steun middels opname in het in 1892 gebouwde armenhuis, doorgaans werkhuis genoemd, dat strategisch gelegen was in het meest zuidelijk puntje van de gemeente, in de periferie van de beschaafde wereld, op de heide van Opende-Zuid.

Voor de meeste hulpbehoevenden was opname in het armenhuis geen prettig vooruitzicht. De barmhartigheid van de gemeenschap uitte zich in een streng regime waaraan bewoners moesten voldoen op straffe van korting of uitzetting. Dit alles onder bege-

leiding van moraliserende vermaningen, waarbij een onderdanige opstelling een vereiste voor steun was.⁴⁶ Een eigen leven werd de bewoner niet gegund. Vrouwen en mannen werkten en sliepen gescheiden, ook al waren ze gehuwd. Mannen, vrouwen en kinderen, iedereen werd tewerkgesteld. Mannen zwoegden op het land van het armenhuis en vrouwen ijverden in de huishouding. Kinderen werden veelal uitbesteed aan sociaal bewogen inwoners, die bereid waren plaats in te ruimen voor jeugdige, goedkope hulpkrachten. De strenge winter van 1928 veroorzaakte een stijging in het aantal hulpbehoevenden. De vorst leidde tot een toenemende beperking van de bedrijvigheid in de bouw en landbouw; de spade doorsneed de grond niet meer en ook het hout liet zich niet meer vormen tot een klomp. Hierdoor steeg het aantal aanvragen bij het armbestuur. Omdat het ook om grote gezinnen ging, werden er in deze periode meer mensen in de thuissituatie gesteund. Bij de behandeling van de begroting voor 1929 in oktober 1928, waarin de abnormale situatie van dat moment door het armbestuur werd erkend, klonk toch een dringend verzoek zo veel mogelijk mensen in het armenhuis op te nemen.⁴⁷

In de vergadering van 18 juli 1928 werd besloten Aaltje Wobbes te steunen. Per week mocht zij voor *f* 6,- levensmiddelen halen bij de plaatselijke bakker en winkelier. Zes gulden was zoals bedoeld niet bepaald royaal, maar dit was dan ook niet alles waartoe het armbestuur besloot. De armmeesters hadden bij hun onderzoek ter plaatse niet alleen de fonograaf gezien, maar ook twee redelijk nieuwe fietsen. Deze in de ogen van het armbestuur overbodige zaken werden getaxeerd op een waarde van *f* 120,-. Hieruit zou, zo was de redenatie, Aaltje Wobbes zo lang Wobbes' detentie duurde *f* 2,- per week kunnen halen.⁴⁸ Voor het overige levensonderhoud waren naar de mening van het armbestuur de vruchten van het erf voldoende: een grote tuin met zomervruchten, winteraardappelen, een perceeltje haver en een kippenhok met 75 kippen.⁴⁹ Hoewel Hendrik Wobbes vanuit gevangenschap zowel zijn vrouw als het armbestuur liet weten dat de fonograaf en

de fietsen niet mochten worden verkocht, bleef het bestuur onvermurwbaar. De uitdrukkelijke weigering tot verkoop van zijn eigen spullen weerhield zijn vrouw Aaltje overigens niet de Gazellefiets, de haver, de kippen en het kippenhok toch van de hand te doen.⁵⁰ Ook de fonograaf werd te koop aangeboden. Wegens de aanhoudende, strenge winter werd vanaf eind november besloten een aantal mensen, onder wie Aaltje Wobbes, een aanvulling op de steun van *f* 1,50 per week toe te kennen.⁵¹ Daarnaast kreeg Aaltje Wobbes nog een eenmalige toelage van *f* 19,50 voor brandstof, waarmee ze het moest doen totdat haar kostwinner terugkwam.⁵²

Tijdens zijn gevangenschap lieten veel mensen Hendrik Wobbes' woning links liggen. Na diens arrestatie was er immers voor de meeste mannen geen reden zijn woning te bezoeken; daar als man alleen komen, zou door de reputatie van Aaltje praatjes te weegbrengen. Ook Ijje Wijkstra was voor dergelijk geroddel beducht. Een paar weken na Wobbes' arrestatie betrad hij echter toch diens woning. Zoals hij later gedetailleerd uiteenzette, gebeurde dat op een middag in augustus 1928, toen hij voor een boodschap naar Egbert Boon fietste. Iedereen die vanuit de Snijperij naar Egbert Boon moest, passeerde de woning van Hendrik Wobbes. De 57-jarige Boon exploiteerde in zijn geboortehuis een koper- en blikslagerij en een barbierzaak. Van verre kwamen de mensen om zich te laten knippen, scheren of hun scheermessen te laten slijpen, maar bovenal om te luisteren naar de sterke verhalen die Egbert Boon opdiste. "Hij loog alles aan elkaar vast!" was de plezierige herinnering van een oude klant.⁵³ Later wist Egbert Boon ook de autoriteiten te boeien met sterke verhalen. De laatste roddels werden afgewisseld met verhalen over gekwelde mensen uit vervlogen tijden. Ijje Wijkstra, die van jongs af aan hiervoor een voorliefde toonde, genoot van Egbert Boons verhalen, die hem ongetwijfeld herinnerden aan de winteravonden uit zijn jeugd dat hij luisterde naar de verhalen van de oude mannen rond de houtkachel. Tijdens zijn gevangenschap zou Ijje Wijkstra nog vaak terugdenken aan die oude verhalen, waarvan hij er ook een

aantal op papier zou zetten. Niet alleen passeerden vele mensen, hetzij dood of levend, bij Egbert Boon de revue, in diens afwezigheid ging ook Boon vanzelfsprekend over de tong.

Egbert Boon was vroeg weduwnaar geworden en bleef achter met drie kinderen. Niet lang daarna trok een achttien jaar jongere huishoudster bij hem in. Deze Fokje van der Tuin was een oudere zuster van Aaltje Wobbles. Vier jaar na het derde kind dat Fokje hem had geschonken, besloot Egbert Boon, naar verluidt onder druk van zijn familie, met haar te trouwen. Tegen die tijd waren Hendrik en Aaltje Wobbles al een jaar of vier hun bureu.

Toen IJje Wijkstra langsfietste, tikte Aaltje Wobbles op het raam en kwam ze even later buiten. Toen ze vroeg waarom hij sinds Wobbles' afwezigheid niet meer langskwam, antwoordde hij dat daar gepraat van zou komen. Aaltje Wobbles prikkelde IJje Wijkstra toen ze zei daarvan niet onder de indruk te zijn. Zij vroeg hem haar te helpen met wat klusjes. In ruil daarvoor mocht hij de 'spreekmesien', die IJje Wijkstra samen met Hendrik Wobbles graag en vaak had laten spelen, onbeperkt gebruiken.⁵⁴

IJje Wijkstra was altijd al gecharmeerd geweest van Aaltje Wobbles' verschijning. Ze was klein van gestalte, gezellig in de omgang en had een intrigerende, uitdagende oogopslag.⁵⁵ Wat hem ook zal hebben aangesproken was haar onverschilligheid voor de sociale omgeving, die de hare niet was. Toen Aaltje Wobbles na de moord voor hem inmiddels de verraderlijke scharlaken hoer van Babylon was geworden, was hij nog wel lyrisch over haar uiterlijk: 'Zij was een vrouw van buitengewone schoonheid en van weelderigen lichaamsbouw. De zware borsten gaven den indruk als kon er een kalf aan verzadigd worden. Ook was ze geen huldigster van de slanke lijn; want zij zat op een breede ouderwetsche knopstoel maar haar ronde heupen en zware dijen stonden aan beide kanten nog wel 'n handbreed over.'⁵⁶

IJje Wijkstra was naar eigen zeggen niet van plan in te gaan op haar verleidelijke aanbod. Enige dagen later nam Aaltje Wobbles echter weer contact op. Zij kwam bij hem langs om zijn moeder te

vragen kousen te breien voor de kinderen. Vrouw Wijkstra stemde hiermee in, zodat Aaltje Wobbes de komende tijd reden had om regelmatig binnen te lopen aan de Polmalaan. IJje Wijkstra had naar eigen zeggen wel in de gaten waar Aaltje Wobbes op aanstuurde, maar hij durfde zijn vingers daar niet aan te branden. Wel hielp hij haar met wat klussen; zo had hij de fietsbanden gelapt, klompjes voor haar kinderen gemaakt en brandhout gehakt en ook leende hij haar wat geld. Aaltje Wobbes kwam ook steeds vaker zonder aanleiding bij hem langs. Op een gegeven moment kwam ze in het achterhuis, waar IJje bezig was met klompenmaken. Zij kwam naast hem zitten op het klompblok en al gauw omhelsde ze hem. Na wat tegenstribbelen vroeg IJje Wijkstra hoe het met haar man zat, waarop ze zei dat Hendrik Wobbes hetzelfde had gedaan tijdens zijn diensttijd.⁵⁷

De weerstand van IJje Wijkstra was zwak. Toen zijn moeder op een dag niet thuis was, stelden Aaltjes kinderen haar hiervan op de hoogte. Meteen ging ze naar hem toe en ze bleef de hele dag bij hem en, zoals hij later hierover zou melden: “Zij wilde er toen maar steeds op aan, en toen is ’t er ook op aangegaan.”⁵⁸ IJje Wijkstra redeneerde de overspelige relatie weg door zich voor te houden dat hij er altijd nog mee kon ophouden, maar, zo schreef hij later: “Zij kleepte zich reusachtig op, witte kousjes, verlakte schoentjes, enzoovoort.”⁵⁹ Ook zijn bezorgdheid over de terugkeer van Hendrik Wobbes werd door Aaltje Wobbes telkens laconiek beantwoord met “Wobbes komt toch niet weer” en “Ik wil niet meer met hem, ik ga met den eersten den besten, die mij mee wil hebben”.⁶⁰

In de wintermaand december zou Aaltje Wobbes volgens Wijkstra wel vijftig tot zestig keer bij hem langs zijn geweest. Het zat hem echter niet lekker. Natuurlijk deed het frequente contact bij velen de wenkbrauwen fronsen, maar wat hem vooral stoorde, was dat de mensen hem deze verhouding onder de neus begonnen te wrijven.⁶¹ De afkeuring die hij nu ongevraagd ontmoette, zal bij hem het oud zeer van zijn eerdere relatiebreuk boven hebben ge-

bracht.⁶² Meer en meer zagen IJje en Aaltje elkaar; ook bleef hij regelmatig bij haar slapen. Volgens Aaltjes oudste dochter kwam IJje Wijkstra regelmatig 's avonds langs, lag dan bij Aaltje Wobbes op de vloer te slapen en bleef tot 's morgens vroeg.⁶³ Zoals IJje zich herinnerde: “ik bleef er dan halve en heele nachten, kreeg ook weinig of geen slaap meer.”⁶⁴ Aaltje Wobbes wilde nu ook bij hem intrekken.⁶⁵

IJje Wijkstra raakte verstrikt. In tegenstelling tot anderen, zoals zijn vrienden Karel Friso en Durk Tabak, die zo nu en dan het gezelschap van Aaltje Wobbes zochten, liet hij zich meeslepen in de relatie en claimde hij haar als de zijne. Hierdoor plaatste hij zich in een positie waarin hij allerlei vrijers van haar af moest slaan. Op de Surhuisterveense markt had Aaltje Wobbes zich volgens IJje ‘door lonken en lokken, ten slotte een leger van aanbidders verworven, bestaande uit boeren, kooplieden en politieagenten met welker troep medeminnaars ik terzijner tijd natuurlijk de noodige heibel en ergernis kreeg, zoodat het soms bijna tot ongelukken kwam; maar’, pochte IJje Wijkstra, ‘dank zij hun ontzag voor mijne Mauser karabijn gingen zij niet tot daadwerkelijke dwaasheden over, zij wenschten niet ontijdig tot hunne vaders vergadert [sic] te worden daarvan zagen ze liever van Aaltje af – wat nogal verstandig was, nietwaar?’⁶⁶ Het duurde dan ook niet lang of IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes hadden als bijslaap een geladen Mauserpistool. Dat was geen overbodige luxe; zo werd een nachtelijke woordenwisseling met enkele ‘bandieten’ uit Opende-Zuid, bekenden van Hendrik Wobbes die eveneens Aaltje Wobbes’ gezelschap zochten, in IJje Wijkstra’s voordeel beslecht dankzij diens Mauser.⁶⁷

Zijn vrienden zagen met lede ogen aan hoe IJje vervreemd raakte van zijn omgeving. Jan Hut, Durk Tabak, Karel Friso, Derk Postema, allen drongen er bij IJje op aan te stoppen met zijn omgang met Aaltje Wobbes. Voor hen kon zij nooit meer zijn dan een avontuurtje. Het kwam zo ver dat IJje Wijkstra hen begon te wantrouwen; zij zouden achter zijn rug om iets met Aaltje Wobbes willen. Dit idee veroorzaakte onder meer een verkoeling in

de vriendschap met Karel Friso. Ook die had er geen geheim van gemaakt dat Aaltje Wobbles hem bekoorde. Aaltje Wobbles wantrouwend stelde IJje Wijkstra zich agressief op jegens Karel Friso en anderen. Uiteindelijk durfde Friso zich niet meer te vertonen bij Aaltje Wobbles uit angst voor IJje Wijkstra, die, zo herinnerde Friso zich, ‘vuur spuwde’.⁶⁸ Aaltje Wobbles stimuleerde de onderlinge twist tussen IJje Wijkstra en zijn vrienden.⁶⁹

Zij wilde haar bestaan ontvluchten. Ze had genoeg van haar elendige leven, ze had genoeg van haar man, die zij volgens IJje Wijkstra ieder uur dood wenste, ze wilde weg en wel naar Limburg, met IJje Wijkstra.⁷⁰ In hem meende zij waarschijnlijk iemand gevonden te hebben, die haar uit haar misère kon redden. Hij behandelde haar veel beter dan haar man ooit had gedaan en hield haar veel meer gezelschap.⁷¹ Wijkstra toonde echter weinig animo voor een Limburgs avontuur. Hij zag er voor zichzelf geen toekomst en stond ook zo besluiteloos in de relatie, omdat hij bleef piekeren over de onvermijdelijke terugkeer van Aaltjes wettige echtgenoot Hendrik Wobbles.⁷² Aaltje Wobbles bleef proberen hem mee te krijgen door hem af te zonderen van zijn omgeving. Hun ‘onzedelijke verhouding’ was een eerste stap, maar zij begon ook actief IJje en zijn vrienden tegen elkaar op te zetten. Zo lokte zij volgens Egbert Boon een aanvaring met Durk Tabak uit. Tabak had IJje de relatie met Aaltje afgeraden, maar volgens Aaltje Wobbles had hij haar bezwangerd en ze drong er bij IJje dan ook op aan hem dood te schieten.⁷³ Een gewapende IJje Wijkstra zou naar Durk Tabak zijn gegaan. Deze slaagde er met hulp van Jan Hut echter in IJje Wijkstra te kalmeren en hem te overtuigen dat dit valse praatjes waren en dat Tabak helemaal geen plannen had met Aaltje Wobbles.⁷⁴ Of dit zich ook inderdaad zo heeft afgespeeld, is onbekend. Het verhaal van Boon, die volgens Aaltje ook een wellustig oog op haar had gericht, is nimmer tegen het licht gehouden.

Een extra impuls voor Aaltje Wobbles om haar heil ergens anders te zoeken, was het bericht dat de eigenaren het huis waarin

zij woonde, wilden verkopen. In de koude maand december kreeg zij te horen dat de eigenaren hiertoe een zaakwaarnemer hadden ingeschakeld.⁷⁵ Deze bezocht Hendrik Wobbles in Veenhuizen om te bespreken of Wobbles zelf het huisje kon kopen.⁷⁶ Hendrik Wobbles wilde of kon niet op dit aanbod ingaan en er werden maatregelen genomen voor de openbare verkoop van het erf en de woning. Dit betekende wel dat Aaltje Wobbles en haar kinderen op zoek moesten naar een nieuw onderkomen. In de eerste week van januari werd de aankondiging geplaatst van de openbare verkoop, die op vrijdagavond 18 januari 1929 te Doezum zou worden gehouden.⁷⁷

Het ging niet goed met IJje Wijkstra's moeder, die meer en meer last kreeg van haar reuma. Aan haar inwonende spruit had ze niet zoveel, die was met zijn hoofd bij 'dat mens van Wobbles'. Uiteindelijk besloten vrouw Wijkstra en haar zonen IJje, Derk en Hendrik, dat zij onderdak zou krijgen bij zoon Hendrik die verderop aan de Polmalaan woonde. Ondanks de zorgelijke toestand van zijn moeder was IJje Wijkstra toch verheugd over dit besluit. Nu kon hij dan eindelijk ongestoord zijn gang gaan, zoals hij later zei: 'Ik wilde alleen wonen, wilde den vroolijken vriendenkring bij mij hebben. Dat kon nu niet om moeder; ik ging 's avonds naar de vrienden. Maar als ik alleen woonde, konden ze bij mij komen. Dat leek mij een mooi leven.'⁷⁸ De zaken liepen echter niet helemaal zoals hij zich had voorgesteld. Niet lang na het vertrek van zijn moeder, mogelijk al na de eerste nacht, trok Aaltje Wobbles bij IJje Wijkstra in.⁷⁹ Volgens Aaltje had IJje haar na het vertrek van zijn moeder voorgesteld bij hem te komen werken als huishoudster. Hij zou hebben gezegd: "Nu weet ik goeden raad; kom jij bij mij als huishoudster voor twee gulden per week en kost en inwoning, dan doen ze de kinderen wel in het werkhuis, daar hebben ze 't goed; dan heb jij het goed en ik heb hulp."⁸⁰ IJje Wijkstra had een ietwat andere lezing. Op het moment dat Aaltje Wobbles vernam dat zijn moeder wegging, zei zij: "Dan kan ik meer bij je komen." Hij stemde hiermee in, en er werd besloten haar eigen-

dommen op te halen. De kinderen zouden achterblijven. Wijkstra dacht: “dat is mijn zaak niet; ’t zijn Aaltjes kinderen; die moet dat verantwoorden. Toen was zij bij mij.”⁸¹

In de avond van 3 januari werd de inboedel uit de woning van Wobbes gehaald. Dit zou met de aankomende verkoop van die woning uiteindelijk toch hebben moeten gebeuren. IJje Wijkstra, diens achterneef en een vrachtrijder uit Opende verhuisden de huisraad, bestaande uit drie stoelen, twee kachels, vaasjes van de kast, een wasketel en de garderobe van Aaltje Wobbes, naar de Polmalaan. De kinderen sliepen onwetend van dit alles in de bedstee. Ze bleven achter in de door vrieskou aangevallen woning met als voedsel een half roggebrood en wat witbrood.⁸² De situatie bleef niet lang onopgemerkt. De burens Egbert Boon – Aaltje Wobbes’ zwager – en Wieger Pantjes troffen de kinderen de volgende morgen verlaten in de woning aan. Hoewel de suggestie wordt gewekt, dat de ontdekking van een bijna verlaten woning pas die morgen plaatsvond, is het onwaarschijnlijk dat met name het echtpaar Boon niet van de verhuizing wist. Sterker, naar verluidt zou Aaltje samen met haar zuster het plan hebben bedacht de kinderen achter te laten onder het toeziend oog van tante totdat de gemeente, voor een voldongen feit geplaatst, de zorg zou overnemen.⁸³

Die middag, 4 januari, meldden de gemeenteveldwachters Meijer, Van der Molen en rijksveldwachter Hoving zich bij de woning van IJje Wijkstra. Ze waren rond twee uur die middag ingelicht, kwamen nu verhaal halen en probeerden Aaltje Wobbes te bewegen naar haar kinderen terug te keren. Als ze dit zou weigeren, dan zou proces-verbaal worden opgemaakt, wat kon leiden tot een celstraf van wel tweeënhalft jaar. Aaltje Wobbes stelde zich ‘onverschillig en brutaal’ op jegens het fysieke overwicht en de dreigementen van de drie dienders, die er niet in slaagden haar te overtuigen. Ze was ondubbelzinnig in haar weigering: “Ik wil toch ook niet weer bij mijn man wanneer die terug komt. De gemeente moet maar met mijn kinderen redden” en “ik denk er niet aan

naar mijn kinderen terug te keren, liever ga ik in de kast dan naar die rotzooi terug. Ik ben nu huishoudster en kan hier mijn kinderen ook niet hebben.”⁸⁴ Volgens eigen zeggen was ze rond de jaarwisseling nog naar het gemeentehuis gegaan met het verzoek de kinderen op te nemen in het werkhuis. De aanwezige ambtenaar zou hebben toegezegd dit te zullen doorgeven.⁸⁵ De notulen van de eerstvolgende vergadering op 16 januari maken geen melding van een dergelijk verzoek.⁸⁶ Dat ze niet terug wilde naar haar man was inmiddels ook het armbestuur bekend.⁸⁷

Met haar weerspannige houding maakte Aaltje het zich niet gemakkelijk. De kinderen werden de dag na het veldwachtersbezoek in het werkhuis opgenomen.⁸⁸ Had Aaltje gehoor gegeven aan het dringende verzoek van de veldwachters zich bij haar kinderen te voegen, dan had ook zij daar haar intrek kunnen nemen. Ook was het niet ongewoon elders de kost te verdienen terwijl het armenhuis tijdelijk voor de kinderen zorgde. Aaltje Wobbes heeft voor zover bekend deze mogelijkheden niet verkend, maar stelde de autoriteiten met haar keuze voor een voldongen feit. In het algemeen werd de tocht naar het werkhuis als een schande gevoeld, maar voor Aaltje Wobbes sneed die ook de weg naar een nieuw bestaan af.

Op de terugreis van hun mislukte poging Aaltje Wobbes tot haar wettelijke plicht te brengen, hield Hendrik Wijkstra de drie dienders aan en drukte hen op het hart niet weer zo'n stunt, zo'n overval met drie man, uit te halen, anders kon zijn broer IJje wel eens rare dingen doen. In hoeverre de dood van Teije en Antje de Vries of IJjes reactie daarop voor Hendrik een rol speelden, blijft gissen, maar hoongelach was in ieder geval zijn deel. Deze arrogante reactie ontlokte hem volgens overlevering de verwensing dat IJje hen wat hem betreft gerust een kogel 'in de poten' mocht schieten.⁸⁹ De drie gezagsdragers hadden er bij Aaltje en IJje geen misverstand over laten bestaan, het zou hier niet bij blijven. In spanning wachtten Aaltje en IJje dan ook op wat komen ging.

De omgeving, die weinig ontgaat in dergelijke situaties, voerde

door haar inmenging die spanning op. De volgende ochtend ging IJje Wijkstra naar de overburen Gorter om het halfje brood te halen, dat de bakker bij hun had achtergelaten.⁹⁰ IJje was bij het raam gaan zitten en het was hun opgevallen dat hij wat nerveus naar buiten staarde. Natuurlijk was het politiebezoek ook de Gorters niet ontgaan en benieuwd als ze waren naar wat er zich had afgespeeld, vroegen ze hem, onder het opdienen van een verlate nieuwjaarsborrel, daarover uit. Deze vertelde de politie nog een keer te verwachten, waarop hij zijn irritatie en frustratie over het politieoptreden van de vorige dag niet voor zich hield. Die irritatie zou de komende dagen alleen maar toenemen.

Sinds hun samenwonen waren Aaltje en IJje het gesprek van de dag. En dat was nu juist wat IJje Wijkstra niet tolereerde. Als zoon van zijn vader trok hij fel van leer tegen iedereen van wie hij te horen kreeg dat zij opmerkingen hadden gemaakt over hem en Aaltje. Hij kreeg het dan ook aan de stok met verschillende streekbewoners. Zo haalde hij op een avond met veel tumult een kennis van diens bed, omdat die iets gezegd zou hebben over hen. Zoals koopmansvrouw Sikkema meldde: “Hij werd van woede zoo wit als een kopje, wilde naar die mensen toe, van welk voornemen hij nauwelijks was terug te houden.”⁹¹

In die koude dagen was er voor IJje Wijkstra niet veel te doen. De bouw lag stil en het was te koud om nog iets met het hout voor klompen te beginnen. Hij had nog voorraad aan brandstof en voedsel met daarbij zo'n twintig gulden in contanten, waaraan ze voor de komende weken voldoende hadden. In deze tijd waren IJje en Aaltje op elkaar aangewezen en trokken ze samen er veel op uit. Gezien de respons van de omgeving op hun relatie waren ze niet overal meer welkom. De hierdoor gekwetste IJje Wijkstra was dan ook blij dat hij nog altijd kon aankloppen bij zijn 'oude kameraden'.⁹² Behalve bij een lagereschoolvriend uit de Peebos stond ook de deur bij de 42-jarige gereformeerde landbouwer Albert Eilander te Lucaswolde voor hen open.⁹³

Woensdagavond 10 januari brachten Aaltje en IJje een bezoek

aan Eilander, over wie IJje Wijkstra later schreef: ‘Dat is beslist een goed christen die de hemelsche en wereldsche belangen wonderlijk best weet samen te voegen. Daarom hoort hij ook net zoo lief een Polka als een Psalm.’⁹⁴ Eilander zal wel iets herkend hebben van de spanning waaronder IJje en Aaltje sinds hun samenwonen gebukt gingen. Albert Eilander zelf werd achttien jaar eerder ter verantwoording geroepen door de gereformeerde kerkenraad van Boerakker voor een zwangerschap waaraan hij geen schuld zei te hebben. Zijn toenmalige vriendinnetje, dat diende bij een winkelier in Lucaswolde, beschuldigde hem de verwekker te zijn van haar ongebooren kind. Voor de kerkenraad ontkende Albert Eilander stellig hieraan schuldig te zijn. Toen hij zei te weten wie de schuldige was, werden hem de oren gewassen. Hij had zich schuldig gemaakt aan ‘afschuwelijke laster’ door een ‘achtbaar lid’ van de gemeente zonder bewijzen te beschuldigen.⁹⁵ Albert Eilander bleef erbij dat hij onschuldig was, zelfs nadat de ouderlingen hem wezen op het oog van de alwetende God. Desondanks ‘bezwoer [hij] met dure eeden onschuldig te zijn’, aldus een ongelovige notulist.⁹⁶ Eilander was er niet de persoon naar om zich zomaar gewonnen te geven.

Een jaar later diende hij een klacht in bij de kerkenraad, waarop een speciale vergadering werd belegd. Albert Eilander beschuldigde hierbij opnieuw het gemeentelid, de winkelier, van hetgeen hem een jaar lang was nagedragen. Twee vooraanstaande getuigen, die Eilander had meegebracht – een lid van de hervormde kerk uit Noordwijk en een van de gereformeerde kerk te Kornhorn –, bevestigden het overspel van de winkelier. Hierop wenste de kerkenraad de winkelier te spreken. Deze weigerde echter de deputatie te woord te staan. Evenmin wenste hij te reageren op de gestuurde brief. Deze ontwikkeling ontlokte de woede van de buurtbewoners, die de winkel dan ook belaagden en de ramen ingooiden, terwijl de winkelier zich had verschanst op zolder. Doordat de autoriteiten van tevoren waren ingelicht, werd erger voorkomen. Het onderbroken volksgericht schudde de winkelier wakker, die

nu in tranen voor de kerkenraad zijn zonden opbiechtte. De raad reageerde fijntjes met de vraag of deze inkeer wellicht werd ingegeven door angst voor zijn winkel en inkomen.⁹⁷ Zijn overtreding van het zevende gebod werd publiekelijk afgekondigd. Ook werd hem van de kansel een proeftijd van een jaar opgelegd, waarbij de gemeenteleden de taak kregen hem in het oog te houden.⁹⁸

Het volksgericht werd in die tijd zelf door volkscundigen omschreven als een uiting van het rechtsbewustzijn van een dorpsgemeenschap⁹⁹ of als de ‘zelftucht der dorpsgemeenschap’¹⁰⁰ en de ‘incarnatie van het gemeenschapsgevoel’¹⁰¹, waarbij de plegers, veelal de dorpsjeugd, dan de ‘handhavers van de dorpseer of dorpsrecht’¹⁰² waren. Het verstoorde volksgericht te Lucaswolde in 1912 was niet zozeer een reactie op een buitenechtelijke bezwangering, als wel op de onwilligheid van de winkelier zich hiervoor te verantwoorden, terwijl hun dorpsgenoot hiervoor een jaar lang ten onrechte het boetekleed had moeten dragen.¹⁰³ Of Wijkstra en Eilander ooit dit voorval hebben besproken of dat IJje Wijkstra eraan werd herinnerd tijdens zijn bezoek aan Eilander die woensdagavond, valt niet na te gaan. Zeker is wel dat IJje Wijkstra beducht was voor een dergelijk ingrijpen door de omgeving. Sinds Aaltje Wobbes was ingetrokken bij IJje werd de stemming grimmiger. IJje Wijkstra had niet alleen maar concurrerende vrijers, reëel of denkbeeldig, op een afstand te houden, maar meer en meer werden Aaltje Wobbes en IJje in het defensief gedreven. Ook zal het spookbeeld van het drama in Niebert hun onrustige nachten hebben bezorgd.

In de herfst van 1926 verwelkomde een koopman te Niebert als zijn nieuwe huishoudster de zeven jaar jongere vrouw van zijn neef, ‘Harm Snoetje’. Zij had drie van haar zes kinderen meegenomen. Het was een publiek geheim dat zij samenleefden als man en vrouw. Hoewel niet iedereen gelukkig was met de ‘onzedelijke verhouding’, duurde het tot juni 1927 voordat ‘het volk’ ingreep met een gericht. Van invloed op de gebeurtenissen in juni was het verschijnen van ‘Harm Snoetje’, die op theatrale, beschonken wij-

ze zijn wettige echtgenote probeerde terug te winnen.¹⁰⁴ Dit was niet naar de zin van de in Opende geboren en getogen Taekje en dat liet ze weten ook. Daarop dreigde haar man zich door de tram te laten overrijden.¹⁰⁵ Hij voegde de daad bij het woord en ging op de rails liggen, maar de laatste tram was inmiddels al gepasseerd. Daarna scherpte hij zijn zakmes aan de rails en dreigde: “Dan snijd ik mij den kop af.”¹⁰⁶ Zijn vrouw, die hiervan niet onder de indruk was, liet hem achter op de rails. De volgende morgen stond zijn fiets nog bij het huisje en bij de rails lag zijn pet. Van ‘Harm Snoetje’ ontbrak echter elk spoor. Hij was ook niet in zijn woning. De burgemeester, aan wie Taekje de verdwijning had gemeld, probeerde haar te bewegen naar haar wettige man terug te keren, maar zonder succes: “Ik ga niet meer naar mijn man terug, want die kan het mij niet zoo goed geven als Harm (Sjoerds).”¹⁰⁷ Drie dagen later ontbrak nog steeds elk spoor. Hierdoor deden al snel verhalen de ronde dat ‘Harm Snoetje’ was vermoord door zijn vrouw en neef. De gemeenteveldwachter en de marechaussee werden op onderzoek uitgestuurd. Spoedig werd ‘Harm Snoetje’ teruggevonden. Hij had zich schuilgehouden op zijn zolder. Een week nadat ‘Harm Snoetje’ was gelokaliseerd, keerde een groep baldadige, beschonken jongeren zich tegen Taekje en Harm Sjoerds.

In de avond van 18 juni zag Taekje de samenscholing voor haar woning. Ze besloot dit te melden aan de marechaussee. De brigadecommandant zag geen aanleiding tot handelen over te gaan. Taekje keerde alleen huiswaarts. Later die avond gebeurde het. Enkele jongens begonnen met stenen te gooien, waardoor dakpannen en enkele ruiten sneuvelden. Onder geschreeuw en geroeop ‘In naam van Oranje doe open de poort’ drong de groep jongens de woning binnen, waarbij ook enkele schoten vielen. Hierna volgde volgens een krant een ‘tafereel dat sterk doet denken aan een bloeddorstige lynch-partij van negers in Kentucky of aan een tooneel van het oproer der wederdopers, eenige honderden jaren geleden’.¹⁰⁸

Harm en Taekje werden naar buiten gesleept. In de krant werd de daaropvolgende ‘ketelmuziek’ beschreven: ‘niet tegenstaande de kinderen van de vrouw hartverscheurend schreiden. Eenmaal buiten, werden beiden in letterlijken zin uitgekleeft. Dat geschiedde vrij hardhandig. De kleeren waren tenminste aan flarden gescheurd. Toen de arme menschen in Adamscostuum stonden, zijn ze “afgekoeld” met een paar emmers water! Toen kwam het glansnummer! De optocht! De beide mishandelde lieden werden gedwongen in optocht mee te loopen door een groot gedeelte van de dorpen Niebert en Nuis, waarbij aan de vrouw werd veroorloofd kousen en een broek aan te trekken. Nadat de stoet zoo door de dorpen was getrokken, al joelende en tierende, liet men de “beklaagden” vrij, na ze nog eens op ’t hart te hebben gedrukt, zoo spoedig mogelijk weer van elkaar te gaan.’¹⁰⁹ De volgende dag deden de samenwonenden hun beklag bij de autoriteiten. Hier werd traag op gereageerd: pas tien dagen later maakte wachtmeester Abraham Bouma proces-verbaal op tegen de branieschoppers. De algehele indruk was dat het daarbij gebleven zou zijn, als er in juli geen ingezonden brief werd opgenomen in het sociaaldemocratische *Het Volk*, waarin de nadruk werd gelegd op de nalatigheid van de marechaussee.¹¹⁰ In plaats van in de bureaula te belanden werd ‘de tragedie van Niebert’ een rel; niet alleen de burgemeester en de politie werden erbij betrokken, maar ook de commissaris der Koningin, de Koninklijke Marechaussee en zelfs in Den Haag leidde het tot Kamervragen.¹¹¹ Taekje bleef bij Harm Sjoerds. Sterker nog, de ketelmuziek lijkt hen eerder gesterkt te hebben in hun relatie.¹¹²

Het sprak vanzelf dat dergelijke ‘handhavers van de dorpseer’ bij IJje Wijkstra geen kans zouden krijgen. Hem zou het lot van Harm en Taekje niet overkomen. Sinds hun samenwonen had hij zijn wapens paraat. Dergelijke verre gaande bemoeizucht zou hij niet zonder slag of stoot tolereren. Zoals hij met zijn pistool de ongewenste vrijers van Aaltje verjoeg, zo zou hij ook andere ongewensten te woord staan. Door de aanhoudende druk van de

omgeving, lieten ze zich echter wel uit de tent lokken. Zo reageerde Aaltje Wobbles fel wanneer mensen haar aanspraken op haar gedrag. Zijn vrienden wezen telkens op de terugkomst van Hendrik Wobbles; hadden hij en Aaltje daar wel over nagedacht? Ijje reageerde met 'dat zien we dan wel weer', maar Aaltje Wobbles feller door te beweren dat zij kennis bezat die haar man voor altijd achter de tralies zou doen belanden. Hendrik Wobbles zou vijf jaar daarvoor betrokken zijn geweest bij de moord op de bejaarde Jan Modderman uit het nabije Drachtstercompagnie. De gebruikelijke verdachten waren wel gevonden, maar tot een rechtszaak was het nooit gekomen. Aaltje Wobbles' beschuldigingen kwamen later ook de recherche ter ore, die op onderzoek uitging. Het bleken verzinsels te zijn van 'een domme vrouw die wel eens iets zegt waarvan zij zich niet voldoende rekenschap weet te geven'.¹¹³ Hendrik Wobbles, die zich niet kon indenken dat zijn vrouw 'zo laag zou kunnen zijn' hem te beschuldigen van die moord, had volgens de recherche dan ook niets met de zaak van doen.¹¹⁴ De moord op Jan Modderman is sindsdien opgenomen in het register van onopgeloste zaken.¹¹⁵

Met het opsturen van het proces-verbaal dat Hoving en Meijer hadden opgesteld, kwamen de raderen van de Groningse justitiemolen in beweging. Een week nadat Aaltje Wobbles haar kinderen had verlaten, liet rechter-commissaris Herman Willem Joseph Kloppenborg haar oproepen. Een dag later, op vrijdag 11 januari, overhandigde rijksveldwachter Hoving de dagvaarding in het bijzijn van Ijje Wijkstra aan Aaltje Wobbles. Zij kreeg bevel om de volgende maandag 14 januari 's morgens om negen uur op het kantoor van de rechter-commissaris te verschijnen. Nu was dan eindelijk een vervolg gekomen op het eerste bezoek van de drie veldwachters, waarover Ijje en Aaltje Wobbles de afgelopen dagen in spanning hadden gezeten. Ijje Wijkstra zou later beweren, dat hij er niet op had gerekend dat het een gerechtelijke zaak zou kunnen worden. Hij beschouwde het als de verantwoordelijkheid van

Aaltje Wobbes. Later schilderde IJje Wijkstra op theatrale wijze Hovings bezoek: “Zij zat te schreien en zat er over in. Ik zei tegen Hoving: “Zou zij er heen moeten?” “Ja,” zei Hoving, “anders kunnen we nog wel opdracht krijgen om haar te halen.” Ik zei: “ze kan heengaan als ze wil; dat moet zij zelf weten.” Op ’t oogenblik, dat Hoving kwam, sprong de veer van de grammophon; ’t was net of er een schot afging; maar Hoving sprak daar niet over. Hoving ging weg. Ik legde ’t papier op de kast. Aaltje was erg van streek. Ik zei: “’t is maar voor ’t stille verhoor en er staat niets op wat te laste gelegd wordt. Den volgenden dag was ze nog van streek; zoo deed ze zich ten minste voor. Ik bemoedigde haar, stopte ’t papier in de kachel en zei: “het loopt tóch met een kleinigheid af; ik ga wel mee; de boete kunnen we wel betalen, en op zijn hoogst komt er misschien drie weken van.” Ik begreep eigenlijk niet, dat er iets ergs was.”¹¹⁶ Over het in de kachel gooien van de dagvaarding zou IJje Wijkstra later nog aan de tand worden gevoeld, omdat het openbaar gerucht was dat IJje Wijkstra dat als provocatie in het bijzijn van gezagsdrager Hoving zou hebben gedaan.

Hovings bezoek en diens boodschap aan Aaltje Wobbes gingen als een lopend vuurtje door de omgeving. Niet verwonderlijk dat ook dit de nieuwsgierigheid van de mensen aanwakkerde. Zo had IJje Wijkstra die middag klompen afgeleverd bij Kornelis Sikkema in Kornhorn, waarbij al snel een afspraak werd gemaakt voor die avond om even bij te praten. Die avond brachten IJje, zijn harmonica en Aaltje Wobbes een bezoek aan het echtpaar Sikkema. De 52-jarige Kornelis Sikkema was koopman, een echte praatjesmaker die in zijn jonge jaren gewerkt had als omroeper op kermissen om mensen te lokken voor de voorstelling van de lilliputters, kleine Hendrik en Aaltje.¹¹⁷ Het kon niet uitblijven of het echtpaar Sikkema bracht, zoals zovelen in hun omgeving, het gesprek op de oproep die Aaltje Wobbes had gekregen. Het echtpaar slaagde er niet in helder te krijgen wat zij de komende maandag zou gaan doen; zou ze nu wel of niet naar Groningen gaan? In een poging het gesprek te beëindigen, legde IJje Wijkstra een hand op Aaltjes

knie en zei volgens Sikkema: “Wanneer je thuis blijft, slacht ik een kip en dan heb je het beter dan daar.”¹¹⁸ Toen Sikkema IJje Wijkstra wees op consequenties van het niet voldoen aan een bevel van hogerhand, zou hij Sikkema hebben geantwoord: “Daar zullen we ons dan wel mee redden.”¹¹⁹

Op zondagmiddag 13 januari kwamen Hessel Wijkstra en Fokke Sikkema, een zoon van Kornelis, langs. Zij hadden IJje geholpen met de verhuizing van Aaltje Wobbes' spullen. Ook zij brachten het gesprek op de oproep voor de volgende dag. Hierop zou IJje gezegd hebben: “Als Aaltje daarheen wil dan mag ze wel gaan, maar als ze niet wil dan mag ze ook wel thuis blijven.” Op de opmerking van Fokke dat als Aaltje Wobbes niet zou gaan, er gedoe van zou komen, antwoordde IJje geïrriteerd: “Daar zal ik dan wel mee redden.”¹²⁰ Die maandagmorgen liet Aaltje Wobbes verstek gaan. Met het niet verschijnen zette zij niet alleen de plaatselijke politie maar ook justitie in de persoon van Kloppenburg te kijk. Voor de autoriteiten was dat onacceptabel. Niet alleen was een politiemacht van drie man sterk er niet in geslaagd Aaltje Wobbes op het juiste pad te dirigeren, maar ook een officiële justitiële oproep had geen indruk gemaakt. Het antwoord waarop de rechter-commissaris zich beraadde, diende krachtig te zijn. Aaltje Wobbes werd opnieuw opgeroepen voor hem te verschijnen en wel voor de komende vrijdagmorgen 18 januari om kwart over tien op zijn bureau. Wederom werden de betekening en uitvoering van deze nieuwe oproep opgedragen aan rijksveldwachter Hoving, die Aaltje Wobbes nu persoonlijk diende te begeleiden naar Groningen.¹²¹ Niet lang na dit besluit sloeg de twijfel toe. Als immers het gezag van drie dienders en een in naam van de Koningin uitgereikte oproep niet serieus werden genomen, hoeveel gezag zou één rijksveldwachter met een bevel tot meebrengen dan hebben?

In overleg met substituut-officier van justitie Jacobus Nicolaas Meindersma werd twee dagen later besloten Hermannus Hoving te laten vergezellen door rijksveldwachter Jan Werkman en de gemeenteveldwachters Mient van der Molen en Aldert Meijer. Het

voltallige politiekorps van de gemeente Grootegast werd ingezet om ervoor te zorgen dat Aaltje Wobbles de eenzijdig gemaakte afspraak zou nakomen. Als extra dwangmiddel verleende Meindersma de veldwachters de bevoegdheid in te breken in IJje Wijkstra's woning. Het uitzenden van vier gezagsdragers met vergaande bevoegdheden was een buitenproportioneel vervolg op hun eerdere mislukking een burger tot gehoorzaamheid te dwingen. Voor de opdrachtgevers Kloppenborg en Meindersma verdween het oorspronkelijke doel, het horen van een moeder over het verlaten van haar kinderen, naar de achtergrond. Hun gezag en prestige waren nu in het geding.

De volgende dag kregen de veldwachters de opdracht voor de morgen daarop. Afspraken werden gemaakt over tijd en route. In tegenstelling tot het latere hardnekkige gerucht zijn er geen aanwijzingen dat de veldwachters verontrust waren over de klus. Het is aannemelijker dat zij een gevoel van overdaad hadden. Het ophalen van één vrouw, zij het een brutale, weigerachtige vrouw, was niet bepaald iets waarvoor ze allen nodig waren. Over de geruchten, die zij in de afgelopen twee weken zo links en rechts van verontruste en sensatiebeluste inwoners opvingen over IJje Wijkstra's vermeende bedreigingen aan hun adres, lagen zij ook niet wakker.¹²² Een verontruste, gezagsgetrouwe buurtbewoner, tegen wie Wijkstra verbaal tekeergegaan was wegens diens geroddel over hem, kreeg van de veldwachters op zijn waarschuwing lachend ten antwoord: "Heb je ooit daden van Lutje IJje gezien?"¹²³ Deze ogenschijnlijke geringschatting door het plaatselijke gezag werd vanzelfsprekend aan Lutje IJje overgebrieft. Zo hadden de mensen hem ook verteld dat gemeenteveldwachter Meijer 'had laten uitstrooien' dat ze Aaltje wel bij hem weg zouden krijgen. Zoals zijn neef Hendrik later verzuchtte op het kantoor van advocaat Levie: 'Alles wat de mensen vertelden, wou hij wel geloovent.'¹²⁴ Ook Wijkstra's prestige kwam in het geding.

Die donderdagavond waarop rijksveldwachter Hoving thuis de dagvaarding alvast invulde als was de klus geklaard, waren IJje en

Aaltje op visite bij Jan Hut en de Postema's. Het was een gezellige avond waarop gemusiceerd werd onder het genot van koffie en sigaren. Over hun relatie of recente ontwikkelingen werd uiteindelijk eens niet gesproken. Rond middernacht liepen Aaltje en Ijje weer huiswaarts in de ijzige kou. Na thuiskomst werd de kachel aangezet en bleven ze nog wat zitten. Ijje wilde nog wat lezen en pakte een boekje over de verhouding van christendom en boeddhisme uit de kast. Rond halfvijf gingen ze naar bed. Enkele uren later werd er op de deur geklopt. Het bleek niet te gaan om een potentiële koper voor Wobbes' fonograaf.

In alle vroegte waren de veldwachters vertrokken naar Doezum. Nadat ze Aaltje Wobbes zouden hebben opgehaald, zouden ze met de autobus van Kornhorn naar Groningen gaan of met de Drachtster tram vanuit Marum.¹²⁵ Goedgemutst had Werkman die ochtend tegen zijn vrouw gezegd, dat hij pas in de namiddag thuis zou zijn, omdat hij die middag ook nog naar Lutjegast moest voor dienstzaken.¹²⁶ In de vrieskou ontmoetten de vier veldwachters elkaar en fietsten ze gezamenlijk naar de Leidijk, om tegen de klok van zevenen hun fietsen te stallen op het erf van landbouwer Frankes, die, nadat hij de reden van hun komst vernam, tegen Van der Molen zei: “Doar ken je wel 'n kwaoje aan kriegen.” Van der Molen, die dergelijke verhaaltjes inmiddels wel gewend was, antwoordde lachend: “Wij zijn ook geen kwajongens.”¹²⁷ Vanaf de Leidijk, de vroegere Lijkweg, liepen de vier over het zandpad dat niet ver naast Ijje Wijkstra's woning uitkwam op de Polmalaan. Bij de woning aangekomen klopten ze op de voordeur. Ze waren al opgemerkt, want ze hoorden vrij snel daarop een stem vragen “wie is daar?” waarop een van hun antwoordde: “de Politie, we moeten Aaltje mee hebben.”¹²⁸

De getarte man (1929)

Opperwachtmeester Ane Jutte noteerde kwart over acht als het tijdstip waarop de 22-jarige boerenknecht Albert Wiechers uit Doezum zich aan het bureau meldde met de mededeling ‘dat aan de woning van Ijje Wijkstra, staande onder Doezum, gemeente Grootegast, vier politiemannen uit de gemeente Grootegast, een vrouw, die zich in het huis van genoemden Wijkstra ophield, wilden arresteren, waarbij van de vuurwapenen gebruik was gemaakt’. Hoewel Wiechers, die een achterneef van Wijkstra was, er zelf niet bij was geweest en dus niets met zekerheid kon zeggen, vreesde hij toch dat er gewonden waren gevallen.¹

Wachtmeester Abraham Bouma stond op het punt met collega-marechaussee Geert de Vries bij Oostwold een paard over te dragen aan de brigade Groningen, maar kreeg de taak Jutte te vergezellen naar Doezum om de politie van Grootegast te assisteren.² Hoewel de marechaussee in Marum tot 1935 een bereden brigade was, vertrokken Jutte en Bouma gewapend met klewangs, pistolen en karabijnen per fiets naar Doezum. Onderweg, nog in Marum, sloot gemeenteveldwachter Otto Cornelis Boelens zich rond halfnegen aan bij de twee marechaussees, om uit te zoeken of het gerucht van een schietpartij juist was.

De kou, de besneeuwde wegen, de kou werende kleding en de zware bewapening maakten dat de fietstocht van zo’n vijf kilometer veel tijd in beslag nam. Even voorbij Noordwijk werd hun verteld dat Wijkstra vier agenten had doodgeschoten. Wijkstra was gewond en een halfuur geleden vertrokken richting Lucaswolde.

De dienders maakten geen aanstalten Wijkstra op te sporen, wat het publiek, dat geen bevestiging meer nodig had dat de vier veldwachters dood waren, opvatte als een teken van angst.³ Gevoelig voor deze opvatting merkte veldwachter Boelens later echter op dat ze door de mensen zouden zijn gewaarschuwd niet naar de woning te gaan, omdat Wijkstra zou hebben gezegd: “Ik schiet er nog meer dood.” De vrees bestond volgens Boelens dat Wijkstra via een omweg terug zou komen. Al sluipend vervolgden de drie hun tocht naar de Polmalaan.⁴ Van verre zagen zij de rookwolken van de brandende woning en hoorden ze het geknetter van ontploffende munitie.⁵

Op het erf aangekomen bleken hun collega's niet meer te helpen. Wachtmeester Bouma, die naar eigen zeggen een paar weken daarvoor nog in dit huis naar Wijkstra's grammofoonplaten had geluisterd, was evenals zijn beide collega's verbijsterd door de vreselijke aanblik die de vier lijken bood.⁶ Op de dichtgevroren sloot, zo'n negentien meter voor het huisje, troffen ze het lichaam van gemeenteveldwachter Aldert Meijer op het ijs aan, zijn Waltherpistool geklemd in zijn rechterhand. Bij de voordeur lag het lijk van gemeenteveldwachter Mient van der Molen voorover in een plas bloed, met een hoofd- en halswond. Zijn wapen, een wandelstok, stond naast de voordeur tegen de muur. Tegen de achtermuur, aan de noordwestzijde, lag rijksveldwachter Hermannus Hoving voorover in de sneeuw met naast hem zijn ongebruikte revolver. In het weiland achter het erf van Wijkstra lag het lichaam van rijksveldwachter Jan Werkman met zijn revolver nog in de buitenzak van zijn overjas. Naast schotwonden hadden alle veldwachters steek- en snijwonden aan de hals.

Het huis was inmiddels vanbinnen uitgebrand en de gevel stond op instorten, zodat Boelens het lichaam van Van der Molen van de voordeur wegsleepte. Het terrein werd afgezet en Jutte en Bouma gingen over tot het horen van verschillende burens. Zo had buurman Klaas Paauw de vier veldwachters die morgen rond halfnacht bij Wijkstra's achterdeur zien staan. Ze hadden gesproken met

Ijje, hij had in ieder geval stemmen gehoord. Daarna hoorde hij een deur dichtslaan. Kort daarop zag hij de agenten voor de woning lopen. Toen hoorde hij schieten. Later zag hij Wijkstra lopen met een lang geweer.⁷ Buurman Ate Postma vertelde Jutte, dat hij rond halfacht de veldwachters bij het huis van Wijkstra heen en weer zag lopen. Hij was bezig de melkbussen weg te brengen naar de hoek van de Polmalaan met de Leidijk en kwam langs Wijkstra's woning, waar hij Van der Molen een paar maal door het raampje naar binnen zag kijken. De andere drie veldwachters stonden op de Polmalaan. Op zijn terugweg had hij nog even met Van der Molen gesproken. Niet lang daarna, toen hij thuiskwam, hoorde hij schoten en kermen. Hij zag Ijje in knielende houding in zuidelijke richting schieten.⁸

Tijdens het onderzoek van de marechaussees was Boelens naar de dichtstbijzijnde telefoon gesneld om justitie en politie te waarschuwen.⁹ Bij huidenhandelaar Storteboom in Kornhorn, die een telefoon had, probeerde Boelens verbinding te krijgen met Groningen. Toen de verbinding slaagde, weigerde justitie Boelens te geloven. Uiteindelijk zegde de officier van justitie toe te zullen komen en andere politieautoriteiten op de hoogte te stellen. Het was inmiddels rond de klok van halfelf geworden.¹⁰

Nadat de burens gehoord waren en Jutte een situatieschets had gemaakt, werd besloten de lijken over te brengen naar het gemeentehuis van Grootegast, waar de lichamen zij aan zij werden opgebaard in de trouwzaal.¹¹ Niet veel later arriveerden daar per automobiel ook de opdrachtgevers van de vier gedode veldwachters: substituut-officier van justitie Meindersma en rechter-commissaris Kloppenborg, in gezelschap van patholoog-anatoom Christiaan Willem Gabriël Mieremet en hoofdinspecteur van de Groningse recherche Samuel Wijbrandus Moolenaar. Ook zij waren onder de indruk: 'Vier brave politiemannen, als konijnen neergeschoten door een onverlaat, terwijl ze niets anders deden dan hun plicht in al hun landelijken eenvoud. Dat is wel het verschrikkelijkste moment in mijn loopbaan geweest.'¹² Toch bleef

Moolenaar in zijn rol. Hij was geïrriteerd dat de lichamen waren weggehaald, de plaats delict dus was verstoord en het te laat was foto's te nemen van de situatie.¹³ De politiefotograaf had alleen de voorgevel en de voordeur nog over om te fotograferen.¹⁴

Aan het eind van de dag stond ook de gevel er niet meer en werd het terrein verstoord door tientallen nieuwsgierigen, onder wie persfotografen die de puinhopen vastlegden. Nadat de lichamen naar het gemeentehuis waren vervoerd, was het terrein onder bewaking gesteld. Lang duurde deze bewaking vermoedelijk niet, want het was een buurtgenoot die tegen de middag in de smeulende resten Wijkstra's half verbrande karabijn vond.¹⁵ Ongetwijfeld als gevolg van wilde verhalen over verborgen arsenalen werden de puinhopen ruim een week later structureel onderzocht. Zo wist Egbert Boon twee gedetacheerde rijksveldwachters op de mouw te spelden dat Wijkstra op zijn zolder een karabijn, een buks en een jachtgeweer zodanig had opgesteld, dat bij een huiszoeking de politie zichzelf dood zou schieten.¹⁶ Alle stenen en het puin werden verwijderd, zodat de vloer bloot kwam te liggen, maar een 'geheime bergplaats' of resten van ander wapentuig werden niet gevonden.¹⁷

De verbeelding van het publiek kende weinig grenzen. Zo ging al snel het gerucht dat de geestverwanten van Wijkstra zijn werk zouden afmaken, ze zouden de politiemannen "op de tafel vastbinden, een stokje in de mond steken en ze vol kokend water gieten!"¹⁸ De autoriteiten namen dit gerucht serieus; na onderzoek bleek een jongetje het te hebben opgevangen in een groep van 'wel vijfhonderd man'.¹⁹ Wijkstra's verzetsdaad zorgde lange tijd voor onrust. Wat de autoriteiten vooral verontrustte, was de schijnbare alomtegenwoordigheid van wapens in het zuidelijk Westerkwartier. Ingegeven door wilde geruchten werd er niet alleen gekeken naar de herkomst van Wijkstra's wapentuig, maar werd in het zuidelijk Westerkwartier ook een grootschalig wapenonderzoek uitgevoerd.²⁰ De huiszoekingen leverden echter maar een enkel illegaal wapenarsenaal op.²¹ Niet alleen het illegale circuit had de

aandacht, in de loop van 1929 werd ook wapenbezit met vergunning provinciaal geïnventariseerd.²² Ook werd de bewapening van de politie onder de loep genomen. Om angst te bezweren, zo lijkt het, klonk er binnen de politie de roep om betere bewapening en betere training. Hiervan kwam niet veel terecht.²³

In het ontlede, fijne puin werd wel een grote hoeveelheid in de brand ontplofte munitie aangetroffen, waarvan het gros werd gevonden in het achterhuis aan de noordzijde van de woning waar het kippenhok stond. Naast een dolkmes werden er nog resten gevonden van twee anarchistische blaadjes.²⁴ Eveneens was uit de puinhopen de voordeur gered en overgebracht naar de marechausseekazerne. De deur kon van belang zijn in het onderzoek, omdat Jutte op veertig centimeter hoogte van de grond een kogelgat aantrof, vermoedelijk ontstaan door een schot van binnen naar buiten.²⁵ In de ogen van de aanwezige marechaussee werd de deur de stille getuige van het tragische falen van de veldwachters.

Toen wachtmeester Bouma een zestal weken ervoor het huis van Wijkstra aandeed voor een elders ingegooid raam, was hem opgevallen dat de voordeur van de woning vanbuiten was afgesloten met een hangslot.²⁶ Wat er zich ook precies heeft afgespeeld die vrijdagochtend, zeker was voor Bouma dat Wijkstra alleen via de achterdeur de woning had kunnen verlaten. Waarschijnlijk is het ook Bouma geweest, die een week na de moord als een ‘vooraanstaand politiemans’ werd geciteerd in het *Leeuwarder Nieuwsblad*: “De voordeur was gesloten met een ketting, zoals in deze streek gebruikelijk is. (...). Wanneer de veldwachters eerst de situatie hadden opgenomen, zouden ze gezien hebben, dat de ketting, waarmee de voordeur dicht zat, vanbuiten gesloten was. Het hangslot bevond zich aan den buitenkant. Wijkstra kon dus alleen door de achterdeur naar buiten komen. Dat heeft hij gedaan ook: hij is in ’t vrije veld gekomen. Ik begrijp niet, hoe hij het daarna nog heeft kunnen klaarspelen om drie politiemensen neer te leggen. Zeker, hij had een geweer. Maar er was een schot gevallen, de bij het huis geposteerden, Hoving en Werkman, hadden

onmiddellijk naast de achterdeur moeten gaan staan. Daar alleen kon Wijkstra naar buiten komen.”²⁷

De ‘vooraanstaand politieman’ vervolgt met: “Zij wisten met welk een gevaarlijk sujet zij te doen kregen. Ik vind het vrij onverantwoord dat de rijksveldwachters daarom niet hun karabijn hebben meegenomen. Zij waren verplicht geweest dat te doen. Er is komen vast te staan, dat Hoving en Werkman eerst afscheid van hun heele gezin hebben genomen. Zij wisten dat zij een gevaarlijke opdracht gingen uitvoeren. Juist daarom was voorzichtigheid dubbel geboden.”²⁸ Bouma zag als afsluiting kans om over de levenloze ruggen van de veldwachters de Koninklijke Marechaussee te propageren; zij had betere voorzorgsmaatregelen genomen, waardoor Wijkstra al snel kind des doods zou zijn geweest tegenover de beter toegeruste marechaussee.²⁹ Vooral dit laatste schoot veel veldwachters in het verkeerde keelgat. De kritiek en zelfverheffing getuigden van weinig fatsoen en werden dan ook beschouwd als ‘onbehoorlijk’, ‘onkies’ en getuigen van ‘verre gaande verwaandheid’.³⁰ De beweringen van Bouma – aannemend dat hij het was die deze beweringen deed – lokten ook een reactie uit van de commandant van Werkman en Hoving, brigadier-majoor Adriaan Kolle, en gemeenteveldwachter Dirk Boonstra van Grijpskerk. ‘Lange Dirk’ Boonstra kende de streek en de mensen en was een persoonlijke vriend van Aldert Meijer, die hem zeven jaar eerder had opgevolgd in Opende.

Kolle en Boonstra sloten zich aan bij de kritiek op de marechaussee, maar corrigeerden ook inhoudelijk enkele zaken. In de eerste plaats wezen ze erop dat er vooralsnog geen bewijs geleverd was dat de voordeur inderdaad vanbuiten was afgesloten. Daarnaast bestreden de beide dienders, die meermalen met IJje Wijkstra te maken hadden gehad, dat hij als gevaarlijk te boek stond. Hij was nooit op ernstige wijze in contact geweest met politie en justitie. Als hij werkelijk zo gevaarlijk was als het gerucht deed geloven, dan had Hoving immers niet in zijn eentje die eerste dagvaarding gebracht. Ook de geruchten van bedreigingen van

Wijkstra aan het adres van de politie waren in de ogen van deze ervaren veldwachters weinigzeggend: ‘Het met den dood bedreigen van een onzer is een zoo’n alledaagsch gebruikte volksterm, dat wij die in de meeste gevallen aan ons laten voorbijgaan.’³¹ De veldwachters kwamen niet voor Wijkstra, maar voor een vrouw. Er was geen reden aan te nemen dat het een gevaarlijke opdracht betrof. Het hardnekkig gerucht dat Hoving en Werkman afscheid hadden genomen van hun families, om hun vrees voor komend onheil te onderstrepen, verwezen Kolle en Boonstra naar het rijk der fabelen, het hele afscheidverhaal was van ‘van A tot Z onwaar’.³² Zo was Werkman die ochtend immers goedgeluimd de deur uit gegaan met de mededeling dat hij die middag wat later thuiskwam, afscheid had hij zelfs niet van zijn vrouw genomen.³³ Deze poging van Kolle en Boonstra het verstoorde beeld te corrigeren en te nuanceren ging ten onder in de stortvloed van berichten in de nieuwsmedia, hun opmerkingen zouden verworden tot een voetnoot in het pleidooi van een advocaat.

Tegen de tijd dat Jutte, Bouma en Boelens eindelijk het slagveld te Doezum betraden, was Wijkstra aangekomen bij de woning van zijn vriend Derk Postema, waar hij met Aaltje Wobbles de vorige avond nog op visite was geweest. Zijn vriend Jan Hut, die in de aanbouw woonde, werd wakker door het schreeuwen en gerammel aan de buitendeur. Hut herkende aanvankelijk Wijkstra’s stem niet en schrok enigszins bij de aanblik van de bebloede Wijkstra, die volgens Hut geheel uit zijn doen vertelde wat er was voorgevallen. Na het vuurgevecht had Wijkstra rond acht uur bij zijn broer Hendrik afscheid genomen van zijn moeder. Aaltje Wobbles had hij bij de besneeuwde zandweg laten wachten. Daarna waren IJje en Aaltje verdergegaan naar zijn neef Hendrik, waar ze een kwartier later arriveerden. Woest, bebloed, verwilderd en met een grijsblauwe kleur op zijn gezicht was hij die morgen daar binnen gestapt.³⁴ Aan Jutte verklaarde neef Hendrik dat IJje had gezegd: “Ik heb Godverdomme vier politie’s doodgeschoten; ik

moet afscheid van jullie nemen. Jij moet Aaltje opbergen; tot ze haar komen halen; wil je dat?, zooniet dan moet ik ook haar doodschieten.” Uit angst, zo noteerde Jutte, zou Hendrik hierin hebben toegestemd.³⁵ Aan IJje Wijkstra’s advocaat mr. Maurits Levie vertelde Hendrik later dat IJje, die woest en met draaiende ogen zijn verhaal deed, zei dat de veldwachters hem net zo lang hadden gepest, dat hij het wel moest doen, waarbij hij verduidelijkte: “Ze wullen mie de deur intrappen.”³⁶ Van Hendriks huis vertrok IJje Wijkstra vervolgens alleen naar Lucaswolde.

De Postema’s waren inmiddels ook wakker geworden. Mevrouw Postema verbond de aangeschoten hand van Wijkstra. Ook hier deed Wijkstra verslag van de doorstane pesterijen door de veldwachters.³⁷ Wijkstra zei toen volgens Hut dat hij er wel aan zou gaan, ‘Verder zei hij niet te weten wat hij zou doen: zich zelf van kant te maken of weg te gaan en neer te schieten, wie hem maar wilde aanhouden.’³⁸ Hut raadde hem dit laatste sterk af en bood aan hem te vergezellen naar de dokter. Rond halftien vertrokken Hut en Wijkstra per fiets naar de dokter te Tolbert. Toen ze een eindje op weg waren, kreeg IJje last van zijn verwondingen aan zijn been, zodat ze lopend met de fiets aan de hand de reis voortzetten. Omstreeks elf uur kwamen ze aan bij de dokter, die niet aanwezig was. Hut en Wijkstra namen plaats in de wachtkamer. Na een tijdje gewacht te hebben, besloten ze garagehouder Willems te halen om hen naar het ziekenhuis in Groningen te brengen. Tegen het middaguur stapten Hut en Wijkstra in de auto richting Groningen en lieten hun fietsen bij het huis van de dokter staan. Nog geen vijf minuten later werden ze bij Tolbert aangehouden door marechaussee te paard Geert de Vries.

De 26-jarige De Vries had ’s morgens om halfnegen opdracht gekregen om een paard over te brengen naar Oostwold, gemeente Leek. Aanvankelijk zou wachtmeester Bouma mee, maar die moest zijn commandant vergezellen naar Doezum om de politie van Grootegast te assisteren bij de arrestatie van een vrouw, althans, zo herinnerde De Vries het zich. De Vries droeg het paard

in Oostwold over aan de marechaussee van Groningen. Onderweg had hij wel geruchten opgevangen over problemen bij de arrestatie in Grootegast, er zouden zelfs enkele gewonden zijn gevallen. Op de terugweg naar Marum werd hem ter hoogte van Midwolde meegedeeld, dat een ‘krankzinnige vrouw met een revolver op de politie te Grootegast had geschoten’.³⁹

In Tolbert zag hij de hem bekende auto van Willems naderen en hij besloot hem te vragen hoe het zat met die uiteenlopende geruchten. De Vries hield de wagen aan en vroeg Willems of hij ook iets wist van een schietpartij. Willems verbleekte zichtbaar en zei volgens De Vries: “Nee, maar ik heb wel een gewonde in mijn wagen en die moet ik naar Groningen brengen.” De Vries keek achter in de wagen en meende daar abusievelijk de muzikant Postema te herkennen, aan wie hij vroeg of hij gewond was: “Nee, maar Wijkstra, die hier naast mij zit, is zwaar gewond door het schieten der politie.” De Vries richtte zijn vragen nu op Wijkstra, die met een bleek gelaat achterover gebogen in de kussens zat met aan zijn hand een met bloed doortrokken zwachtel. Op de vraag hoe hij aan die wonden kwam, antwoordde Wijkstra: “Ik ben met de politie in gevecht geweest en toen hebben zij mij geschoten in mijn hand, in mijn huid (daarbij wees hij in de richting van zijn buik) en in mijn been.”⁴⁰

Op de vraag waar de reis heen ging en waarom zij geen politiegeleide hadden, antwoordde Hut, dat ‘men’ hem als begeleider in de auto had geplaatst om naar het ziekenhuis van Groningen te gaan. Op de vraag of Wijkstra de politie ook had verwond, antwoordde hij na lang aandringen: “Zij tartten mij tot het uiterste en toen ben ik een beetje met hen slaags geraakt. Of zij daarbij gewond zijn, dat weet ik niet, maar al hadden zij het leven er bij in moeten schieten, dan had mij dat niets kunnen schelen.”⁴¹ De Vries meende hieruit te moeten opmaken, dat de politie hem de baas was gebleven en zag geen aanleiding om hem te arresteren, ook omdat Wijkstra naar zijn mening zwaargewond was. Ook in de overtuiging dat Willems betrouwbaar was, die hem mededeel-

de dat de reis naar het ziekenhuis te Groningen ging, liet De Vries hen verderrijden.⁴²

Door het laten vertrekken van de wagen met inzittenden kwam De Vries later onder vuur te liggen, vooral door uitlatingen van Willems in de pers. Diens uitlatingen wezen erop dat De Vries er al van op de hoogte was dat er vier agenten door Wijkstra waren doodgeschoten, voordat hij de gewonde man op de achterbank als een nare verrassing ontmoette. Willems: “Doch wat ik verwacht had, dat stellig gebeuren zou (...) namelijk, dat de marechaussee zijn paard in den steek zou laten om tot arrestatie van den dader over te gaan, dat gebeurde niet. Ik heb gemerkt, dat deze onverwachte wending, die het geval voor den marechaussee nam, ook hem overrompelde, zoodat hij niet schijnt te hebben geweten, wat vanaf dit oogenblik zijn plicht was.”⁴³ Tegen justitie had Willems echter verklaard dat hij uit wenken van De Vries meende te begrijpen dat deze maatregelen zou nemen om Wijkstra te doen aanhouden door de politie.⁴⁴

Jan Hut, die uit zelfbehoud voorzichtig was in zijn verklaringen – hem kon immers hulp aan een voortvluchtige worden aangerekend –, zou de marechaussee ten antwoord hebben gegeven: “De dader zit hier”, waarop de marechaussee vroeg: “Is het Wijkstra?”, waarop Wijkstra bevestigend antwoordde.⁴⁵ Ondanks deze verklaringen is het niet aan te nemen, dat De Vries op de hoogte was van de ernst van het gebeuren in Doezum. Mocht hem al een correct verslag van het onvoorstelbare drama ter ore zijn gekomen, dan is de kans klein dat marechaussee De Vries zonder bevestiging van superieuren het onvoorstelbare kon geloven, evenmin als justitie veldwachter Boelens had geloofd. De Vries nam wel de snelste route terug naar de kazerne. Pas daar kreeg hij de gevreesde bevestiging van zijn collega Cleef, dat Ijje Wijkstra het voltallige politiekorps van de gemeente Grootegast had gedood.⁴⁶

Willems had inmiddels de auto weer gestart en reed via Midwolde langs het Hoendiep naar Groningen. Onderweg gaf Wijkstra aan dat hij naar het Rooms Katholiek Ziekenhuis aan de

Verlengde Hereweg gebracht wilde worden. Hier was hij al eens eerder opgenomen geweest wegens een liesbreuk. Hut vergezeld Wijkstra naar het ziekenhuis, waar een van de zusters hun mededeelde dat er geen hulp kon worden verleend zonder verwijzing van een dokter. Willems was inmiddels zenuwachtig geworden en nam de benen. In een naburig café verzocht hij de kastelein telefonisch de politie te waarschuwen.⁴⁷ Toen Hut en Wijkstra onverrichter zake het ziekenhuis verlieten, was Willems nergens meer te bekennen. Ze besloten lopend naar het Academisch Ziekenhuis te gaan; Wijkstra wilde niet gebruikmaken van de tram omdat hij meende er te bebloed uit te zien. Onderweg kwamen ze nog een politieagent tegen, maar deze besteedde geen aandacht aan hen.⁴⁸

Het gerucht van een drama in de gemeente Grootegast had die morgen de stad Groningen bereikt. Na het telefoontje van gemeenteveldwachter Boelens had de officier van justitie blijkbaar de Groningse gemeentepolitie ingelicht. Tegen halfelf zwierven al twee rechercheurs van het ene logement naar het andere op zoek naar ene Ijje Wijkstra. Een signalement hadden ze niet. De 48-jarige rechercheur Hermannus Stiekema trof bij de aanvang van zijn dienst om halfelf een bureau aan in rep en roer.⁴⁹ Het verhaal ging dat de voortvluchtige Wijkstra vergezeld werd door een vrouw. Stiekema kreeg de opdracht om in de omgeving van het station te speuren. Vergezeld door collega Jakob Lameijer trokken ze eerst naar de Vismarkt, in de hoop de boderijder uit Grootegast daar aan te treffen. Deze was wel bekend met de naam Wijkstra, maar kon de rechercheurs geen signalement geven. De boderijder meldde echter wel dat zij net iemand waren misgelopen die hen wel kon voorzien van een signalement. Na de man te hebben gelokaliseerd een paar straten verderop, lieten ze eerst het signalement achter op het hoofdbureau achter de Martinitoren. Daar was net het bericht binnengekomen dat Wijkstra was gesignaleerd bij het Rooms Katholiek Ziekenhuis.

Op de Grote Markt sprongen Stiekema en Lameijer op het voorbalkon van de tram richting het zuiden van de stad. De tram

schoof de markt over, tufte door de Gelkingestraat naar het Zuiderdiep. Hier voegden zich nog twee rechercheurs bij hen. Voorbij de Herebrug zagen ze twee mannen kalm op het trottoir lopen. Samen met de 53-jarige rechercheur Johannes Kornelis van der Woude sprong Stiekema van de tram en liet de andere twee doorrijden naar het ziekenhuis voor het geval zij zich vergisten.⁵⁰ De twee agenten naderden de twee voetgangers van achteren, waarbij ze al snel zagen dat een van de mannen bloed aan zijn jas had en een zwaar voorwerp in zijn zak droeg.

Ze besloten zelf tot actie over te gaan. Wijkstra werd door de twee speurders bij de armen gepakt, waarop Van der Woude zei: “Jij bent Wijkstra,” waarop hij zei: “ja, mijnheer,” Van der Woude: “Verzet je niet, want dan wordt er geschoten.”⁵¹ Daarop bleven ze staan. Ter plekke werd een geladen Mauserpistool in beslag genomen. Later, bij fouillering op het hoofdbureau van politie, werd naast een rijksdaalder en een knipmes nog een indrukwekkend aantal van 32 pistool- en 42 geweerpatronen gevonden.⁵²

Van der Woude vond Wijkstra gedurende dit alles ogenschijnlijk uiterst kalm, niet alleen op het bureau maar ook later tijdens het verhoor, “hij duldde niet, dat Aaltje meegenomen werd door de politie. Hij maakte niet den indruk van overstuur te zijn.”⁵³ Op het hoofdbureau van politie werd Wijkstra belaagd door aangeslagen, geschokte, verbijsterde, woedende agenten, rechercheurs, rijksveldwachters, allen wilden ze van Wijkstra tekst en uitleg. Een Groningse agent uitte zijn amper beheerst verlangen Wijkstra “onder den grond te trappen”.⁵⁴ Wijkstra bleef onder dit alles opvallend rustig. Inspecteur Kraaijenga, die Wijkstra kort na diens arrestatie sprak, herinnerde zich: “Hij was rustig”, het viel aan hem niet te bespeuren dat hij iets vreselijks had gedaan, “De rechercheurs waren meer van streek dan hij”. Op de vraag die iedere agent bezighield en die door Kraaijenga werd gesteld: “hoe kwam je daartoe?” antwoordde Wijkstra: “ze hebben me getart.”⁵⁵

Op maandagmorgen om negen uur, toen de pers luidruchtig een combinatie van verontwaardiging en sensatiezucht ten beste gaf, werd Wijkstra voor verhoor stilletjes met paard en boevenwagen overgebracht van het Huis van Bewaring naar het kantoor van de rechter-commissaris.⁵⁶ Sinds zijn arrestatie op vrijdagmiddag was IJje Wijkstra meermalen ondervraagd. Niet alleen op het hoofdbureau van politie maar ook in het Huis van Bewaring, waar hij een dag later werd opgenomen, herhaalde zich het tafereel: de directeur, bewaarders en wederom rijksveldwachters belaagden hem met verwijten en vragen. Ook hierop deed Wijkstra zijn verhaal. Volgens een bewaarder deed hij dit kalm, van a tot z en met een glimlach op zijn gezicht.⁵⁷ Hij werd eveneens aan een inhoudelijk verhoor onderworpen door de officier van justitie in aanwezigheid van het kader van de Groningse recherche.⁵⁸ Hiervan is niets vastgelegd of overgedragen aan de rechter-commissaris, die niet bij deze herhaalde verhoren aanwezig was.

De 54-jarige Kloppenburg was als rechter-commissaris belast met het gerechtelijk vooronderzoek. Na dit vooronderzoek werd het dossier overhandigd aan de officier van justitie, die vervolgens de tenlastelegging bepaalde. Zoals een plaatselijke marechaussee mededeelde aan een verslaggever richtte het onderzoek zich vooral op het verzamelen van bewijzen voor een aanklacht tot moord.⁵⁹ Uit de officiële weerslag van de verhoren door de rechter-commissaris blijkt deze strategie ook. Moord is doodslag waarbij sprake is van voorbedachten rade; dit laatste wil zeggen, dat er een van tevoren in kalmte en rust beraamd plan is om te doden. Het vergaaren van bewijslast was volgens de politieman echter niet eenvoudig; vooral de fantasie van het publiek maakte het een moeilijke opdracht.⁶⁰

Het verhoor op maandagmorgen begon met vragen aan Wijkstra over de aanleiding tot en het verloop van het misdrijf. Het verhoor ging met een korte middagpauze door tot ongeveer halfzes in de middag. Op de antwoorden maakte de rechter-commissaris korte notities, waarna aan het eind van de dag een proces-ver-

baal werd gecomponeerd, dat vervolgens aan een murw gemaakte Wijkstra werd voorgelezen ter ondertekening.⁶¹ Al drie dagen lang was Wijkstra geoefend geraakt in het reconstrueren van hetgeen zich had afgespeeld op vrijdagmorgen. Door herhaalde malen zijn herinneringen te hebben moeten oproepen, was er aan het eind van het weekend een doordacht verhaal ontstaan met een heldere chronologie en causaliteit. Omdat in dit proces van de reconstructie niets is vastgelegd, is ook niet na te gaan hoe groot de afwijkingen zijn geweest tussen de eerste lezing en die op het kantoor van de rechter-commissaris.

Ondanks zijn ruime strafrechtelijke ervaring slaagde Kloppenburg er tijdens de verhoren niet in zijn aversie voor Wijkstra te verhullen; 'ijzig koud' en 'onaangenaam' waren gebezigde typeringen voor Wijkstra en diens verklaringen.⁶² De boodschap kwam duidelijk over bij Wijkstra, die het gevoel kreeg dat Kloppenburg in de behandeling van zijn zaak zelfs door haat werd gedreven.⁶³ Over die eerste verhoren vertelde Kloppenburg: 'De antwoorden in zake de aanleiding moest ik door vragen los krijgen; hij was in dit opzicht niet mededeelzaam; o.a. speciaal als er gevraagd werd of Aaltje ook aangemoedigd had, dan scheen hij bedachtzaam in zijn antwoorden. Toen men in de feiten zat, stelde ik slechts simpele vragen en dan kwam er een zoo positief antwoord of schildering, dat verdere navraag veelal overbodig was. Omtrent enkele dingen die voor de juridische constructie noodig waren, werden telkens wel eenige speciale vragen gedaan.'⁶⁴ Het relaas dat IJje Wijkstra deed, was als volgt.

Wijkstra hoorde kloppen op de voorruiten van de woning. Hij en Aaltje Wobbles lagen in het achterhuis in de bedstee. Hij stapte uit de bedstee en op de vraag wie daar was, kreeg hij ten antwoord: "Politie om Aaltje te halen." Hij zag aanvankelijk niemand, maar meende wel de stem van Meijer te horen. Hij antwoordde dat hij even met Aaltje Wobbles zou spreken, wat de agenten accepteerden. Intussen was Wijkstra naar het zijraam van de woning gegaan aan de zuidkant en trok het doek voor het raam weg om te kijken.

Hij zag toen vier veldwachters rond de woning op zijn erf lopen. Van der Molen en Meijer meende hij bij de voordeur te hebben zien staan en even verder zag hij Hoving en Werkman.

Aaltje lag nog in de bedstee. Toen Wijkstra haar de reden van het veldwachtersbezoek meedeelde, reageerde zij met: “Dan kom ik nooit weer thuis”, waarop Wijkstra zei: “Dat zal wel wat mee vallen” en “Kom er maar eens af en kleeid je maar aan, dan kunnen we nog eens verder zien.”⁶⁵ Vervolgens zei hij dat het misschien toch het beste was dat ze meeinging.⁶⁶ Ze vroeg daarop of hij dan ook meeinging. Nee, dat zou volgens hem toch niets uitmaken, want hij was niet opgeroepen. Ondertussen waren ze in de voorkamer van de woning. Aaltje begon te huilen, ze wilde niet met de veldwachters mee.

Ijje Wijkstra probeerde nog enig respijt te krijgen bij de veldwachters, die al ongeduldig begonnen te worden, en eiste de aanwezigheid van de burgemeester. Hoewel dat bij zwaardere gevallen of bij het ophalen van mensen gebruik was op het platteland – binnentrede van de woning mocht alleen in het bijzijn van een officier van justitie of de burgemeester in diens hoedanigheid als hulpofficier van justitie – werd Wijkstra meegedeeld dat dat niet nodig was; ze hadden immers de schriftelijke lastgeving de woning binnen te treden en dat was juridisch voldoende. Wijkstra kreeg te horen dat het lang genoeg had geduurd; als er niet opengedaan werd, zou er geweld gebruikt worden. Ijje Wijkstra zei tegen Aaltje Wobbles: “Het is een minne boel, zal je niet heen moeten?” Hierop reageerde ze in tranen dat ze dan nooit weer thuiskwam en dat hij haar nooit weer zou zien. Toen zei Ijje Wijkstra: “Dan blijf je maar thuis en houd ik de deur vast, dan gaan ze wel weer weg.”⁶⁷

Ondertussen waren de veldwachters door hun geduld heen. Zij dreigden nog eenmaal met “indien de deur niet geopend werd, ze de deur met geweld zouden openmaken”. Wijkstra had hierop nog geantwoord in de trant van: “Dat komt niet goed.” Daarop probeerde de veldwacht de voordeur, die aan de buitenkant was

afgesloten, te forceren. Wijkstra zag zijn voordeur naar binnen buigen. Hierop, zo verklaarde hij, pakte hij zijn Mauserpistool van de kast, laadde dit door, zag door de kier, die door het duwen tegen de voordeur aan de bovenzijde ontstond, twee hoofden, waarop hij direct een vijftal schoten loste. Na die eerste schoten zag hij door het voorraam Hoving wegllopen. Wijkstra legde het pistool op de schaaftank naast de voordeur en greep zijn geladen karabijn uit de kast in de voorkamer, snelde vanuit de voorkamer door de gang naar achteren en verliet het huis via de achterdeur.⁶⁸

Buitengekomen trof hij niemand aan. Hij ging direct links de hoek om en liep op sokken naar de voorkant van de woning. Daar zag hij Van der Molen op de grond liggen bij de voordeur. Tegelijk merkte hij zo'n vijf meter verder Hoving op ter hoogte van de noordoostelijke hoek van de woning. Hij legde aan en schoot in de richting van Hovings rug. Hoving verdween de hoek om, uit het gezichtsveld. Meteen daarna zag hij op een afstand van tien à vijftien meter Meijer in noordoostelijke richting voor de woning wegrennen naar de sloot aan de Polmalaan. Wijkstra legde aan en schoot. Meijer verdween in de sloot, zodat Wijkstra dacht hem geraakt te hebben.⁶⁹ Na het schot op Meijer liep Wijkstra terug naar de achterdeur.

Amper was hij de hoek om aan de achterkant of hij zag Werkman op ongeveer vijftien meter afstand in zuidelijke richting wegllopen. Wijkstra legde aan en schoot Werkman in de rug, waarna deze voorover viel in de sneeuw. Wijkstra ging zijn woning binnen en trof Aaltje in het achterhuis aan, waar ze radeloos heen en weer liep. Ze zei niets, waarop Wijkstra zei: "Nu staat het er raar voor."⁷⁰ Samen verlieten ze de woning, Aaltje Wobbes nam haar fiets en ze liepen naar de weg. Plots werd er geschoten vanuit de sloot aan de overzijde – oostzijde – van de Polmalaan. Wijkstra werd tweemaal geraakt; hij raakte gewond aan zijn rechterhand en zijn rechterbeen. Aaltje Wobbes en Ijje vluchtten snel terug het huis in. Ijje Wijkstra haalde zijn karabijn uit de woning en liep rechtsom de achterdeur uit, door de weilanden om de woning

heen om zodoende Meijer, want die was het die vanuit de sloot had geschoten, buiten gevecht te stellen.⁷¹ Wijkstra loste twee schoten op de plek waar hij meende dat Meijer zich schuilhield, maar zag hem niet. De aangeschoten Wijkstra liep terug en ging opnieuw langs de zuidzijde van de woning naar de plek waar hij beschoten was. Hij speurde voorzichtig de sloten aan de Polmalaan af. Plots zag Wijkstra een vuurwapen op zich gericht, vastgehouden door een hand die net boven de slootkant uit kwam. Meteen loste hij een of twee schoten op die hand. Hij liet zijn karabijn vallen, nam zijn knipmes, wierp zich op gemeenteveldwachter Meijer, die levenloos in de sloot lag, en keelde hem. Meteen daarop deed hij hetzelfde met de lichamen van Van der Molen, Hoving en Werkman, die in de herinnering van Wijkstra allen geen tekenen van leven meer gaven.⁷² Hierna ging hij weer naar binnen, nam de petroleumlamp, goot de petroleum uit over zijn bed en stak het in brand. Met Aaltje Wobbes verliet hij voor het laatst zijn woning.

Voor de rechter-commissaris was het verhoor niet plezierig. Vooral Wijkstra's houding schokte Kloppenborg, die alle vier slachtoffers persoonlijk had gekend. Als het over de feiten ging, kwam er volgens Kloppenborg 'zoo vlug een antwoord alsof hij nog min of meer prat ging op de feiten, of het moest al zijn, dat valsche schaamte hem dwong om in dien toon te spreken, want er waren één of twee veldwachters bij het verhoor aanwezig; ik acht echter die valsche schaamte niet het meest waarschijnlijk. De wijze, waarop de feiten meegedeeld en beschreven werden, deed onaangenaam aan.'⁷³ Er was Kloppenborg eveneens veel aan gelegen Wijkstra de zinloosheid van zijn acties voor te houden. Langer dan 24 uur had hij Aaltje niet vast kunnen houden, zo hield hij Wijkstra voor. Alsof Wijkstra dit juridisch detail diende te kennen, verweet Kloppenborg hem dan ook zonder een hint van zelfreflectie: "Was dat alles nu noodig geweest, waar het er toch alleen maar om te doen was Aaltje hier even te spreken?"⁷⁴

Ook Aaltje Wobbes werd door Kloppenborg aan de tand gevoeld. Het onderwerp waar het allemaal om was begonnen, waar-

over Kloppenburg met inzet van het volledige politiekorps van de gemeente Grootegast persoonlijk tekst en uitleg had geëist van haar, het alleen maar ‘even te spreken’ over het onverzorgd achterlaten van haar kinderen, had inmiddels alle urgentie verloren. Terwijl Wijkstra het hele weekend werd bestookt met vragen en verwijten, werd zij die vrijdag laat nog gehoord door Kloppenburg. Aaltje hoorde iets na zeven uur IJje praten bij de voordeur. Even daarna kwam hij bij haar om te melden dat veldwachters Meijer, Van der Molen en Hoving er waren om haar te halen. Bij de voordeur meende ze de stem van Van der Molen te horen, die haar sommeerde mee te komen. IJje zei daarop “‘daar kan niets van komen’”, waarop Van der Molen dreigde de deur te zullen intrappen. Wijkstra reageerde daarop met een dreigend “‘dat moet je dan maar eens proberen’”.⁷⁵ Niet lang daarna schoot IJje volgens Aaltje Wobbes met een ‘lang schietwapen’ richting de voordeur, waarop zij een gil hoorde. IJje gebood Aaltje daarop te blijven zitten waar ze zat en verliet de woning. Daarop hoorde zij nog meer schoten. Uit nieuwsgierigheid had ze nog even gekeken door de kier bij de achterdeur en zag het lichaam van Hoving liggen. Wijkstra kwam daarna bebloed binnen en zei vier agenten te hebben doodgeschoten. Wijkstra wilde zijn huis in brand steken. Zij haalde haar fiets uit de achtertuin en fietste alvast richting de Leidijk. Wijkstra haalde haar even later op de Polmalaan in.⁷⁶ Aaltje Wobbes voegde hier nog aan toe, dat zij tevoren nog nooit een vuurwapen of patronen bij Wijkstra had gezien.⁷⁷ Na dit verhoor werd ze heengezonden. De zaak tegen Aaltje voor het verlaten van kinderen kon onder de omstandigheden wel wachten, zodat de volle omvang van het vervolgingsapparaat tegen IJje Wijkstra, die nog niet eens gehoord was over de rol van Aaltje, in stelling kon worden gebracht.

Ze was die vrijdagmiddag rond twee uur bij Hendrik Wijkstra, die al eerder vergeefs bij de autoriteiten had aangedrongen op haar vertrek, opgehaald en ondergebracht in de marechausseekezerne te Marum. De volgende middag gaf ze de marechaussee te kennen liever onderdak bij haar zuster te willen. Bij haar zuster

wachtte haar een onaangename verrassing. Onder veel kabaal gaf haar zuster en buurvrouw te kennen haar liever te vermoorden dan haar onderdak te bieden. De begeleider van de marechaussee achtte het voor Aaltjes veiligheid verstandiger terug te keren naar de kazerne. Vijf dagen later werd Aaltje Wobbles op kosten van de gemeente Grootegast toevertrouwd aan de zorg van het Leger des Heils te Amsterdam.⁷⁸ Een aantal weken na haar verhuizing naar Amsterdam werd ze weer benaderd voor een tweede verhoor.

Hierin benadrukte Aaltje Wobbles, dat zij meermalen tegen Wijkstra had gezegd naar Groningen te willen gaan. Maar Ijje Wijkstra wilde dat niet toestaan: “Ik heb jou bij de zes kinderen weggehaald en nu zal ik je lopen laten met die veldwachters, daar kan niets van komen, dat komt mijn eer te na.”⁷⁹ Eveneens ontkende zij erbij te zijn geweest toen gemeenteveldwachter Meijer op Wijkstra schoot. Na het schieten zag zij een bebloede Wijkstra bij de achterdeur met een geopend mes in de ene hand en een karabijn in de andere. Voordat het eerste schot viel, had zij Wijkstra te kennen gegeven mee te willen gaan met de veldwachters, maar dat wilde Wijkstra niet toestaan.⁸⁰ Ijje Wijkstra bestreed haar lezing. Op zijn vraag of zij meewilde met de veldwachters had zij ontkenkend geantwoord, waarop hij dan ook zei: “Nou dan houd ik de deur vast, dan zullen ze wel weer weggaan, want de burgemeester is er niet eens bij.”⁸¹ Actieve betrokkenheid van Aaltje Wobbles werd door Wijkstra aanvankelijk in alle toonaarden ontkend; zij had hem in geen enkel opzicht geholpen of aangespoord.⁸² Enkele maanden later, bij de eerste zitting van het hoger beroep, zou Ijje echter verklaren dat Aaltje op een gegeven moment zei: “Schiet ze dan maar dood.”⁸³

Het rapport van patholoog-anatoom Mieremet, die op 19 januari op het gemeentehuis te Grootegast de schouw had uitgevoerd, kon grotendeels in overeenstemming worden gebracht met Ijje Wijkstra's relaas. In het geval van Werkman en Van der Molen was Mieremet echter niet helemaal zeker of de dood een gevolg was geweest van de snij- of van de schotwonden.⁸⁴ De verbazing-

wekkende constatering van Mieremet was echter, dat Van der Molen drie schotwonden had, waarvan er maar één afkomstig was van een pistool of revolver; twee schotwonden waren afkomstig van een karabijn of geweer. Het verwonderlijke hieraan was, dat Wijkstra in zijn reconstructie nergens melding maakte op Van der Molen geschoten te hebben met zijn karabijn. De weinige keren dat ernaar gevraagd werd, volgde aanvankelijk een stellige ontkenning van Wijkstra. Later liep IJje Wijkstra tegen een blinde vlek aan in zijn geheugen. Een sluitende verklaring voor deze twee schotwonden, evenals voor het kogelgaatje in de voordeur, is er dan ook nooit gekomen.

Dinsdag 29 januari werd het verhoor voortgezet. Wijkstra's houding was tijdens dit verhoor volgens Kloppenborg gelijk aan die ten tijde van het vorige.⁸⁵ Ditmaal stond zijn wapenbezit centraal. Justitie kon weinig beginnen met Wijkstra's bekentenis. Zijn Mauserpistool en -geweer met 150 patronen had hij een aantal jaren geleden van Teije de Vries gekocht en alleen diens vrouw Antje was daar getuige van geweest.⁸⁶ IJje Wijkstra benadrukte hierbij aan Kloppenborg, dat het echtpaar zelfmoord had gepleegd na de komst van de politie.⁸⁷ Hoewel zowel De Vries als Wijkstra wel eens een handeltje dreef in wapens, is het onwaarschijnlijk dat de betreffende Mauserwapens van De Vries afkomstig waren. Twee jaar na diens gewelddadige dood waren namelijk bij een buurtonderzoek naar overtredingen van de Vuurwapenwet ook IJje Wijkstra enkele wapens afgenomen; de veldwachters Mient van der Molen en Hermannus Hoving hadden in november 1924 in Wijkstra's woning een 'Browning revolver' en een 'Flobert geweer' in beslag genomen.⁸⁸ Het is aannemelijk dat de gewraakte Mauserwapens ter vervanging hiervan zijn aangeschaft. Dat de Mauserswapens naar alle waarschijnlijkheid niet afkomstig waren van De Vries ontging de autoriteiten; ze hadden niet in de gaten dat ze met de vingerwijzing naar Teije en Antje opzettelijk op een dood spoor waren gezet.⁸⁹ Ook aan een rijksveldwachter-rechercheur weigerde IJje Wijkstra enkele weken later namen te

noemen van toeleveranciers en afnemers. “Ik wil niemand verraden”, was zijn laatste woord.⁹⁰

Twee dagen later volgde het derde verhoor, waarin Kloppenborg de chronologie juridisch wilde vastleggen. Dit was voor hem belangrijk, omdat de factor tijd van belang is voor een onderscheid tussen doodslag of moord; de laatste kwalificatie vereist immers een in rust en kalmte beraamd plan tot doden.⁹¹ De burens zagen en spraken de agenten rond halfacht. Volgens zowel Postma, die zoals iedere dag de melkbussen naar de Leidijk had gebracht, als Paauw begon het schieten ongeveer een kwartiertje later, dus rond kwart voor acht. Op dit schieten is boerenknecht Wiechers eropuit gestuurd om de marechaussee in Marum te waarschuwen, wat gezien de afstand en de winterse reistijd overeenstemt met zijn melding, die geklokt is rond kwart over acht. Volgens de verklaring van broer Hendrik Wijkstra kwam IJje ‘omstreeks acht uur’ bij hem binnen en bij zijn neef Hendrik, die een eindje verderop woonde, kwam hij ‘te ruim acht uur’ aan.⁹² Op basis van deze verklaringen nam het hele drama, vanaf het eerste schot totdat IJje Wijkstra en Aaltje Wobbles het brandende erf verlieten, niet meer dan vijf tot tien minuten in beslag.

Bij de vastlegging van de chronologie volgde Kloppenborg echter uitsluitend het tijdsgevoel van IJje Wijkstra. Wijkstra’s tijdschema week af van dat van anderen. Volgens IJje Wijkstra werd er rond zeven uur aan zijn raam geklopt. Op een klok had hij niet gekeken, maar hij leidde de tijd af uit het feit dat het nog ‘nauwelijks iets begon te lichten’.⁹³ Wijkstra’s reconstructie leverde verder op, dat tussen het moment dat de eerste schoten vielen en het moment dat hij het mes zette in de kelen van de dienders er ‘wel een half uur’ was verstreken.⁹⁴ Daarnaast waren er tussen het moment dat Meijer hem tweemaal raakte en het moment dat hij Meijer het laatste schot gaf, zo niet dertig dan toch in ieder geval twintig minuten verstreken.⁹⁵ Kloppenborg zag de potentie van dit tijdschema, waarmee immers gesteld kon worden dat er voldoende gelegenheid was voor een in kalmte beraamd plan om te doden.

Het belang hiervan voor Kloppenborg blijkt wel uit het feit, dat hij zelfs later de behoefte voelde zich in te dekken tegen vermoedens van sturing tijdens het verhoor: ‘Op een vraag of het ook korter geweest kon zijn dan hij had opgegeven, antwoordde hij: “beslist wel een half uur”; (...) ik heb er mij dan toen ook opzettelijk voor gewacht ook maar in eenige richting iets te suggereeren of te veronderstellen. Wijkstra was zeer positief in zijn tijdsbepalingen.’⁹⁶ De afwijkingen tussen de verschillende tijdschema’s werden door de rechter-commissaris niet aan de orde gesteld; een onderzoek naar een tijdschema van die morgen vond niet plaats.⁹⁷

In de processen-verbaal van deze verhoren werd het bij herhaling en met klem zo voorgesteld, dat IJje Wijkstra bewust schoten loste op de afzonderlijke agenten met als doel hen te doden. Als een slagzin komen telkens zinsneden voor als ‘bedoeling hem te dooden’ en ‘met de bedoeling dood te schieten’.⁹⁸ De in het Nederlands opgestelde processen-verbaal zijn vanzelfsprekend geen exacte weerslag van hetgeen de Doezummer zal hebben gezegd, maar daarnaast zullen deze zinnen IJje Wijkstra later vreemd zijn voorgekomen. Weliswaar zijn de processen-verbaal in Wijkstra’s bibberige handschrift ondertekend, maar hij kreeg later bedenkingen en zal vermoedelijk pas toen hij werd bijgestaan door een advocaat de juridische consequenties van die formuleringen hebben begrepen. Hij beklagde zich dan ook over het te sterk neerschrijven van zijn uitleg. Zoals hij enkele maanden later zou uitleggen: “De Rechter-Commissaris heeft alles geweldig uitvoerig opgeschreven. Ik heb dat natuurlijk alles toegegeven. Maar later heb ik wel eens gedacht: “het klopt lang allemaal niet”. Maar het doet niet af; ’t gaat maar om de drijfveeren. Wat hij mij vroeg heb ik natuurlijk gezegd. Als ik weifelde of het zelf niet wist, keek de Rechter-Commissaris mij maar aan, en zei: “zoo is het zeker?” en dan schreef hij ’t maar scherp op. Maar ik zei er maar niets van. Ik was versuft. [...]. Als ik maar een paar woorden zei schreef de Rechter-Commissaris het heel uitgebreid op.”⁹⁹

Het basisdocument voor het strafdossier was het proces-verbaal van de marechaussee te Marum. Hierin deed zij niet alleen verslag van hetgeen zij aantrof op die vrijdagochtend, ze deed ook verslag van een negental verhoren. Naast de burens die schoten hadden gehoord en Wijkstra en de agenten die morgen hadden gezien, hoorde de marechaussee nog vijf buurtbewoners die Wijkstra de afgelopen week nog hadden gesproken. Vooral de verklaring van het echtpaar Sikkema trok de aandacht van de rechter-commissaris. De 52-jarige koopman verklaarde dat IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes vorige week vrijdagavond bij hen op visite waren, en het gesprek kwam op de oproep die Aaltje Wobbes had gekregen om die maandag in Groningen te verschijnen. Als rechtgeaard, gezagsgetrouw burger had Sikkema IJje op het hart gedrukt toch vooral gehoor te geven aan de oproep, want het was immers “in naam der Koningin”. Wijkstra had daarop gezegd: “Aaltje blijft bij mij” waarop Sikkema antwoordde: “Jongen dat gaat verkeert [*sic*], want dan komt de openbare macht.” IJje zou hierop gezegd hebben: “Daar zullen we ons dan wel mee redden.”¹⁰⁰ Met deze slotopmerking stond het voor Sikkema, zo vertelde hij aan Jutte, vast dat er bij een arrestatie van Aaltje Wobbes doden zouden vallen.¹⁰¹

De volgende dag kwam hij in Doezum rijksveldwachter Hoving tegen, tegen wie hij zou hebben gezegd: “Jullie zijn daar zeker nog niet geweest”, waarbij hij doelde op IJje Wijkstra, waarop Hoving volgens Sikkema ontkennend antwoordde en zei dat het spoedig wel zover zou zijn.¹⁰² Omdat Kornelis Sikkema beweerde goed te kunnen opschieten met Hoving, adviseerde hij hem direct naar een dokter te gaan om zich ziek te melden, “want anders neem ik tenminste afscheid van je”.¹⁰³ Volgens Sikkema dacht Hoving dat het zo’n vaart niet zou lopen. Hij lichtte Hoving in over zijn gesprek met IJje Wijkstra en vroeg Hoving namens hem ook de andere veldwachters te waarschuwen, omdat Sikkema er vast van overtuigd was dat er doden zouden vallen.¹⁰⁴ Sikkema’s echtgenote verklaarde daarbij nog aan Jutte dat IJje ook had ge-

zegt: “Om haar te halen zullen wel blanke knoopen komen en ook die blauwe dikkop van Grootegast, (hiermede doelende op den burgemeester), dan zal ik met hen afrekenen, want het is hun bedoeling om ons onder den grond te krijgen. Als er twee komen zal ik ze niet doodschieten, maar als er meer komen dan wel; als ze mij van het wijf halen, dan zal ik hen van het wijf halen.”¹⁰⁵

In hetzelfde proces-verbaal las de rechter-commissaris de verklaringen van Fokke, de zoon van Kornelis, en IJjes achterneef Hessel Wijkstra, die een dag na Sikkema's vermeende waarschuwing aan Hoving bij IJje Wijkstra op bezoek waren. Ook bij deze visite werd er gesproken over de oproep voor de volgende dag. Zowel Fokke als Hessel verklaarde dat IJje iets had gezegd als: “Als Aaltje daarheen wil dan mag ze wel gaan, maar als ze niet wil dan mag ze ook wel thuis blijven.”¹⁰⁶ Op de opmerking van Fokke Sikkema dat als Aaltje Wobbes niet zou gaan, er drukte van zou komen, antwoordde IJje: “Daar zal ik me dan wel mee redden.”¹⁰⁷

Waar een ander in deze vermeende uitlatingen van Wijkstra irritatie ziet, vormde voor justitie dit een bewijsmiddel voor een aanklacht wegens moord. Kloppenborg ontbood het echtpaar Sikkema dan ook op zijn kantoor voor nadere vastlegging. Sikkema verklaarde dat hij Aaltje Wobbes aanried naar Groningen te gaan, waarop Wijkstra tegen haar zei: “Wil je heen, ik zou maar thuis blijven, want ze houden je daar, maar je kunt gaan.” Aaltje Wobbes zou hierop hebben geantwoord dat het zo vroeg in de morgen was. Wijkstra legde daarbij een hand op Aaltjes knie en zei: “Wanneer je thuis blijft, slacht ik een kip en dan heb je het beter dan daar.” Sikkema vertelde Kloppenborg de opmerking over de ‘blanke knoopen’ niet te hebben gehoord, omdat hij een tijdje de varkens aan het voeren was geweest.¹⁰⁸ Sikkema's echtgenote herhaalde haar verklaring over de blanke knopen, maar ze ontkende dat zij tegen de marechaussee zou hebben verklaard dat IJje Wijkstra zou hebben gezegd: “Als er twee komen zal ik ze niet doodschieten, maar als er meer komen dan wel.” Dit had ze niet uit de mond van Wijkstra gehoord en derhalve ook niet verklaard

aan de marechaussee. Verder werd die avond door niemand het woord ‘schieten’ in de mond genomen, er werd al helemaal niet gesproken van doodschieten.¹⁰⁹ Ze had wel de indruk dat Aaltje Wobbles naar Groningen wilde.¹¹⁰ IJje Wijkstra ontkende dergelijke uitlatingen tegen wie dan ook te hebben gedaan.

Met name in de verhoren van het echtpaar Sikkema blijkt de vooringenomheid van de rechter-commissaris. Sikkema, die Hoving waarschuwde dat er doden zouden vallen als ze Wijkstra (dus niet Aaltje!) kwamen halen, bevestigde zijn overtuiging van moorddadige opzet bij Wijkstra, zodat kritische vragen of het overwegen van alternatieve scenario’s achterwege bleven.¹¹¹ Aangenomen dat Sikkema die zaterdag inderdaad Hoving heeft gesproken – dat dit het geval was, is immers door niemand bevestigd – dan is het onwaarschijnlijk dat die ontmoeting de door Sikkema geschetste inhoud en context had. De dramatiek was immers al te voorbarig: Aaltje moest eerst nog in de gelegenheid zijn geen gehoor te geven aan de oproep, waarna de vervolgstappen en strategieën door justitie nog bepaald moesten worden. Zou Sikkema zich inderdaad in dergelijke termen hebben uitgelaten, dan was dat dermate overdreven dat er weinig kans was dat Hoving hem serieus kon nemen. Het lijkt erop dat ook Sikkema zichzelf misleidde door achterafkennis te projecteren op zijn herinnering.

In haar zoektocht naar bijdragen aan een succesvolle vervolging diende de Marumer marechaussee op 7 februari een proces-verbaal van verhoor in van het echtpaar Gorter. Dit echtpaar deed verslag van Wijkstra’s bezoek op de ochtend na het eerste bezoek van de veldwachters. IJje Wijkstra was bij het raam gaan zitten en had wat nerveus naar buiten gestaard. Op de vraag van mevrouw Gorter of hij iemand verwachtte, antwoordde Wijkstra de politie weer te verwachten en voegde daar volgens Hendrik Gorter aan toe “als ze dan rare dingen uit willen halen, zal ik ze in het zand laten bijten”.¹¹² Volgens zijn vrouw zei Wijkstra echter: “Ze moeten niet veel drukte maken, want dan zal ik met hen afrekenen, ik laat mij niet dwingen.”¹¹³ Bij nader verhoor werden er enkele wij-

zingen doorgevoerd. Hendrik Gorter verlangde het citaat iets: ‘dat als de veldwachters dan rare dingen wilden uithalen of brutaal werden, hij ze dan in het zand zou laten bijten.’¹¹⁴ Zijn vrouw voegde een uitdrukking toe aan haar eerdere verklaring, Wijkstra zou hebben gezegd dat ‘zij niet te veel “spats” moesten maken’.¹¹⁵ Het verschil tussen de echtelieden bleef. Ze hebben Wijkstra andere dingen horen zeggen en konden elkaars herinneringen niet bevestigen. Waar de man zich niet herinnerde dat Wijkstra iets over afrekenen had gezegd, had zijn vrouw de woorden over het in het zand bijten niet gehoord.¹¹⁶ Deze vermeende uitspraken zouden echter een grote rol spelen in de strafzaak tegen IJje Wijkstra. De marechausee, de rechter-commissaris en het Openbaar Ministerie zagen hierin waardevolle bewijsmiddelen om de gewenste voorbedachten rade aan te tonen.

Inmiddels waren er bijna twintig dagen verstreken; twintig dagen van verhoren, twintig dagen enveloppen vouwen in zijn cel, maar ook twintig dagen die hij zonder juridische bijstand moest doorstaan. Pas naar aanleiding van Wijkstra’s verzoek voegde de rechtbank op 1 februari Adolf Bernard Rood toe als advocaat van Wijkstra, bekend van onder meer de strafzaak tegen de plegers van het volksgericht te Niebert.¹¹⁷ Voordat Rood de zaak echter ter hand kon nemen, werd de bekende strafpleiter Maurits Levie door Wijkstra in de arm genomen. Op woensdag 6 februari begon Levie aan de bekendste zaak uit zijn carrière.

In hun eerste gesprek vertelde IJje Wijkstra aan Levie over die dodelijke ochtend waarin hij geheel ‘uit stuur’ was geweest, helemaal ‘uit de mikken’, als in een verdoving, en over zijn hele lichaam trillend van woede. Vooral na de schoten van Meijer raakte hij in een ‘toestand van woestenijs’ zoals, zo stelde Wijkstra zich dat voor, op een slagveld in oorlogstijd.¹¹⁸ Terugkijkend in verwondering meldde hij Levie: “Ik dacht dat ik baas was in eigen huis.”¹¹⁹ Aan zijn neef Hendrik had IJje die morgen aangegeven dat hij net zo lang gepest werd, dat hij het wel moest doen,

onder toevoeging van: “Ze wullen mie de deur intrappen.”¹²⁰

Het eerste wapenfeit van Levie was Ijje Wijkstra op 19 februari een verzoek tot een psychiatrisch onderzoek te laten indienen. In dit verzoekschrift gaf Wijkstra te kennen, dat ‘hij tijdens het plegen van de daden op 18 januari 1929 (...) in zeer groote opgewondenheid en abnormale geestestoestand verkeerde; dat hij in de jaren 1918 en 1919 onder behandeling van een zenuwarts is geweest’. Eveneens werden enkele zenuwartsen aanbevolen die als deskundigen konden worden benoemd.¹²¹ Een dag later werd Ijje Wijkstra hierover door de rechtercommissaris ter verantwoording geroepen. Hij deed verslag van zijn bezoek aan de zenuwarts en meldde dat hij niet alleen in 1918 en 1919 maar nog altijd geplaagd werd door zenuwachtigheid, slapeloosheid, hoofdpijn, duizeligheden, besluiteloosheid, moedeloosheid, angstgevoelens en verwarde dromen.¹²² Een week later ontbood Kloppenborg dr. Harm Jager op zijn kantoor. Jager bevestigde Wijkstra’s voorstelling van zaken en voegde daaraan toe dat Wijkstra destijds de angst uitte krankzinnig te zullen worden.¹²³

Hierna noteerde de rechter-commissaris twee opmerkelijke verklaringen van Jager. Volgens het proces-verbaal was Jager van mening dat een geestelijke ontwikkeling in een bepaalde politieke richting best wel eens tot handelingen als die van Wijkstra konden predisponeren. Verder liet Kloppenborg de zenuwarts verklaren: “Geestesafwijkingen welke er op zouden wijzen, dat de verdachte in het onderhavige geval gehandeld zou hebben in eenige geestestoestand welke toerekeningsvatbaarheid uitsluit of verminderd, heb ik destijds niet bij den verdachte waargenomen.”¹²⁴ Met dit proces-verbaal in de hand deelde Kloppenborg op 12 maart Wijkstra en Levie officieel mee, dat hij geen aanleiding zag tot het benoemen van deskundigen die Wijkstra’s toerekenbaarheid dienden te onderzoeken. Officieus had Kloppenborg Levie al bij de indiening van het verzoek laten weten, dat zo’n onderzoek er niet zou komen omdat het belang van de maatschappij in deze voor het belang van het individu ging.¹²⁵

De reactie van Levie, dat een correcte, waardige berechting van het individu ook het maatschappelijk belang diende, was aan de rechter-commissaris niet besteed.¹²⁶ De in theorie strikt onafhankelijke rechter-commissaris had evenmin als zijn collega-vervolgers veel op met rechten van verdachten.¹²⁷ Levie mocht dan volgens de wet recht hebben om verhoren in de zaak tegen zijn cliënt bij te wonen, dat recht belette Kloppenborg niet om eind februari een uitstelverzoek van een verhinderde Levie te weigeren en zelfs een verhoor te boeken en te houden op een zaterdag, terwijl hij wist dat de joodse advocaat daar zonder verloochening van zijn geloofsovertuiging niet bij aanwezig kon zijn.¹²⁸

Na de sluiting van het gerechtelijk vooronderzoek op 25 maart werd de zitting voor de rechtbank voorbereid. Wijkstra werden vier afzonderlijke gevallen van moord, subsidiair doodslag ten laste gelegd. De hypothese van het Openbaar Ministerie was dat Wijkstra ‘ter uitvoering van zijn te voren genomen besluit en beraamd plan’ de veldwachters ‘na kalm beraad en rustig overleg opzettelijk’ van het leven had beroofd.¹²⁹

Het theater van de macht (1929)

De ademloze stilte die in de rechtszaal heerste tijdens het requi-sitoir werd verstoord door applaus nadat de officier van justitie levenslange gevangenisstraf had geëist voor viermaal moord.¹ Of-ficier van justitie Meindersma liet er geen misverstand over be-staan: “Ik ben er bij geweest, toen een der vrouwen het verminkte lijk van haar man zag. Dat oogenblik in mijn leven zal ik nooit vergeten. Toen ben ik mij sterker dan ooit bewust geworden van mijn taak, die ook die der rechters is, te zorgen, dat een dergelijk misdrijf zich nimmer zal herhalen, dat deze man nimmer in de maatschappij mag terugkeren.”² Dit was dan ook de eis waar po-litie en justitie naartoe gewerkt had; een eis waarmee het gros van het Nederlandse publiek kon instemmen. Alles was erop gericht de bekende verdachte IJje Wijkstra zo lang mogelijk achter de tralies te krijgen. Niets mocht een dergelijke veroordeling in de weg staan. Aan ‘vrije waarheidsvinding’, de behoefte alle facet-ten te willen belichten, werd nauwelijks gedaan, maar tot die taak zijn politie, justitie en de rechtbank dan ook niet geroepen; ‘waarheidsvinding’ beperkt zich tot de strafrechtelijke relevantie met als doel het toewijzen van individuele verantwoordelijkheid.³ Rech-ters houden zich in een strafzaak niet bezig met het reconstrueren van een rijk geschakeerde, historische werkelijkheid, maar hebben tot taak te beoordelen of de hypothese van de officier van justitie, zoals gepresenteerd in diens dagvaarding, als voldoende bewezen kan worden verklaard.⁴

Zoals gebruikelijk bij sensationele zaken was de belangstelling

voor de strafzaak tegen IJje Wijkstra groot. Veel mensen hadden zich verzameld voor de ingang van de arrondissementsrechtbank te Groningen in de hoop een plaats te bemachtigen bij de zitting die om tien uur die ochtend zou beginnen. De rijksveldwachters waren om halfacht die morgen al begonnen de mensen gedisciplineerd in de rij te zetten. In de rechtszaal werd geschoven met stoelen en banken om zo veel mogelijk geïnteresseerden een plaats te bieden. Al vroeg begon de zaal vol te lopen met gemeente- en rijksveldwachters uit de provincie, Groningse politieagenten, leden van het parket, journalisten, cartoonisten als Jo Spier en Jan Jordens, toneelschrijver en journalist Jan Fabricius en studenten strafrecht onder begeleiding van professor Maarten Vrij. Na het bezetten van deze gereserveerde plaatsen kon rond halftien het publiek worden binnengelaten. Van de vele tientallen die sinds het ochtendgloren hadden staan wachten, werden uiteindelijk maar zo'n dertig toegelaten.⁵ Op een tafel voor het podium waar de rechters zetelden, lagen het pistool en de overblijfselen van een half verbrande karabijn als de spreekwoordelijke zwijgende getuigen.

IJje Wijkstra, in manchester gekleed en met een wollen halsdoek om, was vanuit de kerker van de rechtbank geboeid naar de zaal geëscorteerd door collega's van Werkman en Hoving. Tot gefingeerde verbazing van menig journalist bleek het beestmens IJje Wijkstra, de wreedaardige, monsterlijke moordenaar, een kleine, bleke man met een smal kneveltje op zijn bovenlip, die stilletjes in de beklagdenbank voor zich uit staarde en in niets leek op het lombrosiaanse beeld dat diezelfde journalistiek met zo veel verve had opgeroepen.⁶

Het Openbaar Ministerie had zeventien getuigen gedagvaard. De verdediging was toegestaan negen getuigen op te roepen.⁷ Als eerste kwamen de getuigen à charge aan bod. De patholoog-anatoom zette de doodsoorzaak uiteen, waarna opperwachtmeester Jutte, wachtmeester Bouma en gemeenteveldwachter Boelens een relaas gaven van wat zij ter plaatse hadden aangetroffen. Vervol-

gens werden de buren Klaas Paauw, Ate Postma, Klaas Homan en Wietse Dijk ondervraagd over wat ze die morgen hadden gezien en gehoord. Na hun herinnering van IJje Wijkstra lopend en knielend schietend rond het huis verloren ze op het podium van de juridische schouwburg grotendeels hun oorspronkelijke stelligheid in hun verklaringen. Zo meende Paauw zich te herinneren dat hij rond halfacht die morgen IJje Wijkstra hoorde praten met Van der Molen, bij de achterdeur. Tijdens de zitting kon hij dit laatste niet meer met zekerheid zeggen. Hierna was het de beurt aan IJje Wijkstra. Voor de rechtbank verklaarde IJje Wijkstra dat hij Aaltje Wobbles had vrijgelaten gehoor te geven aan de oproep. Zij wilde zelf echter niet naar Groningen. Hij had wel een uur met haar en de politie gepraat. In tegenstelling tot wat buurman Paauw aanvankelijk meende, had hij niet gesproken bij de achterdeur, maar bij de voordeur. Op de vraag van de president waarom IJje Wijkstra de deuren gesloten hield, niet naar buiten kwam of zelfs de agenten binnen nodigde, antwoordde IJje Wijkstra altijd best overweg te kunnen met de politie en dat zij anders altijd vrije toegang bij hem hadden, maar dat Aaltje Wobbles nog in de bedstee lag en er niet uit wilde. IJje Wijkstra was in de veronderstelling geweest dat de burgemeester erbij aanwezig had moeten zijn. Nadat de veldwachters aangaven dat zij in naam van de burgemeester kwamen, had hij Aaltje Wobbles gezegd dat ze mee moest gaan. Ze was echter helemaal overstuur, ze wilde niet mee.⁸ Ten slotte zei hij dan ook: 'Blijf dan maar, dan houd ik de deur vast en gaan ze wel weer weg.'⁹

Op het moment dat de politie de voordeur trachtte te forceren, raakte IJje Wijkstra zo opgewonden dat hij het pistool, dat hij, zo verklaarde hij, de laatste tijd onder handbereik bewaarde uit vrees voor een volksgericht, van de kast pakte en enkele schoten loste. Zijn herinnering aan de gebeurtenissen daarna was vaag. Hij was, zo zei hij, geheel overstuur, versuft en verdoofd. Op de vraag of hij binnen met het karabijn had geschoten, wat de herkomst van het kogelgatje in de voordeur zou verklaren, slaagde Wijkstra erin de

president te ergeren door te antwoorden dat hij zich ‘die kleinigheden’ niet herinnerde.¹⁰ Op de vraag van de president of Aaltje Wobbes dan geschoten had, volgde een stellig ‘neen meneer’.¹¹ Nadat de president IJje Wijkstra sommeerde hier nu de volle waarheid te zeggen, alsof de president twijfelde aan de rol van Aaltje Wobbes, wenste hij te weten waarom hij met het geweer naar buiten ging. Hij antwoordde naar buiten te hebben willen gaan, omdat hij vreesde dat de politie door de ruiten zou gaan schieten. Tijdens het schieten was hij helemaal doelloos en overstuur geweest. Ook kon hij niet aangeven waarom hij de agenten vervolgens met zijn mes te lijf ging. Wederom voelde IJje Wijkstra de noodzaak te benadrukken dat hij niet knielend had geschoten. De magistratuur ging niet in op deze mededeling. Ook officier van justitie Meindersma wilde van IJje Wijkstra weten hoe het zat met de voor- en achterdeur en waarom hij de agenten niet binnen had gelaten. IJje Wijkstra zei de voordeur nauwelijks te gebruiken en dat de achterdeur met de klink was afgesloten.¹² Na IJje Wijkstra’s verhoor werden de echtparen Sikkema en Gorter opgeroepen.

IJje Wijkstra was met Aaltje Wobbes bij de genoemde echtparen op bezoek geweest. IJje Wijkstra sprak de dag na het eerste bezoek van de veldwachters bij Gorter de verwachting uit dat de agenten wel terug zouden komen, maar dat ze geen rare dingen moesten uithalen, want anders kon het gebeuren dat ‘ze in ’t zand zouden bijten’. Vrouw Gorter bevestigde nu wel het verhaal van haar man en voegde daaraan toe, dat IJje Wijkstra zich niet liet dwingen en eveneens had gezegd dat de agenten niet te veel ‘spats’ moesten maken. Meneer Gorter zag echter geen aanleiding IJje Wijkstra’s uitspraken serieus te nemen.

Het echtpaar Sikkema had IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes ontvangen de dag nadat Hoving de dagvaarding had overhandigd waarin Aaltje op 14 januari werd ontboden. Sikkema vond IJje Wijkstra in zijn doen en laten de laatste dagen enigszins zonderling, anders dan vroeger.¹³ In Aaltje Wobbes zag hij de ‘verleider van IJje Wijkstra’. Met klem had hij hun aangeraden gehoor

te geven aan de oproep, waarbij hij de indruk had dat Aaltje niet naar Groningen wilde, 'ze wou dunkt me liever thuis blijven'.¹⁴ Wijkstra's opmerking, dat hij zich er wel mee zou redden, was voor Sikkema aanleiding Hoving te waarschuwen. Na de getuigenis van Sikkema werd zijn vrouw opgeroepen, die de verklaring van haar man grotendeels bevestigde. Zij had echter de indruk dat Aaltje Wobbles wel naar Groningen wilde. Ook voor de rechtbank ontkende zij haar verklaring aan Jutte dat Wijkstra iets over doodschieten gezegd zou hebben. Zou IJje Wijkstra eerder 'afrekenen' met de 'blanke knopen' en 'die blauwe dikkop', nu heette het niet alleen dat hij dan wel zou zien, ook had hij niet gesproken van blanke knopen en blauwe dikkop. Tijdens de zitting bleek dat het zijn gastheer Sikkema was die deze woorden in de mond had genomen. Wel bleef vrouw Sikkema volharden in haar verklaring Wijkstra gehoord te hebben met: 'Als ze mij van 't wijf halen, dan zal ik hen van het wijf halen.' Rechter Enklaar haakte in door haar sturend te vragen: je was bang, je zag het ernstig in? Waarop vrouw Sikkema bevestigend antwoordde.¹⁵

De volgende getuige was Aaltje Wobbles. Haar verschijning wekte volgens een verslaggever niet de indruk moeder van zes kinderen te zijn: 'Niet groot van gestalte, met een gevuld figuur en roode wangen, zag men in haar eerder een jonge vrouw aan den ingang van het huwelijksleven.'¹⁶ Aaltje Wobbles kon niet rekenen op sympathie van de aanwezigen. Daar droeg haar houding toe bij. Onverschillig, ongeïnteresseerd en brutaal waren veel gebezigde karakterisering. Eén journalist kenschetste haar als volgt: 'En hoewel zij den geheelen dag op haar gelaat een harde, koude uitdrukking behield, de lippen stijf oopen, met de kleine oogen zonder merkbare belangstelling om zich heen kijkend, alsof het geheele geval eigenlijk langs haar heenging, aan allerlei kleinigheden gevoelde men toch achter dit masker den fellen hartstocht en de primitieve instincten, die deze vrouw tot het noodlot van den beklaagden heeft gemaakt.'¹⁷

Enigszins doof, waardoor ze binnen het hekje werd geroepen,

en in haar antwoorden tijdens het verhoor bits en nors, ontkende zij categorisch alle aantijgingen. Zij was uitsluitend IJje Wijkstra's huishoudster geweest, ze sliepen apart en hadden nimmer seks gehad. De verhouding die bestond, was op initiatief van IJje Wijkstra begonnen. Zij had best gehoor willen geven aan de dagvaarding, maar IJje Wijkstra stond het haar niet toe, hij zou hebben gezegd: 'Ik heb jou bij de kinderen weggehaald, nou zou ik jou met de veldwachters laten gaan? Dat komt mijn eer te na.'¹⁸ Daarnaast had hij volgens Aaltje beloofd bij de dagvaarding met haar mee te gaan. Terwijl ze met enorme beslistheid verder alles ontkende, meende een recensent van de zitting enige aarzeling te bespeuren in haar ontkenning IJje Wijkstra een geweer te hebben aangegeven of eigenhandig geschoten te hebben.¹⁹ Haar getuigenis voor de rechtbank leidde niet alleen tot irritatie bij de aanwezigen, onder wie de rechters die haar verhaal openlijk in twijfel trokken, maar ook tot enige hilariteit in de rechtszaal, toen Aaltje Wobbes op de vraag of zij IJje Wijkstra ook kogels had aangegeven, antwoordde nog nimmer kogels in dat huis te hebben gezien.²⁰ Ook ontkende ze in bijzijn van IJjes neef Hendrik gezegd te hebben, dat het maar goed was dat de politieagenten dood waren; 'laster, allemaal laster', volgens Aaltje Wobbes.²¹ Nadat patholoog-anatoom Miere-met nogmaals zijn visie gaf op de doodsoorzaken – Van der Molen vermoedelijk door verbloeding gestorven – was het podium voor meester Levie.

De verdediging had getuigen gedagvaard die een duidelijk beeld gaven van IJje Wijkstra als een gewone, enigszins zondere-linge man die de laatste tijd anders was dan normaal. Zowel zijn gedagvaarde familieleden als vrienden en kennissen getuigden van een verandering in IJje Wijkstra's gedrag. Allen vonden hem de laatste tijd vreemd; hij was afwezig, verward, lachte zonder reden, sprak continu over spoken en zijn muziek en klompen hadden niet meer het niveau van weleer. Zo verklaarde Andries 'De Geweldige' Scholte uit Opende, dat zijn gevoelige voeten alleen de klompen van IJje Wijkstra konden verdragen.²² Het laatste paar

uit november 1928 verdroegen zijn voeten echter niet; ze waren slechter van kwaliteit. Later tijdens een bezoek aan Scholte had IJje Wijkstra, blauw in het gelaat en geheel bezweet, in zichzelf gekeerd wat zitten te mompelen over spoken en zitten te lachen.²³ Op de vraag van Levie wat Scholte toen dacht, antwoordde deze in het straatje van de advocaat: “Hij is gek, maar ik ben geen deskundige.”²⁴ Waar zijn vrienden de verandering vooral zagen vanaf zijn omgang met Aaltje Wobbles, zagen de gehoorde familieleden de verandering al een aantal jaren eerder optreden, maar de laatste tijd wel verergeren.²⁵ Zo erg zelfs dat zijn neven Hendrik en Roelf wel eens dachten dat IJje krankzinnig begon te worden.²⁶

Na de moord zag hij er volgens zijn neef Hendrik uit als een ‘wild dier’ en Aaltje Wobbles hing hem om de hals. Terwijl hij tegelijk lachte en huilde, zei hij tegen Hendrik dat hij vier veldwachters had doodgeschoten en: “Wij moeten afscheid nemen; ik heb ze neergelegd. Zij hebben mij net zoo lang gepest, dat ik het wel moest doen.” Hij vroeg Hendrik verder om Aaltje Wobbles op te vangen, want zo zei hij: “Ik bin met dat wief verlegen.” Volgens Hendrik had IJje van tevoren aangegeven dat Aaltje Wobbles vrij was te gaan en staan waar zij wilde. Bovendien had IJje Wijkstra vaak gezegd dat hij dat ‘wief nait langer wol’ en haar ook zou hebben verlaten, ware het niet dat Aaltje Wobbles dreigde zich te zullen ophangen. Hendrik citeerde verder nog marechausee Cleef, die Aaltje Wobbles had bewaakt en begeleid naar Amsterdam, die gezegd zou hebben dat van de 100 woorden die zij spreekt, er 99 leugenachtig waren.²⁷ Hendriks vrouw voegde er nog aan toe, dat Aaltje Wobbles had gezegd blij te zijn met de dood van de vier, dat ze er wel om kon lachen.

Met deze getuigen poogde Levie aan te tonen, dat IJje Wijkstra op zijn minst verminderd toerekenbaar kon worden geacht. Hiertoe diende ook de dagvaarding van zenuwarts dr. Harm Jager, die gevraagd werd naar zijn behandeling van IJje Wijkstra in 1918-1919. Jager, die reeds een verklaring had afgelegd aan de rechter-commissaris naar aanleiding van IJje Wijkstra’s verzoek om een

psychiatrisch onderzoek, verklaarde tijdens de zitting: ‘Hij klaagde over hoofdpijn, spoedige vermoeidheid, onrust, neerslachtigheid, dwangvoorstellingen en besluiteloosheid. Ik kwam tot de conclusie, dat hij leed aan neurasthenie. Ik achtte hem toen niet tot ernstige daden in staat, tenzij onder sterke emotie, gedurende welke er een verminderde toerekeningsvatbaarheid kan optreden.’²⁸ De strategie van Levie om te pleiten voor verminderde toerekenbaarheid was een gedurfd novum dat gedoemd was te mislukken. Niet alleen lukte het niet een psychiatrisch onderzoek te krijgen, maar ook was het begrip ‘verminderde toerekenbaarheid’ uit de onlangs in werking getreden psychopatenwetten, waarin dit compromis tussen de uitersten toerekenbaar en ontoerekenbaar werd omschreven, nog zó pril dat het onwaarschijnlijk was dat het zou worden toegepast in deze zaak. Onder het Wetboek van Strafrecht van 1886 was het alles of niets geweest: een verdachte was óf toerekenbaar óf niet toerekenbaar. In de praktijk van het strafrecht bleek deze zwart-witbenadering al te simpel. Voor de twijfel- of grensgevallen werden dan ook de psychopatenwetten ontwikkeld, die in 1928 in werking traden. Deze wetten stelden rechters in staat verdachten ter beschikking van de staat te stellen.²⁹

Na de getuigenverhoren was het woord aan de officier van justitie voor diens requisitoir. Met ceremonieel vertoon begon officier van justitie Meindersma met een dankwoord aan de onderzoekers Stiekema en Van der Woude, de rechter-commissaris, de patholoog-anatoom en de rechtbank. Nog nooit had een misdrijf zo veel verontwaardiging en ontroering gewekt. De zaak had ook zo’n grote indruk gemaakt op de officier, dat hij als het ware Ijje Wijkstra de daad zag uitvoeren. Hij zag de agenten die winterochtend afscheid nemen van hun familie en op weg gaan hun plicht te volbrengen. Alle vier slachtoffers had hij persoonlijk gekend. Na een schildering van goede, plichtsgetrouwe dienders die in het besneeuwde landschap lafhartig werden vermoord door een sluipschutter, kwam Meindersma toe aan het juridisch aspect van zijn betoog. Vooraf maakt hij nog melding dat hij bij de toewijzing van

de vier veldwachters in overweging had gegeven “zoo nodig overleg te plegen met de marechaussee”, maar dit vonden de slachtoffers niet nodig, volgens Meindersma.³⁰

Uit deze toevoeging spreekt dat hij, Meindersma de opdrachtgever, de ernst en het risico van de onderneming van tevoren reeds inzag, maar dat de slachtoffers die ongerustheid niet deelden. Meindersma waste zijn handen hier in onschuld en deed de werkelijkheid geweld aan. Het ging immers niet om Wijkstra maar om het horen van Aaltje Wobbles. Had men Wijkstra vooraf als een risicofactor beschouwd, dan lag een minder confronterende aanhoudingsmethode voor de hand; een andere locatie of een ander tijdstip. Daarvoor was niet gekozen. Bovendien blijkt uit het optreden van de slachtoffers – hun onbekommerde vertrek die morgen, hun summiere bewapening, hun weinig strategische opstelling bij het huisje en hun weinig alerte wijze van reageren op de eerste schoten – niet dat er bij hen enige ongerustheid heerste over hun opdracht. Het gezag was te kijk gezet door Aaltjes wegblijven en daar werd op gereageerd door de inzet van het voltallige politiekorps van Grootegast.

Uit de aanklacht bleek reeds dat het Openbaar Ministerie van mening was dat IJje Wijkstra schuldig was aan vier afzonderlijke gevallen van moord. Voor een veroordeling voor moord is niet alleen voorbedachten rade vereist, maar ook rustig en kalm beraad. De juridische vaststelling hiervan is lastig en de motivatie van het eindoordeel deed, als die openbaargemaakt werd, doorgaans gekunsteld aan. Meindersma was van mening dat de factor tijd niet van belang was, “ook hij die zeer spoedig uitvoert, wat hij voornemt is een moordenaar”.³¹ Hiervoor hoefde men volgens de officier alleen maar acht te slaan op uitlatingen en gedragingen van IJje Wijkstra, de wijze van uitvoering van de daad en de tijdsruimte tussen overleg en daad. Bovendien bleek wel uit zijn uitlatingen voor de moord dat het voorbedachten rade was, in ieder geval dat een vaag voornemen gerijpt was tot een vast besluit. Had hij, zo betoogde Meindersma verder, immers niet tegen Sikkema gezegd

‘daar zullen we ons wel mee redden’? De toon waarop was voor Sikkema aanleiding Hoving te waarschuwen, ‘laat je ziek melden, anders moet ik afscheid van je nemen’. “‘Toen bleek reeds’”, volgens Meindersma, “‘het plan om zich tegen de politie krachtadig te verzetten.’”³² Ook andere uitlatingen, die Meindersma vanzelfsprekend ten behoeve van zijn betoog voor waar hield, als het ‘in het zand laten bijten’, duiden volgens Meindersma’s interpretatie al bijna op een plan tot doden, “‘in elk geval werd een eventueel doden overwogen’”.³³

Bovendien hield IJje Wijkstra naar eigen zeggen de deur ‘angstvallig dicht’, wat volgens Meindersma duidelijk wees op een voorname tot verweer. Ondanks vermaningen dat Aaltje Wobbes moest komen, bleef de deur dicht. IJje Wijkstra posteerde zich achter de deur, waarna hij zou schieten als de deur geforceerd zou worden. Dit was volgens Meindersma duidelijk moord. Als men als doodsoorzaak bij Van de Molen de snijwond zou aannemen, dan ging het zeker om moord. Ook voor de andere veldwachters achtte Meindersma voorbedachten rade en ‘na kalm beraad en rustig overleg’ bewezen: IJje Wijkstra had immers na het zien van de veldwachters eerst moeten aanleggen, richten en vervolgens schieten, tijd genoeg dus volgens de officier van justitie tot kalm beraad en rustig overleg. Daarnaast had hij ook nog eens gewisseld van wapen – van pistool naar karabijn –, wederom voldoende tijd voor overleg. Ook in het geval van Meijer bleek duidelijk voorbedachten rade; hij schoot – keerde terug – werd getroffen – vluchtte en nam volgens Meindersma nu rustig maatregelen om Meijer te doden. Daartoe ondernam hij een manoeuvre die ‘wel een half uur duurt’, hij werkte als een jager.³⁴ Na deze spitsvondigheid stelde Meindersma als laatste de kwestie van het psychiatrisch onderzoek aan de orde.

Hiertoe bestond niet alleen volgens de rechter-commissaris maar ook volgens Meindersma geen enkele aanleiding. Uit niets bleek immers dat er bij IJje Wijkstra sprake zou zijn van een gebrekkige ontwikkeling of krankzinnigheid.³⁵ IJje Wijkstra mocht

dan last hebben van zenuwen en ‘zeer stellig’ had de vrouw een slechte invloed op hem gehad, maar dat was voor Meindersma weinig relevant als hij dat, zo zei hij met ontroering in zijn stem, afzette tegen het leed dat hij van nabij zag op het gemeentehuis te Grootegast toen een van de weduwen geconfronteerd werd met het ontzielde lichaam van haar man. Toen had Meindersma immers begrepen dat IJje Wijkstra hoe dan ook niet meer in de maatschappij mocht terugkeren.³⁶ De eis was levenslange gevangenisstraf voor vier afzonderlijke gevallen van moord. Na het onder applaus uitspreken van de zwaarste eis die het Nederlandse wetboek kent, maakte Meindersma plaats voor Levie.

Terwijl Meindersma een zakelijk spreker was, die alleen bij zijn herinnering aan de weduwen enige ontroering in zijn stem liet doorklinken, was Levie befaamd om zijn temperamentvol optreden. Levie pleitte, zoals een protegé dat uitdrukte, met armen en benen, met doorwrochte betogen vol voorbereide dramatiek en mimiek.³⁷ Levie begon dan ook met een schildering van IJje Wijkstra’s afschuwelijke misdaad, waarbij hij verzekerde bij niemand achter te staan in gevoelens van medelijden voor de slachtoffers. Terwijl Meindersma zich helemaal kon vinden in de communis opinio, merkte Levie op dat die publieke opinie wel gevormd was door een sterk tendentieuze berichtgeving. Zo zou IJje Wijkstra communist zijn, een diepe haat jegens de politie hebben en geen berouw. Dit was volgens Levie allemaal onwaar gebleken. Sensatiezucht, praatziekte en verzinsels kenmerkten deze zaak. Levie was ervan overtuigd dat Wijkstra de marteldood zou hebben gevonden, wanneer hij in de handen was gevallen van Jan Publiek.³⁸ Nu dat niet gebeurd was, dienden de regels van de rechtsstaat te gelden. Invoelend dat ook de magistratuur niet bestand zou zijn tegen sensatie en vergeldingszucht, zou Levie meerdere malen de rechtbank voorhouden wat zijn eigenlijke taak zou moeten zijn: ‘En het is mijn stellige overtuiging, dat – hoe afschuwelijk de gepleegde daden zijn – ook met dezen verdachte recht zal worden gedaan, recht naar de wet, recht ook naar de huidige wetenschap-

pelijke strafrechtelijke en psychologische inzichten, recht ook naar de innerlijke beschaving van ons volk en naar de waardigheid van de Nederlandsche rechtspraak.’³⁹

Als tegenwicht tegen de bestaande, verstoorde beeldvorming begon Levie met een uitgebreide samenvatting van het reclaseringsrapport, waarin IJje Wijkstra naar voren kwam als een rusteloze, wispelturige vrijbouter die het met iedereen kon vinden en een vakman was in zijn werk. Doordat hij zich verdiepte in ‘geest ondermijnende lectuur’ over spiritisme, occultisme et cetera, ontwikkelde hij zich echter tot een onevenwichtige en nerveuze persoonlijkheid: ‘Vroeger onvervaard, onbevreesd voor spoken, lachend om spookgeschiedenissen, begon hij eraan te gelooven, droomde hij, hallucineerde ervan. ’s Nachts kwamen zij bij zijn deur, bij zijn bed, klopten aan zijn bed, tilden hem met bed en al op, zag hij, klaar wakker, ze loopen over het veld, dan wit dan zwart. Hij werd vreesachtig, beangst erdoor, zenuwachtig en gejaagd, soms doldriftig.’⁴⁰ Hier lag volgens Levie de kiem van het innerlijke conflict waaruit het drama ten slotte werd geboren.

Hij maakte kennis met Wobbes en na diens arrestatie raakte hij in de greep van Aaltje Wobbes, die zich aan hem vastzoog als een vampier. Ze liet hem ‘niet los uit de klauwen van haar vurigen hartstocht, overmeesterde hem totaliter, maakte hem, den onevenwichtige, willeloos en slap’, aldus Maurits Levie.⁴¹ Toen de eerste oproep kwam, meende IJje Wijkstra dat er eerst nog een dagvaarding zou volgen waarin het ten laste gelegde zou zijn omschreven. Op die noodlottige morgen wilde Aaltje Wobbes niet mee, ze was bang dat ze haar in Groningen zouden houden. Na langdurig heen en weer gepraat met de agenten wond IJje Wijkstra zich meer en meer op, waarop Aaltje Wobbes hem vermoedelijk had gesuggereerd of erop aangedrongen maar van de wapens gebruik te maken. Toen de voordeur, naar IJje Wijkstra’s opvatting onrechtmatig – omdat volgens gebruik de burgemeester er niet bij was –, werd geforceerd, schoot hij uiteindelijk de agenten in ‘doldriftige waanzinnige woede’ neer.⁴² In ‘razernij’ stormde hij naar

buiten om zich te beveiligen tegen de schoten die hij verwachtte door de ramen en de deuren. In 'waanzin' schoot hij de agenten neer die hij buiten tegenkwam. Nadat hij met Aaltje Wobbes zijn erf wilde verlaten, werd hij aangeschoten door Meijer. Als aangeschoten wild liep hij om de woning richting de sloot waaruit hij zo-even werd beschoten. Hij zag plots een pistool net boven de slootwal op zich gericht en schoot. In 'razende opgewondenheid en buiten zichzelf' nam hij zijn mes en stortte zich op het inmiddels zielloze lichamen van de veldwachters, keelde ze en als apotheose stak hij 'in zinsverbijstering en zonder enig doel' zijn woning in brand. 'Zoo is het gebeurd,' eindigde Levie.⁴³

Samen gingen ze naar IJje Wijkstra's neef Hendrik die hem binnen zag komen, onherkenbaar met schuim op de mond en een verwrongen gezicht. In het bijzijn van Hendrik en zijn vrouw hing Aaltje Wobbes IJje om de hals en wilde hem niet loslaten, waarbij 'die vreeselijke vrouw' zei dat het goed was dat de politieagenten dood waren. Na deze presentatie van het drama ging Levie over tot de tenlastelegging.

In de dagvaarding ontbrak volgens Levie een noodzakelijk element, zodat bij voorbaat een veroordeling voor moord uitgesloten was. Wel was opgenomen dat na het besluit en plan om te doden, de daad was gevolgd na kalm beraad en rustig overleg, maar dat besluit en plan tevoren ook kalm en rustig moesten zijn genomen en beraamd, ontbrak. Deze omissie was volgens Levie in strijd met de jurisprudentie. Hierdoor was een veroordeling tot moord uitgesloten, maar ook door het simpele feit dat er sprake moest zijn van een tevoren beraamd plan en besluit. Hoe kon IJje Wijkstra een plan beramen, terwijl hij niet eens wist dat er die morgen politie zou komen om Aaltje Wobbes te halen? IJje Wijkstra verwachtte immers nog een tweede dagvaarding, dus hoe kon hij dan een plan om te doden bedenken? En als hij tevoren al een plan had beraamd, zo hield Levie de rechtbank voor, waarom had hij de agenten bij aankomst dan niet meteen doodgeschoten? Het eerste schot was immers pas gevallen nadat de agenten probeer-

den in te breken. Daarop had Ijje Wijkstra als een ‘razende’, een ‘bezetene’, ‘buiten zichzelf’, ‘in totaal overspannen toestand’ en in ‘verdooving’ de schoten afgevuurd.⁴⁴ Hoe kwam de officier van justitie dan tot een tenlastelegging waarvoor hij helemaal geen bewijs had? Ook voor de andere noodzakelijke voorwaarde voor een veroordeling voor moord, het met kalm beraad en een met rust genomen besluit tot doden, ontbrak immers elk bewijs.

Waar was hier gelegenheid voor kalm beraad, vroeg Levie zich retorisch af. Getuigen zagen Ijje Wijkstra immers nadien verdwaasd en met schuim op de mond, lachend en huilend tegelijk. Leek dat op iemand die in kalm beraad en rustig overleg een besluit had genomen? Zelfs zijn vriend Jan Hut herkende hem aanvankelijk niet. Bij het aanhalen van Huts verklaring gaf Levie overigens ook publiekelijk een inkijkje in de door hem binnenskamers bekritiseerde werkwijze van de rechter-commissaris. In het proces-verbaal liet de rechter-commissaris Hut zeggen dat Ijje Wijkstra hem ‘lachend’ zijn verhaal deed, maar volgens Levie verklaarde Hut ‘lachend als een gek’.⁴⁵ Dit laatste wees niet bepaald op iemand die in alle rust en kalmte een viervoudige moord had begaan. Ook dat Meindersma bij Meijer vooral moord dacht te zien, was volgens Levie nergens op gebaseerd. Na het weer naar buiten komen werd geen nieuw besluit genomen. Ijje Wijkstra dacht dat de agenten dood waren. Toen zag hij een pistool op zich gericht en schoot daarop zonder na te denken, in een zuiver intuïtieve reactie. Hij handelde instinctmatig als een stroper. Dit bracht Levie bij een ander belangrijk bezwaar tegen de tenlastelegging. Hierin werd gesproken over vier afzonderlijke gevallen van moord, subsidiair doodslag. Ijje Wijkstra zou op vier verschillende momenten vier besluiten hebben genomen om Werkman, Van der Molen, Hoving en Meijer van het leven te beroven. Dit was in de ogen van Levie een absurd uitgangspunt. Wijkstra wist immers niet dát er agenten zouden komen en hij kon al helemaal niet weten welke of hoeveel agenten er zouden komen. De vermeende uitspraken die de officier van justitie zo

graag uitvoerig citeerde, zeiden ook niets. Zouden ze voor waar aangenomen worden, wat IJje Wijkstra overigens bestreed, dan nog leidden ze niet tot een voornemen tot moord. Voor Levie was duidelijk dat de officier van justitie zich eerder had laten leiden door wraakzucht dan door enige objectieve overweging. Als er sprake was van een besluit dan was het er één, namelijk dat IJje Wijkstra in overspannen toestand, vanuit een verkeerd begrepen recht op de onschendbaarheid van zijn woning, in razernij was begonnen te schieten. Dat was één besluit, waarna het in theorie niet had uitgemaakt hoeveel agenten daarbij zijn pad zouden kruisen. De vier doden waren volgens Levie geen vier afzonderlijke gevallen, maar één voortgezette handeling waarbij vier slachtoffers vielen. Het juridisch verschil zat voornamelijk in de op te leggen strafmaat. Bij de voortgezette handeling was er sprake van één delict, dus kon een veroordeling ook alleen maar leiden tot of eenmaal moord of eenmaal doodslag.⁴⁶ Voor moord was volgens Levie geen enkel bewijs voorhanden, dus zou maximaal een veroordeling van eenmaal doodslag mogelijk zijn, wat betekent een maximale gevangenisstraf van vijftien jaar. Het Openbaar Ministerie en later ook de rechterlijke macht sloten zich hierbij echter niet aan. In zijn pleidooi waarschuwde Levie meermalen voor de wraakzucht die hij meende te ontwaren in de behandeling van de zaak.⁴⁷ De wijze waarop hij zijn taak opvatte, om in deze zaak de ‘waarachtige waarheid’ boven tafel te krijgen, leidde echter al snel tot een aanvaring met de zittende rechters.

Levie stelde de retorische vraag, of het wel zo verstandig was geweest van de veldwachters om zo’n vroeg tijdstip te kiezen voor de vervulling van hun plicht. Waarom kwamen ze niet overdag, zoals ze dat eerder ook zonder problemen hadden gedaan? Levie: ‘Waarom nu dat vroege uur, met de beschikbare wapens voorzien, rammelend aan een deur, verzoekend, vragend, tenslotte eischend die te openen, te openen, wat onmogelijk van binnenuit kon worden geopend, dat eischend van een langzamerhand tot de hoogste opwinding gebrachten man: aan de eene kant de onwillige, te-

genspartelende jammerende vrouw, niet meewillend met de politie, die aan den buitenkant in het vroege ochtenduur den deur forceert, omdat de verdachte hen niet binnenlaat door die deur, die zij eischten, dat hij zou openen, maar die hij niet kón openen, omdat de sluiting aan de buitenzijde zat. Heeft die wetenschap het verzet ook geprikkeld? Ware het misschien ook verstandiger geweest, tactischer geweest, bij de andere deur toegang te vragen, niet aan de slaapkamerdeur, niet vlak bij die jammerende vrouw, maar aan 't andere eind van het huisje, waar de deur van binnenaf wél kon worden ontsloten, waar dus niet de onbewuste gedachte: "ik kan ook niet openmaken" een te nemen besluit: "zal ik al of niet openmaken" kon beïnvloeden?⁴⁸

De strekking was duidelijk: het optreden van de vier veldwachters had een bijdrage geleverd aan het drama en dat diende meegewogen te worden in het rechterlijk oordeel. Voordat Levie deze poging tot waarheidsvinding kon voortzetten, werd hij onderbroken door de president, die hem sommeerde zijn kritiek op de vier veldwachters te staken, omdat deze er immers niet meer waren om zich te verdedigen; het de mortuis nil nisi bene diende ook in de rechtszaal te worden eerbiedigd.

De inbreuk op Levies pleidooi, die door de aanwezigen met applaus werd ontvangen, kwam even na het moment waarop hij concludeerde dat bij een verstandiger optreden de veldwachters wellicht nog zouden leven.⁴⁹ Levie was namelijk net begonnen de rol van de rechter-commissaris aan de orde te stellen; de rechter-commissaris die in deze urgente kwestie een politiemacht erop uitstuurde om Aaltje Wobbles desnoods met geweld te halen voor een verhoor dat, zo meldde Levie, uiteindelijk pas zes weken later zou worden afgenomen.⁵⁰ Op de interruptie reageerde Levie door te benadrukken dat kritiek niet zijn oogmerk was, maar het vinden van de waarheid, een streven dat ook de president aan het hart zou moeten gaan. Hij wenste alleen aan te tonen dat bepaalde omstandigheden, waaraan IJje Wijkstra part noch deel had, een ongunstige bijdrage hadden geleverd aan dit drama. Het

zou dan ook onrechtvaardig zijn als IJje Wijkstra de volle schuld kreeg toebedeeld voor wat er was gebeurd.

Andermaal zette Levie daarop de taak van de rechter uiteen: ‘Recht door den beroepsrechter, opgeleid in het recht en ervaren in het recht spreken, onafhankelijk, ontoegankelijk voor het bij den ongeschoolden beoordelaar dikwerf allesoverheerschende wraakgevoel, dat in zijn hartstocht het recht verstikt, het nuchtere verstand benevelt en den mensch terugvoert naar den oerstaat, zonder een spoor van ontwikkeling en vooral van de ethische beschaving, die van den rechtsprekenden magistraat vanzelfsprekend en met recht wordt verondersteld.’⁵¹ Dit ideaalbeeld van de rechter vormde voor Levie ook de inleiding om wederom een poging te wagen een psychiatrisch onderzoek voor Wijkstra te krijgen.

Is het voetstoots aan te nemen dat een man een normaal mens was die vier mensen doodschoot, ze de keel doorsneed en daarna zijn huis in brand stak? Ondersteund door de verklaring van dokter Jager, die een mate van ontoerekenbaarheid niet uitsloot, de praktijk waarin dergelijke onderzoeken ook bij ernstige zaken worden toegepast en het tijdens de zitting uitgebreid citeren uit vakliteratuur, lag het alsnog instellen van zo’n onderzoek volgens Levie voor de hand. Ook bij deze uiteenzetting prikkelde Levie de president. Bij het zoveelste citaat uit het *Nederlandsch Juristenblad* van een vooraanstaand strafrechter volgde een geïrriteerd: “Dat kan de rechtbank wel lezen; ze heeft het misschien al gelezen.”⁵² Andermaal bracht Levie de door hem gesignaleerde wraakgedachte te berde.⁵³ Levie pleitte dan ook, in navolging van de door hem geciteerde specialisten – twee rechters en een officier van justitie –, voor een menselijke uitvoering van het strafrecht, waarbij ook de psychologische, psychiatrische, pedagogische en economische factoren werden meegenomen en hij eindigde met een oproep tot compassie voor zijn cliënt. Volgens Levie was de vergeldingsgedachte voor de straftoemeting een achterhaald concept, en voor de opvoedingsgedachte, die steeds meer de strafmaat bepaalde, was kennis van de verdachte nodig en hiervoor zou dus een psy-

chiatrisch of psychologisch onderzoek noodzakelijk zijn.⁵⁴ In het geval van IJje Wijkstra was er volgens Levie meer dan voldoende reden. Uit verschillende verklaringen bleek immers dat hij de laatste tijd nerveus en bijgelovig was, hij hallucineerde, hij werd zelfs na de moorden niet herkend et cetera. Maar belangrijker nog, hoe kon een rechter een juist, objectief oordeel vormen zonder een dergelijk onderzoek? ‘Bij verwerping van die psychiatrische voorlichting, wordt een zeer belangrijk element tot het vormen van een juist oordeel noodzakelijk, verloochend.’⁵⁵ Hierna was het toneel weer voor Meindersma, die Levie van repliek diende.

Meindersma hield zich aan zijn script. Voor de staande magistratuur bleef er sprake van voorbedachten rade. Dit bleek vooral uit het geval van Meijer. IJje Wijkstra had zich buiten het bereik van Meijers Browning opgesteld om hem dood te kunnen schieten. Dit duidde volgens het Openbaar Ministerie duidelijk op overleg en dus op voorbedachten rade. Ook in het geval van Werkman was er volgens Meindersma sprake van voorbedachten rade; hij liep immers terug het huis in en zag toen Werkman, waarna hij besloot hem te doden. Daarnaast tilde Meindersma zwaar aan IJje Wijkstra’s – vermeende – uitspraken. De verdediger mocht volgens Meindersma dan geloven dat uitspraken als ‘in het zand doen bijten’ geen voornemen hoefden te zijn tot doden en ook zouden kunnen duiden op iets onschuldigs. Doordat Sikkema op deze uitspraak Hoving aanraadde zich ziek te melden, was het voor Meindersma echter een uitgemaakte zaak dat IJje Wijkstra het voornemen had te doden. Meindersma haakte ook in op Levies uitgebreide citaten van rechters en een officier van justitie. Dat was allemaal leuk en aardig, maar Meindersma was ervan overtuigd dat de geciteerde heren in dit geval ook de veiligheid van de maatschappij boven die van de opvoeding van de misdadiger zouden stellen. Meindersma sloot zijn repliek dan ook af met zijn opvatting dat in dit geval de vrijwaring van de maatschappij boven het opvoedingsidee gesteld diende te worden, dat er dus geen aanleiding bestond tot een concessie door een psychiatrisch

onderzoek te laten instellen, waarna hij eindigde door opnieuw het leed van ‘die rampzalige gezinnen’ in herinnering te roepen.

Omdat IJje Wijkstra niet gebruikmaakte van het laatste woord werd de zitting rond de klok van zes uur geschorst tot 7 mei, wanneer uitspraak zou volgen. Buiten was er nog steeds een menigte op de been, in de hoop nog iets mee te krijgen van het spektakel of een glimp te kunnen opvangen van IJje Wijkstra die in de boevengewagen naar het Huis van Bewaring zou worden gebracht.⁵⁶

“Nou, je hebt wel gelijk gehad”, bekende IJje Wijkstra aan gevangenenbewaarder Wicherts, nadat hij op 7 mei 1929 terugkwam van de rechtbank en het vonnis van levenslange gevangenisstraf had aangehoord, waarna hij schijnbaar onaangedaan zich in zijn cel liet insluiten.⁵⁷ Er was beduidend minder belangstelling voor deze zitting geweest, zelfs mr. Levie was niet aanwezig om het vonnis aan te horen. Zonder ruggensteun van zijn advocaat hoorde IJje Wijkstra, zoals het hoorde, zwijgend en onbewogen het vonnis aan. De rechters veroordeelden IJje Wijkstra voor drie gevallen van doodslag en een geval van moord. Dit laatste betrof de dood van Aldert Meijer. In zijn motivatie nam de rechtbank grotendeels IJje Wijkstra’s lezing van het verloop van de gebeurtenissen over, zoals die door de rechter-commissaris waren vertaald en vastgelegd. De chronologische problemen hierin werden dan ook overgenomen.

De rechtbank liet de agenten rond zeven uur aankloppen, waarna zo’n vijf kwartier later de eerste schoten zouden zijn gevallen. Hiermee viel het eerste schot op hetzelfde moment dat zo’n twintig fietsminuten verderop een melding van een schietpartij binnenkwam bij de marechaussee in Marum. De rechters zagen vooral in de dood van Meijer mogelijkheden voor voorbedachten rade. Volgens IJje Wijkstra’s verklaring lag het in zijn bedoeling ‘het schieten op de veldwachters op te geven’ toen hij zijn huis weer binnenging om Aaltje Wobbles te halen. Nadat hij buiten door Meijer werd beschoten, die zijn en Aaltjes vrije aftocht bellenmerde, besloot hij Meijer te doden en maakte daarvoor een

grote omweg rond het erf. Dit zou IJje Wijkstra tijd genoeg hebben gegeven een plan te beramen, ‘zij het ook niet een in alle onderdeelen uitgewerkt plan’, aldus de zittende rechters.

De rechters waren eveneens van mening dat IJje Wijkstra’s zoektocht naar Meijer voldoende tijd en gelegenheid bood ‘tot kalm beraad en rustig overleg’. Als gronden daarvoor gaven ze aan: schieten met wapens was voor IJje Wijkstra een gewone zaak; hij wist dat de veldwachters zouden komen om Aaltje Wobbles te halen, zodat hun komst hem niet zou hebben verrast; bij het herladen van het karabijn had hij moeten bedenken wat dat betekende, en het knielend aanleggen en schieten duidde op rustig handelen. Als laatste had IJje Wijkstra zich van tevoren uitgelaten over wat er zou gebeuren. De rechtbank wilde niet zo ver gaan uit deze uitspraken voorbedachten rade te destilleren, maar wel dat IJje Wijkstra zich tevoren rekenschap had gegeven van de komst der veldwachters, waarbij IJje Wijkstra wellicht geweld zou gaan gebruiken. Kortom, de rechtbank achtte het onwaarschijnlijk dat IJje Wijkstra van slag zou zijn geweest als iemand die voor onverwachte dingen is komen te staan. Als laatste achtte de rechtbank onvoldoende gronden aanwezig om een psychiatrisch onderzoek in te stellen.⁵⁸

IJje Wijkstra was niet verbaasd, maar wel verbolgen over de rechtsgang in Groningen. Na uiterst vijandig behandeld te zijn door de rechter-commissaris ontmoette hij eveneens een rechtbank die hem ‘o zo ongunstige gezind’ was en hem ‘zonder pardon, zonder eenige verzachtende omstandigheid’ veroordeelde.⁵⁹ Maar hij was nog niet zó wereldvreemd, dat hij niet de moeilijke taak van de rechtbank beseftte: ‘Ik kan mij hun verbolgenheid begrijpen, de geschiedenis was zoo afschuwelijk en zoo vlak daarna, en hoe weinig menschen staan zoo hoog, om in alle omstandigheden het goddelijkste en edelste in den mensch te laten spreken.’⁶⁰ Desalniettemin kon IJje Wijkstra alleen achting opbrengen voor Jan Dekker (1876-1943), de reclasseringsambtenaar die hem enkele malen had bezocht voor het opstellen van het reclasserings-

rapport. In de ogen van Wijkstra was Dekker 'een hoogstaand mensch'. Dekker had hem immers bij ieder bezoek de hand gegeven en gevraagd hoe het met hem ging; alleen Dekker was hem onbevooroordeeld en met fatsoen tegemoet getreden.⁶¹

Tegen het vonnis werd beroep aangetekend.

Exploratio mentalis (1929-1930)

Zes dagen voor het hoger beroep van IJje Wijkstra wist de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* het script van de zitting te bemachtigen: ‘De verdachte, IJje Wijkstra, wordt gehoord, waarna de procureur-generaal requisitoir neemt. Deze verzoekt een onderzoek naar de geestesvermogens waarbij de verdediging zich aansluit, waarna de zaak voor onbepaalde tijd wordt aangehouden en de psychiater dr. Westerhuis¹, gelegenheid krijgt rapport uit te brengen. De eigenlijke behandeling zou dan eerst na de vakantie volgen.’² Bij het gerechtshof waren ze niet gelukkig met het uitlekken van het scenario voor de komende zitting. Advocaat Levie zag zich genoodzaakt het hof te verzekeren dat het ‘hoogst ongewenscht maar ook buitengewoon onbehoorlijk en ergerlijk’ bericht niet afkomstig was van zijn kantoor.³ Het hoger beroep dat op 20 juni in Leeuwarden diende, verliep zoals van tevoren aangekondigd: er waren geen getuigen gedagvaard en procureur-generaal mr. Frans Frederik Viehoff stelde inderdaad voor de zitting te schorsen en de zaak terug te verwijzen naar de rechter-commissaris. Niet alleen voor het instellen van een psychiatrisch onderzoek, maar ook om de rechter-commissaris de gelegenheid te geven twee nieuwe getuigenverklaringen te onderzoeken. Levie stemde hiermee in en overhandigde het hof ter informatie een lijst met een negental psychiaters en psychologen, die in aanmerking zouden kunnen komen het onderzoek op zich te nemen.⁴ Na ‘beraadslaging’ werd de zaak door het hof terugverwezen naar de rechter-commissaris en werd een psychiatrisch onderzoek gelast. Als deskundige werd

echter niet de Leeuwarder arts Westerhuis of een van de andere acht op Levies lijst benoemd, maar twee Groningse coryfeeën, de zeventigjarige oud-hoogleraar neurologie en psychiatrie Enno Dirk Wiersma (1858-1940) en de zestigjarige arts Synco van Mesdag (1869-1941). Op 4 juli 1929, de 34ste verjaardag van IJje Wijkstra, werden Wiersma en Van Mesdag beëdigd. Tot 13 augustus kregen ze de tijd de vraag te beantwoorden: 'Of al dan niet tijdens het plegen van de strafbare feiten – op of omstreeks 18 januari 1929 – bij den verdachte bestond eene gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner geestesvermogens, en zoo ja, in welke mate, en of deze al dan niet moet leiden tot het aannemen van niet-toerekeningsvatbaarheid van den verdachte voor de door dezen begane feiten.'⁵

Met het instellen van dit onderzoek was een wens van IJje Wijkstra in vervulling gegaan. Niet alleen vanuit een strafrechtelijk motief zag hij dit onderzoek tegemoet, maar vooral ook vanuit zijn eigendunk zag IJje Wijkstra uit naar de geleerde heren die hem aan diepgaand zenuwonderzoek zouden onderwerpen. Hij dichtte zich, zoals bleek uit zijn verslag voor de reclassering, een verbaazende kennis en geleerdheid toe die menigeen, dat wilde zeggen eenieder die geen kennis had van psychologie, in de war zou brengen.⁶ Hij nam in dat verslag alvast een voorschot op een komend onderzoek. Zijn kwelling was niet in de eerste plaats krankzinnigheid, maar kwam voort uit zenuwlijden, dat zich uitte in een zwakke wil die hem uiteindelijk deed toegeven aan de verleiding van Aaltje Wobbes. 'Ach!' verzuchtte Wijkstra, 'hoe gaarne zou ik hier eens bekwame zenuwartsen over willen raadplegen, want ik ben van mening, of ik weet het wel vast, want ik kan het zelf wel voelen, dat als deze organen bij mij eens microscopies onderzocht werden, dat zich hierin door de jarenlange kwestie kolossale storingen en afwijkingen zullen bevinden.'⁷

'Niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat hem wegens de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner geestesvermogens

niet kan worden aangerekend.’ Aldus artikel 37 uit het Wetboek van Strafrecht uit 1886. Het is de taak van de rechter hierover een oordeel te vellen. De rechter heeft daartoe de kennis niet in huis, zodat vanaf het eind van de negentiende eeuw de hulp werd ingeroepen van de toen nog prille wetenschap van de psychiatrie. Psychiaters werden als getuige-deskundigen ingeschakeld om te onderzoeken of een verdachte tijdens het plegen van zijn misdrijf ‘toerekenbaar’ was. Een lastige en omstreden opgave. In de eerste plaats werd de psychiatrie gevraagd zaken te onderzoeken die binnen de psychiatrie geen plaats hadden, namelijk de juridische begrippen ‘toerekenbaarheid’ en ‘ontoerekeningsvatbaar’.⁸ In de tweede plaats was achteraf onmogelijk met zekerheid iets te zeggen over de toestand van de verdachte. Een derde was de merkwaardige toestand dat de ingehuurde deskundige de verdachte a priori als schuldig moest beschouwen om de vraag te kunnen beantwoorden, wat niet bijdroeg aan de objectiviteit.

De Groningse arts Synco van Mesdag, die samen met psychiater Wiersma al meer dan vijftien jaar in opdracht van justitie oordeelde over de toerekenbaarheid van verdachten, erkende in zijn openbare les in 1935: ‘Het reeds voor tientallen van jaren neergeschreven woord: “Nay, friend, all human trials are farcical. What do we know of one anothers souls?” heeft nog slechts weinig van zijn diepe betekenis verloren.’⁹ Dit besef van een tekortschietende kennis van de menselijke psyche was voor Van Mesdag echter geen reden zich te onthouden van een oordeel. Integendeel, hij vervolgde met: ‘Onze kennis moge gebrekkig zijn, wij moeten [oordelen]. Gerechtigheid en maatschappij eischen het.’¹⁰

Een psychiatrisch rapport voor de rechtbank bestond doorgaans uit een familiegeschiedenis met een nadruk op afwijkingen – geestesziekten, misdaden, zelfmoorden –, een levensloop van de verdachte, een lichamelijk onderzoek en een scala aan tests, waaronder het abc, algemene kennis, rekenen, concentratievermogen et cetera. Op basis van deze gegevens en observaties en gesprekken met de verdachte trachtte de deskundige een antwoord

te geven op de vraag, of de verdachte ten tijde van het plegen van het misdrijf 'een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner geestesvermogens' had. De deskundige onthield zich van een oordeel over toerekenbaarheid, omdat dat immers een juridisch begrip was waarover alleen de rechter mocht oordelen. Een onafhankelijke, onpartijdige deskundige liet zich ook niet in met de bewijsvoering in een strafzaak en waakte ervoor dat uit zijn rapportage 'verdere aanwijzingen blijken tot een nader bewijs'.¹¹

De Groningse deskundigen begonnen zes dagen na hun beëindiging met het onderzoek. Doordat Wiersma verplichtingen had in het buitenland werd het leeuwendeel uitgevoerd door Van Mesdag. Het inmiddels lijvige strafdossier met rapporten en verhoren en eigen gesprekken met IJje Wijkstra en Aaltje Wobbles leverden de deskundigen echter onvoldoende inzicht op. Voor het onderzoeksgemak van de Groningse deskundigen werd IJje Wijkstra, die sinds zijn veroordeling in het huis van bewaring te Leeuwarden zat, voor vier maanden overgebracht naar dat in Groningen.¹² Door de Groningse deskundigen waren geen betekenisvolle lichamelijke of psychische afwijkingen gevonden. IJje Wijkstra was tijdens het onderzoek weliswaar gedeprimeerd, maar werkte toch nauwkeurig de tests af. De uitkomsten waren overeenkomstig hetgeen de deskundigen van IJje Wijkstra's milieu verwachtten, met uitzondering van een aantal 'voorstellingen op psychologisch en metafysisch gebied, die men anders bij dergelijke personen niet aantreft'.¹³ IJje Wijkstra was naar hun oordeel 'sterk geneigd tot zelfanalyse en metafysische overpeinzingen', sterk egocentrisch met een hoge dunk van zichzelf, maar met weinig wilskracht; iemand die zich liet leiden door lusten en geen plichten erkende.¹⁴

Hun onderzoeksobject leek maar weinig meer op de man die ruim vier maanden geleden nog in vrijheid rondliep. In de eenzaamheid van zijn cel trof hem een bijna ondraaglijk heimwee naar het vrije leven. Als een gekooid dier zat hij opgesloten met zijn gedachten, zoekend naar verklaringen voor zijn lijden. De zwaarste last was nog wel de dood van zijn moeder, tien dagen na zijn

moordenaarswerk.¹⁵ Zij was zijn meest betreurde ‘slachtoffer’. Dit alles werd te veel voor hem. Hij werd geplaagd door nachtmerries en hallucinaties en had de angst gek te worden. Aan zijn vriend Karel Friso schreef hij dan ook de dood zelf misschien maar te moeten opzoeken, of anders ‘het proces van volslagen krankzinnigheid’ maar af te wachten ‘hetwelk zich langzaam maar zeker voltrekt’, aldus Wijkstra.¹⁶ In deze psychose ontwikkelde Wijkstra waandenkbeelden, die hem zijn lijden verklaarden.

De getarte man die zijn vesting verdedigde, maakte al snel plaats voor de wilswakke speelbal van een duivelse verleidster. Met uitzondering van zijn moeder, die na haar overlijden een heilige status voor hem kreeg, zag hij in ieder vrouwelijk wezen de satan.¹⁷ Aaltje Wobbles was de ‘verachtelijke hoer’ die zijn ondergang had ingeluid.¹⁸ Maar ook dat, zo ontdekte hij spoedig, had zo moeten zijn. Zijn lijden was voorbeschikt door het noodlot. Het stond niet alleen in de sterren geschreven, de sleutel voor zijn noodlot lag besloten in het stigma van zijn rechterhand, de wond die hem door gemeenteveldwachter Meijer was toegebracht. In de rechterhand zagen waarzeggers immers de toekomst getekend.¹⁹ En was het toeval dat de krankzinnig geworden componist Robert Schumann, waarover hij onlangs in zijn cel een biografie had gelezen, plotseling verlamd raakte aan zijn rechterhand?²⁰ Nog tijdens zijn voorarrest werd hem de waarheid geopenbaard: hij droeg in zijn rechterhand het teken van het Beest. Aan zijn broer schreef hij: ‘Ik ben onder de verkeerde ster geboren en een verkeerde maand en een verkeerde datum der maand, de achtste uit de zeven zoals de bijbel zegt. En deze gaat ten verderve.’²¹ Hij was de achtste koning waarover Johannes in Openbaringen schreef en in Aaltje herkende hij de scharlaken hoer van Babylon. Hij was de antichrist!²² Deze waan liet hem niet meer los. Dat Ijje Wijkstra door gevangenispsychose werd geteisterd, door betrekkingswanen was bevangen en vervolgens een opmerkelijk waansysteem ontwikkelde, trok niet de aandacht van de deskundige geneesheren.

Ze slaagden er niet in te achterhalen in welke toestand Ijje

Wijkstra zich bevond tijdens het plegen van de misdaden op 18 januari. De enige twee getuigen daarvoor waren Aaltje Wobbles en IJje Wijkstra zelf. Aaltjes verklaringen achtten ze ‘geheel onbetrouwbaar’ en IJje Wijkstra’s mededelingen vertegenwoordigden naar hun mening een ‘betrekkelijke waarde’. In plaats van de opdracht terug te geven als onuitvoerbaar zagen zij een oplossing door zich te wenden tot verklaringen van derden. In de eerste plaats begrepen ze, na kennis te hebben gemaakt met IJje Wijkstra, niet waaraan hij zijn slechte reputatie had te danken. Ten tweede was hun de aard van de verhouding met Aaltje Wobbles onduidelijk. Vooral ook omdat de verklaringen van Aaltje Wobbles en IJje lijnrecht tegenover elkaar stonden. Tot slot wilden ze meer inzicht hebben in de gebeurtenissen bij het eerste bezoek van de veldwachter op 4 januari 1929. Waarom beide heren dit inzicht wilden hebben en welke bijdrage deze koerswijziging zou kunnen leveren aan hun opdracht, maakten zij niet duidelijk.

Op zoek naar antwoorden op de door henzelf bedachte vragen trok Van Mesdag naar de gemeente Grootegast en ondervroeg daar een zeventiental bewoners. De keuze voor deze geïnterviewden verantwoordden de deskundigen niet. Het lijkt erop dat de deskundigen zich in hun keuze hebben laten bijstaan door de 41-jarige gereformeerde administrateur Wierenga, die niet alleen verslag deed van zijn aanvaring met IJje Wijkstra, maar ook andere streek-(lees: geloofs-)genoten aandroeg die wel een boekje open wilden doen over IJje Wijkstra. Zo verwees hij door naar zijn zwager in Opende en wist hij de hulp in te roepen van een oud-Opendenaar, die IJje Wijkstra in zijn jeugd een halfjaar op de bouw had meegemaakt. Ook droeg hij een bevriende timmerman uit Kornhorn aan die wel wat kon vertellen over IJje Wijkstra’s dierenmishandelingen; zo zou IJje Wijkstra een levende muis in een potje zoutzuur hebben gedompeld om het verbrandingsproces te kunnen constateren, een gevangen snoek levend hebben opgegeten en de lever eens uit een dier gesneden en die ten overstaan van anderen rauw opgegeten.²³ De geneesheer slaagde er overi-

gens niet in dergelijke staaltjes bij anderen bevestigd te krijgen.

In plaats van mensen te benaderen die nauw betrokken waren bij IJje Wijkstra, zoals familie, vrienden, kennissen of directe buren, interviewde Van Mesdag mensen die zoals later bleek IJje Wijkstra al een aantal jaren niet hadden gesproken. Zelfs een notabele, die aan Van Mesdag een kleurrijk boekje opendeed over IJje Wijkstra, moest later onder ede erkennen de man nog nooit te hebben gezien of gesproken. Daarnaast hadden de interviews een nogal hoog gehalte van horen zeggen, zoals het gesprek met de burgemeester van Grootegast en zijn secretaris, die aan Van Mesdag een gedetailleerd verslag doen van wat ene meneer Venema hun had verteld over een vergadering van het Burgerlijk Armenbestuur, waarin melding werd gedaan over iets wat Karel Friso aan iemand over IJje Wijkstra zou hebben verteld.²⁴ Met één uitzondering werden alle opgetekende gesprekken met inwoners in het rapport opgenomen.²⁵

Dit veldonderzoek zou van grote waarde blijken. Niet als bijdrage tot het beantwoorden van de aan de deskundigen gestelde vraag naar de geestesgesteldheid van IJje Wijkstra op 18 januari, maar voor de procureur-generaal die hieruit rijkelijk putte voor de onderbouwing en aankleding van zijn aanklacht. Bij deze onder-vraagden zaten overigens niet de getuigen die tijdens de zitting in Groningen het zwaartepunt van de verdediging uitmaakten en hadden verklaard dat IJje Wijkstra de laatste tijd niet helemaal zichzelf was. Van Mesdag tekende deze opvatting ook op van schipper Hendrik Snip uit Noordwijk, maar Snips mening werd buiten het rapport gelaten.²⁶

De door spoken en geesten geplaagde IJje Wijkstra die slechte klompen afleverde, melodieën verwarde en zomaar in lachen uitbarstte, kwam amper aan bod in het onderzoek en in het rapport. De uitspraken van de verschillende getuigen over IJje Wijkstra's abnormaliteit werden in het rapport wel aangehaald uit de stukken, maar niet onder de loep genomen. De deskundigen waren van mening dat, zelfs al zouden de uitspraken betrouwbaar zijn,

het geheel te weinig was om conclusies uit te trekken. De deskundigen lieten hierop geen nader onderzoek volgen, maar meenden te kunnen volstaan met de aanname dat ‘de verdachte wel eens een illusie of misschien een gezichtshallucinatatie heeft gehad, wat bij een vreesachtigen en tot bijgeloof geneigden persoon niet veel zegt’. Daarnaast, zo redeneerden de deskundigen verder, zullen zijn kameraden hem dikwijls niet begrepen hebben en bovendien hadden ze zelf wel eens met Wijkstra gesproken over spoken, maar slechts op een manier ‘die niet toeliet in zijn mededeelingen iets ziekelijks te zien’.²⁷

De bebloede, verwilderde toestand waarin Wijkstra’s familie en vrienden hem korte tijd na de moord aantroffen, werd door de Groningse coryfeeën getoetst door latere indrukken van Wijkstra te verzamelen. Hiervoor ondervroegen zij op 23 juli rechercheurs, rijksveldwachters en bewaarders, die Wijkstra uren later die dag en in de loop van dat weekend hadden gezien en gesproken. De deskundigen benadrukten de verklaringen van deze ‘officieele personen’ betrouwbaarder te vinden dan die van Wijkstra’s ‘persoonlijke vrienden’. Deze betrouwbare gezagsdragers, collegae en vrienden van de slachtoffers, spraken allen van een koele, onbewogen, berouwloze moordenaar die een relaas gaf als was het een jachtverhaal. Toch kon er volgens de deskundigen gesproken worden van een tegenstrijdigheid, maar dan wel een ‘schijnbare tegenstrijdigheid’. In de loop van de dag was het aannemelijk dat er bij IJje Wijkstra sprake was van een ‘verlamningsverschijnsel na het buitengewoon affect, dat zich in den morgen van hem meester had gemaakt’.²⁸

De coryfeeën constateerden nóg een ‘schijnbare tegenstrijdigheid’. Wijkstra’s kritiek op het werk van de rechter-commissaris, die alles scherper of anders zou hebben opgeschreven, was ook Van Mesdag en Wiersma niet ontgaan. Een dergelijk verwijt hield een risico in voor de positie van de rechter-commissaris en diens ontvankelijkheid in deze zaak. Volgens de deskundigen bestond er echter geen reden aan de goede trouw van zowel Wijkstra als

de rechter-commissaris te twijfelen. Doordat er bij IJje Wijkstra sprake was van bewustzijnsvernaauwing in een toestand van affect waren zijn indrukken en herinneringen snel verbleekt. Het was dus niet vreemd dat IJje Wijkstra bij latere verhoren zich zijn eerder gedane uitspraken niet meer kon herinneren, ‘de herinneringsbeelden inmiddels zijn verbleekt, vervaagd en deels verdwenen’.²⁹ Met een beroep op de deskundigen konden dus alle latere verklaringen van Wijkstra worden gediskwalificeerd. Welke bijdrage deze voor de rechter-commissaris ongetwijfeld geruuststellende conclusie leverde aan hun officiële opdracht, werd ook in dit geval niet door de coryfeeën verduidelijkt.

In het rapport werd ook verwezen naar de temperamentenleer van de grondlegger van de psychiatrie en psychologie in Nederland, Gerard Heymans (1857-1930). IJje Wijkstra kenmerkte zich volgens Wiersma en Van Mesdag door een geringe activiteit met een verhoogde emotionaliteit met daarbij een zwakke, secundaire functie. ‘Hierdoor’, zo concluderen de geneesheren, ‘behoort hij dus tot den type der “nerveuzen”, zooals die door Heymans is beschreven.’³⁰ Dit bedoelde type van de nerveuze maakte onderdeel uit van de toen al dertig jaar oude ‘kubus van Heymans’.³¹ Drie decennia eerder had professor Heymans deze kubus samen met Wiersma ontwikkeld, waarbij de heren op basis van een lijst van eigenschappen en bestudering van een groot aantal biografieën kwamen tot acht temperamenttypen, gebaseerd op drie gronddimensies.³² Misdadigers behoorden in deze beroemde typologie tot het type van de nerveuze.³³ Hierbij waren ze overigens in het goede gezelschap van Lord Byron, Multatuli, Dostovjeski en Edgar Allan Poe, die bij hetzelfde temperament werden ingedeeld.³⁴ Hoewel Wiersma en Van Mesdag onder aanvullende verwijzing naar eveneens decennia oude studies³⁵ autoriteit voor hun onderzoek tot stand brachten met het gebruik van deze leer, verzuimden ze wederom aan te geven welke rol deze overbodige exercitie had voor de beantwoording van hun opdracht.³⁶

In het rapport, dat pas op 14 oktober 1929 klaar was, schreven

de deskundigen IJje Wijkstra een ‘constitutionele minderwaardigheid der psychische persoonlijkheid’ toe.³⁷ Aaltje Wobbes had het geheim bezeten IJje Wijkstra in te palmen. IJje Wijkstra, die ‘uiterst zwak van wil en altijd alleen gehoorzaam aan zijn lust, bezweek, al was het dan ook pas na een heftigen innerlijken strijd’.³⁸ De deskundigen waren van mening dat IJje Wijkstra in zijn gedachten geen gezag verdroeg. Dit bleek niet zozeer in zijn gedrag en handelen, maar wel in zijn geest, zijn dromen. De deskundigen meenden daarom: ‘dat de ambtenaren, die hij niet kon uitstaan, weldra zouden komen om Aaltje te halen bracht hem [IJje Wijkstra] in zijn denken en voelen tot een houding van verzet’.³⁹ Toen handelde hij, impulsief, naar zijn karakter, en vernietigde wat hem bedreigde. Zij hadden uiteindelijk geen aanwijzingen gevonden voor een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing van de geestvermogens. IJje Wijkstra beging zijn misdaad in een toestand van affect bij een sterk vernauwd bewustzijn. Dit was voor de deskundigen echter geen reden om de daden te beschouwen als niet of in mindere mate toerekenbaar.⁴⁰

IJje Wijkstra, die aanvankelijk blij was dat er eindelijk een onderzoek naar zijn psyche zou worden uitgevoerd, raakte al snel teleurgesteld. Al bij het eerste bezoek had hij de indruk dat er niet veel van het rapport terecht zou komen. Van Mesdag en Wiersma begroetten hem amper bij hun eerste bezoek in zijn cel, pas later werden ze wat toeschietelijker, maar, zo vervolgt IJje Wijkstra, ‘dat nam niet weg, zij waren vastbesloten om niet in mijn voordeel te rapporteren, opzettelijk werden inlichtingen ingewonnen in onze buurt, juist bij de personen die mij ongunstig gezind zijn, en die nu hun hart konden ophalen (...). Neen Dr. v. Mesdag en professor Wiersma zijn geheel en al partijdig te werk gegaan en hebben gehandeld als sujetten onder invloed der publieke opinie der stad Groningen, met het oog op hun rang en positie, verder ongunstig beïnvloed door den rechtercommissaris, en nog door veel meer andere dingen, maar genoeg daarover, ik zou graag willen dat ze dit schrijven onder de oogen krijgen, dan konden ze merken, hoe

juist ik met hunne kaarten bekend ben.’⁴¹ IJje Wijkstra kon zich, kortom, niet vinden in het onderzoek en de rapportage van de Groningse deskundigen.

Ontevreden met de conclusie van het onderzoek van de Groningse deskundigen verzocht Levie het hof eigen deskundigen te mogen inschakelen, met als opdracht een psychologische analyse te geven van het gedrag van IJje Wijkstra op 18 januari 1929. Dit verzoek werd gehonoreerd en de opdracht viel toe aan de 45-jarige bijzonder hoogleraar in de ontwikkelingspsychologie Anton Abraham Grünbaum en de 42-jarige buitengewoon hoogleraar in de empirische psychologie en toegepaste psychologie Franciscus Mattheus Joannes Agathos Roels. Beiden waren verbonden aan de universiteit van Utrecht. Als basis van hun onderzoek dienden het strafdossier en het geneeskundige rapport van Wiersma en Van Mesdag. Daarnaast hadden de Utrechtse psychologen op 31 januari 1930 een twee uur durend gesprek met IJje Wijkstra. Hiervoor moesten ze, in tegenstelling tot de Groningse deskundigen die op hun wenken waren bediend, afreizen naar Leeuwarden. Na afloop van dit onderhoud werd IJje Wijkstra verzocht om naast het beantwoorden van een vragenformulier zijn gedachten over hun gesprek op papier te zetten.⁴²

In het rapport dat in maart 1930 gereed was, gaven de Utrechtse psychologen allereerst een zorgvuldige verantwoording van hun onderzoek. De psychologen waren van mening dat voor een goede reconstructie van IJje Wijkstra’s persoonlijkheid op 18 januari omzichtig moest worden omgegaan met de verklaringen van derden, aangezien deze sterk gekleurd waren door de emoties die de viervoudige moord had opgeroepen. Dankbaar hadden ze gebruikgemaakt van het rapport van de Groningse deskundigen. De Utrechtse psychologen waren echter wel van mening dat de daarin beschreven tests – algemene ontwikkeling, concentratievermogen, combinatievermogen, taalbegrip et cetera – weinig tot niets bijdroegen tot een ‘diepere kennis der persoonlijkheid’.⁴³

De uitkomsten waren hierbij gemiddeld en normaal, terwijl het voor de Utrechtse psychologen vaststond dat IJje Wijkstra's intelligentie zowel kwalitatief als kwantitatief boven dat van zijn milieu uitstak. Dit betrof ook IJje Wijkstra's fantasie. Op basis van een tweetal tests, waaronder de test om uit letters van een woord nieuwe woorden te maken, waren de psychiaters echter van mening dat IJje Wijkstra's fantasie normaal was. De psychologen daarentegen kwamen zonder veel moeite tot de conclusie dat IJje Wijkstra's fantasie verre van normaal was. Juist op het terrein dat de psychiaters negeerden, zagen de psychologen de afwijking.

IJje Wijkstra vertoonde een sterke neiging gewone gebeurtenissen uit zijn omgeving, zoals natuurverschijnselen of gedragingen van personen, te herscheppen op een manier, die volgens de psychologen deed denken aan 'het werk der verbeeldingskracht in de wetenschap' en aan 'het illusionisme van den kunstenaar'.⁴⁴ Voorbeelden daarvan waren onder meer de huilende hond als voorbode van onheil, maar ook de verwonding aan zijn rechterhand die de betekenis kreeg van het teken van het Beest uit Openbaringen. De psychologen waren van mening, dat deze neiging de richting op ging van 'sensitieven betrekkingswaan' en 'paranoïde systeemvorming'.

In tegenstelling tot de psychiaters hadden de psychologen wel oog voor de betrekkingswaan en de waandenkbeelden, die zich ten tijde van hun onderzoek duidelijker bij Wijkstra hadden gemanifesteerd. Dat deze ziektebeelden pasten bij een gevangenispsychose, dat Wijkstra's mentale afwijkingen dus een direct gevolg konden zijn van zijn gevangenschap, bleef onbesproken.

Op basis van de verschillende egodocumenten van IJje Wijkstra kwamen de psychologen tot de overtuiging, dat IJje Wijkstra zich qua intellect en gevoelsleven totaal van zijn omgeving onderscheidde, een omgeving die zij overigens niet hebben onderzocht. Hij was sterk metafysisch aangelegd, waarbij met name vraagstukken over het wezen der dingen zijn belangstelling hadden. Volgens Roels en Grünbaum, die zich hier wat al te veel lieten leiden door

hun onderzoeksobject, bezat IJje Wijkstra de ‘ontvankelijkheid en de virtuositeit van den herscheppenden en in zekeren zin ook het vormgevend vermogen van den scheppenden kunstenaar’.⁴⁵ Zijn ‘hoogere begaafdheid’, zijn gevoeligheid voor muziek, zijn ‘buitengewone vaardigheid’ op de harmonica, zijn schuwe wijze van optreden en zijn vreemde stijl in de omgang met mensen, droegen allemaal bij aan het onbegrip dat hem te beurt viel in de omgeving. Zijn zelfingenomenheid zou daarnaast enige wrok hebben veroorzaakt.⁴⁶

Volgens de psychologen was de voornaamste stuwende kracht in zijn leven de vroeg ontkiemde gevoelsovertuiging dat hij tot iets bijzonders was geroepen. Hij wilde zich kunnen meten met de Griekse filosofen, componisten als Wagner, Beethoven en Liszt wilde hij navolgen. De zelfingenomenheid van IJje Wijkstra leidde volgens de psychologen tot een onderschatting van de werkelijkheid, die ook zijn interesse niet had. IJje Wijkstra was immer ijverig op zoek naar verborgen krachten om zijn ‘ik-bewustzijn’ te verhogen. Niet verwonderlijk was het dan ook dat hij zich aangesproken voelde tot filosofieën – Nietzsche – en wereldbeschouwingen – boeddhisme – met een sterk egocentrisch karakter. Dit egocentrisme, gepaard gaand met een afwenden van de realiteit, was zo sterk dat IJje Wijkstra zich door het noodlot gezonden achtte, door zijn “ongelukkig gesternte, het jaar, de maand, de week, de dag, het uur zijner geboorte”.⁴⁷ Dit was volgens de psychologen zo ver doorgeschoten, dat IJje Wijkstra op dat ogenblik leefde met het waandenkbeeld dat hij een bepaalde roeping in de wereld te vervullen had.

Roels en Grünbaum onderstreepten het verschil tussen de psychiater en de psycholoog. In hun opvatting ging de psychiater aan de hand van ervaringen met abnormale typen oordelen of de onderzochte trekken vertoonde van de hem bekende afwijkende prototypen. De psycholoog daarentegen ging uit van de hem bekende maatstaven voor normale structuur van persoonlijkheid en gedrag. Hij kon afwijkingen van de norm constateren.⁴⁸ De psy-

chologen waren bereid toe te geven, dat de Groningse deskundigen op basis van de hun beschikbare gegevens de indruk hadden kunnen krijgen dat IJje Wijkstra globaal tot de normale breedte behoorde. Zij daarentegen waren vooral op basis van de door IJje Wijkstra geschreven toelichting van mening, dat zij niet met een normale structuur van de persoonlijkheid hadden te maken. Zij zagen duidelijk een ontwikkeling van zijn persoonlijkheid in abnormale richting: 'Individuen bij wie het geheele beleven gecentreerd is om een geheel bepaalde overwaardige wanopvatting van de eigen persoon, gepaard met een daarmee overeenkomende waninterpretatie van de dingen en het doen en laten uit hun omgeving kunnen wij niet als normaal beschouwen.'⁴⁹

Verwonderlijk mocht het heten dat een man, die niet bekendstond zich veel in te laten met vrouwen, verslingerd raakte aan een vrouw als Aaltje Wobbles, een vrouw die in geen enkel opzicht op zijn peil stond of aan zijn idealen beantwoordde. De psychologen waren geïnteresseerd in Wijkstra's seksuele escapades. Tegen de psychiaters had IJje Wijkstra verklaard zijn eerste geslachts-gemeenschap te hebben gehad rond zijn 22ste.⁵⁰ De psychologen stelden hem de vraag uitdrukkelijk: 'Hebt Gij, vóór Gij kennis kreeg aan Aaltje, echt geslachtelijk verkeer met andere vrouwen gehad?' Daarop antwoordde hij: 'Nee, voor mijn kennismaking met Aaltje heb ik geen geslachtelijk verkeer met andere vrouwen gehad.'⁵¹ Op basis van deze uitspraak trokken de psychologen het gebouw van seksuele horigheid op.

IJje Wijkstra, die altijd een passieve rol aannam jegens vrouwen, werd verleid door Aaltje Wobbles, die doelbewust te werk ging. Hoewel IJje Wijkstra aanvankelijk afstand probeerde te nemen, werd hij een 'willoos werktuig in de handen dezer actieve, agres-sieve vrouw, die den man, die door zijn prestaties op muzikaal gebied en zijn belezenheid boven zijn omgeving uitstak, tot elken prijs wilde winnen'.⁵² Na IJje Wijkstra's eerste seksuele contact met Aaltje Wobbles ontwikkelde zich vrij snel een toestand van afhankelijkheid.⁵³ Deze 'seksuele horigheid' bestond uit een op-

vallende onderworpenheid van een individu aan een individu van het andere geslacht, die tot teloorgang van de zelfstandige wil kon voeren.⁵⁴ De overmacht van Aaltje Wobbes werd zo groot op IJje, dat hij ‘blindelings tot daden komt, waarvoor hij zich nu heeft te verantwoorden. Bedenkt men hierbij, dat dit alles zich afspeelt bij een persoonlijkheid met allerlei psychosthenische (geesteszwakke)⁵⁵ tendenties, onbekwaam van huis uit al om zijn egocentrische instelling door een appèl op de werkelijkheid te corrigeren, dan is de vraag of hier niet van een verworven “moreele debilitas” moet worden gesproken, die van invloed op de toerekeningsvatbaarheid is.’⁵⁶

Over de gebeurtenissen op de achttiende januari merkten de psychologen op, dat hun analyse evenals die van de Groningse deskundigen om drie redenen geen aanspraak kon maken op zekerheid. In de eerste plaats was er sprake van indirect materiaal, in de tweede plaats bestond er onzekerheid in hoeverre Aaltje Wobbes medeschuldig was aan het misdrijf. De psychologen meenden dat IJje Wijkstra door seksuele horigheid Aaltje uitschakelde als medeplichtige. IJje Wijkstra dichtte haar metafysisch wel het grootste deel van de schuld toe, maar wilde ‘van een reële medeplichtigheid van Aaltje Wobbes niet weten’.⁵⁷ Als laatste was daar de onevenwichtige persoonlijkheid van IJje Wijkstra zelf, ‘die in het licht van zijn emoties de situatie op geheel bijzondere wijze ziet’.⁵⁸

Volgens de psychologen was Wijkstra geestelijk en lichamelijk uitgeput door de seks, psychisch gespannen over het onzekere lot van Aaltje Wobbes en nog maar kort in bed, toen de politie hen wekte uit de slaap. IJje Wijkstra raakte dadelijk in een gespannen besluiteloosheid. Aan de ene kant de politie aan de deur, aan de andere kant Aaltje Wobbes om zijn hals hangend en smekend haar niet te laten gaan. Het indrukken van de voordeur ‘en de daarmee samengaande aansporing van Aaltje “schiet ze maar dood” roepen nu bij verdachte een reeks handelingen in het leven, waardoor een einde aan de voor hem ondragelijke situatie, waaruit het geen

ontkomen meer geeft, gemaakt wordt'.⁵⁹ De psychologen concludeerden het volgende: 'Met betrekking tot de vraag der toerekeningsvatbaarheid past ons de gereserveerdheid, welke een ieder in acht moet nemen, die over motieven, mechanismen en psychologische situaties te oordeelen heeft, welke hij niet uit directe ervaring kent. Door directe ervaring echter kennen wij verdachte als een persoonlijkheid, die, zooals wij vroeger reeds opmerkten, paranoïde getinte trekken vertoont. Direct te ervaren is ook nu nog de sexuele hoorigheid tegenover Aaltje. Deze sexuele hoorigheid maakt, dat verdachte, ondanks het feit, dat hij deze vrouw metaphysisch als mede oorzaak van zijn lot beschouwt en alles afweet van het verraad, dat zij tegenover hem pleegde, haar van elke reële schuld vrijspreekt. Paranoïde trekken nu moeten evenals dat met sexuele hoorigheid het geval is, als gronden voor verminderde toerekeningsvatbaarheid worden aangenomen.'⁶⁰

Terwijl IJje Wijkstra de pro-formazitting te Leeuwarden bijwoonde, waarin een geneeskundig onderzoek werd gelast, werd die dag in Groningen het vonnis geveld over Aaltje Wobbes voor het opzettelijk achterlaten van haar kinderen. Hiervoor kon zij worden veroordeeld tot meer dan twee jaar gevangenisstraf.⁶¹

Zoals aangegeven had IJje Aaltje aan de zorg van zijn neef Hendrik overgelaten. Hij lichtte de autoriteiten over haar in, maar pas in de loop van de middag hadden ze tijd voor haar en werd ze naar de marechausseekazerne van Marum gebracht. Hoewel Hendrik zei haar niet meer in zijn huis te willen hebben, klopte de marechaussee die avond alweer bij Hendrik aan met het verzoek Aaltje nog enkele dagen langer onderdak te bieden.⁶² Rechter-commissaris Kloppenborg had inmiddels zijn verhoor op de kazerne over de gebeurtenissen van die fatale morgen afgerond en Aaltje vervolgens heengezonden. Hendrik weigerde Aaltje binnen te laten, zodat zij de nacht doorbracht op de kazerne. De volgende middag werd zij onder begeleiding van marechaussee Cleef naar haar zuster en oud-buurvrouw Fokje Boon gebracht. Ook daar was zij niet

welkom; haar zuster Fokje maakte Aaltje en Cleef duidelijk haar zuster liever te willen vermoorden.

Ook de aanwezige omstanders begonnen zich te roeren, zodat Cleef het verstandiger achtte om met Aaltje achter op de fiets terug te keren naar de kazerne.⁶³ De opschudding was er waarschijnlijk van invloed op dat de volgende morgen Wobbes' oude woning, die 's avonds de achttiende januari zoals bedoeld bij openbare verkoop verkocht was, door 'een verontwaardigde menigte' tot onbewoonbare staat was toegetakeld. Hoewel dit vandalisme werd gezien als een gezonde uiting van afkeuring jegens de hoofdrolspeelster van het drama, die door de verkoop overigens niets meer met de woning te maken had, trof het ook de nieuwe eigenaar niet. Deze liet de marechaussee weten toch al van plan te zijn geweest de woning te slopen, zodat het onderzoek naar de vanden niet werd voortgezet.⁶⁴

Nu de omgeving zich vijandig opstelde jegens Aaltje bleven de autoriteiten met haar zitten. Het achterlaten van haar kinderen speelde voor de rechter-commissaris op dat moment geen rol meer, maar ook haar directe betrokkenheid bij de schietpartij was blijkbaar geen aanleiding haar in hechtenis te nemen. Het besluit Aaltje te beschouwen als getuige in plaats van medeverdachte werd al genomen voordat Aaltjes verklaring werd getoetst aan die van IJje Wijkstra. Justitie nam hier al het besluit haar volle gewicht tegen IJje Wijkstra te willen inzetten. Nu justitie haar voorlopig niet meer nodig had en ze in haar omgeving onwelkom was, werd ze dan ook 'met hare goedkeuring' van het noordelijke toneel verwijderd en na het weekend op kosten van de gemeente Grootegast overgebracht naar het tehuis voor vrouwen en meisjes van het Lezer des Heils in Amsterdam.⁶⁵ Ook daar ging ze een moeilijke tijd tegemoet.

De ervaren soldaten in het Reddingshuis zagen haar als 'een zeer vreemd persoon'. Ze vonden haar lastig, brutaal, ontevreden, aanstellerig en 'zeer laagstaand in gesprekken met andere meisjes'.⁶⁶ De verslaggever die vier weken na haar opname werd toegelaten

in het tehuis zag een vrouw die er ‘kraakzindelijk’ uitzag ‘in haar blauw katoenen japon en hagelwit schort. Haar jong, vriendelijk gezicht doet een oogenblik vergeten,’ zo liet hij erop volgen, ‘dat wij hier staan tegenover een der hoofdpersonen van het drama van Grootegast.’⁶⁷ Over de gebeurtenissen op 18 januari liet ze niet veel los, behalve dat zij van Wijkstra in de kamer moest blijven en dat het drama zich ‘zowat in een kwartier’ had afgespeeld.⁶⁸

Ze was terneergeslagen en miste haar eigen omgeving en haar kinderen, van wie ze niets meer had gehoord, hoewel, zo voegde de schrijvende bezoeker hier veelzeggend aan toe, ‘de oudste, een meisje van veertien jaar schrijven kan’.⁶⁹ Mocht ze van haar kinderen in het armenhuis te Opende niets meer horen, haar man Hendrik Wobbles zocht ondanks alles in meerdere brieven weer toenadering. Van hem wilde zij echter niets weten. Alleen onder aanhoudende druk van haar begeleiders schreef ze uiteindelijk een korte reactie aan Hendrik.⁷⁰ Volgens de directrice, die haar hysterisch en ‘absoluut’ een gevoelsmens vond, was ze nog vol van Wijkstra en zou ze haar kinderen hebben verlaten met het idee dat zij het beter zouden krijgen.⁷¹ Tijdens haar verblijf in het tehuis verrichtte Aaltje ’s morgens huishoudelijk werk en ’s middags kreeg ze naailes. Ondanks deze activiteiten en haar ‘kraakzindelijke’ uiterlijk oordeelde de reclaseringsafdeling van het Leger weinig hoopvol: ‘Aan de vrouw zal nog heel wat gewerkt moeten worden, om haar daar te hebben waar ze behoort, doch het is te proberen.’⁷²

Zo veel aandacht als ze kreeg in het tehuis en van die ene bezoeker, zo weinig belangstelling toonden pers en publiek voor haar berechting. Aaltje Wobbles werd vervolgd en berecht zonder juridische bijstand. In een doffe groene rok en met een ‘tamelijk modieuze stroohoed’ bevestigde zij, volgens de aanwezige journalist, geheel de onaangename indruk die zij had gemaakt tijdens de zitting tegen IJje Wijkstra.⁷³ Allereerst deed de secretaris van het Armbestuur verslag van de verleende steun aan vrouw Wobbles: de wekelijkse zes gulden steun, de luxeartikelen, de vruchten

en aardappelen in de tuin, de 75 kippen, de steunverhoging in november en nog eens f19,50 voor brandstof. Daarna deden zwagerbuurman Boon en buurman Pantjes verslag van de erbarmelijke toestand waarin zij de kinderen de morgen na het vertrek van Aaltje Wobbles hadden aangetroffen: slecht gekleed in een koud huis zonder meubilair en voedsel. Pantjes en Boon werden tijdens hun verklaringen herhaaldelijk onderbroken door Aaltje Wobbles, die verontwaardigd uitriep: “Sta toch niet te liegen.”⁷⁴ Officier van justitie Meindersma was van mening dat Aaltje Wobbles niet uit armoede, maar uit verlangen met Ijje Wijkstra samen te wonen had gehandeld. Met klem wees hij erop dat deze zaak de inleiding vormde voor de viervoudige moord. Meindersma gaf aan te twijfelen omtrent de strafmaat, maar kwam uiteindelijk op een eis van zes maanden gevangenisstraf.

Aaltje Wobbles nam van haar recht op het laatste woord gebruik en vroeg de president van de rechtbank: “Vindt u het dan zoo erg, om uw kinderen in den steek te laten?”⁷⁵ Aaltje Wobbles zag niet in waarom ze daarvoor gestraft zou moeten worden. Ongetwijfeld was deze vraag van invloed op het vonnis. Op 20 juni werd zij veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf, zes maanden hoger dan de eis van het Openbaar Ministerie.⁷⁶ Na de zitting volgde voor Aaltje Wobbles en haar begeleidster van het Leger des Heils nog een wandeling door een winkelstraat van Groningen voordat ze de trein naar Amsterdam namen.⁷⁷ Vier weken later werd Aaltje Wobbles conform de uitspraak van de Groningse rechters opgenomen in de vrouwenafdeling van de Bijzondere Strafgevangenis te Rotterdam. Na haar gevangenschap keerde ze naar Amsterdam terug, waar ze tot haar dood in 1985 zou blijven. In 1934 volgde haar officiële echtscheiding van Hendrik Wobbles, die inmiddels naar Groningen was uitgeweken en daar huwde met een weduwe. Aaltje trad na de scheiding ook nog tweemaal in het huwelijk. De zes kinderen werden in de loop van de jaren dertig aan hun vader toevertrouwd.⁷⁸ Contacten tussen Aaltje en haar zes kinderen zijn er sinds 1929 amper geweest.⁷⁹ Hendrik Wobbles overleed in 1961.

Het laatste bedrijf (1930)

In de voorbereiding van het hoger beroep waren twee nieuwe getuigenverklaringen binnengekomen bij de rechter-commissaris. Allereerst meldde zich het echtpaar Eilander uit Oldekerk, dat beweerde dat IJje tijdens een bezoek aan hen in de winter van 1927-1928 even daarvoor was beboet voor fietsen zonder licht en daarop aan hen meldde, “dat als ze mij hadden gefouilleerd, had ik ze neer geschoten, doch daar het er nu maar twee waren was het mij de moeite niet waard”. IJje Wijkstra deed dit soort uitspraken volgens Eilander vaker, ook wanneer er veldwachters langskwamen, dan liet hij ook vaak zijn revolver zien, aldus Eilander.¹ Later, toen Van Mesdag het Westerkwartier aandeed en als een journalist allerlei verhaaltjes optekende, vertelde Eilander het als volgt: “als ze mij gevisiteerd hadden dan had ik ze doodgeschoten, maar och, ’t waren maar twee; dat was de moeite niet.”² Daarnaast sprak hij volgens Eilander wel vaker over veldwachters doodschieten; hij kon ze niet zien lopen. Volgens Eilander zei IJje Wijkstra vaak: “We hebben het recht niet noodig; het zijn allemaal landeters; je kunt geen vinger in de asch steken of ze hebben je al.”³ IJje Wijkstra, hierover gehoord, herinnerde zich dat hij op weg naar het echtpaar Eilander eens was bekeurd door twee marechaussees, maar dit was, zo verklaarde IJje Wijkstra naar waarheid, minstens vijf jaar geleden voorgevallen.⁴ Bovendien was hij daar nog nooit een veldwachter tegengekomen en kon hij dergelijke uitspraken dan ook niet gedaan hebben.

De tweede getuigenverklaring was die van de veertienjarige

Hendrikje Wobbes, de dochter van Aaltje Wobbes. Rijksveldwachter Ramaker ving een gerucht op, waarna hij op last van de officier van justitie ‘alsnog als getuige’ Hendrikje Wobbes in het armenhuis te Opende verhoorde. Volgens het daarvan opgemaakt proces-verbaal van 9 juni vertelde Hendrikje aan Ramaker dat haar moeder verschillende malen tegen IJje Wijkstra had gezegd dat hij die vier veldwachters moest doodschieten, “van die kerels zei mijn moeder, hebben wij zooveel last gehad, die moeten maar uit den weg geruimd worden”. IJje Wijkstra wilde hier volgens Hendrikje eerst niets van weten, maar hij zei uiteindelijk “nu, vooruit dan moet het maar”. Hendrikje nam zijn opmerking serieus, omdat er ook twee revolvers op tafel lagen.⁵ Ook dit verhaal veranderde bij latere verhoren. De rechter-commissaris slaagde er niet in Hendrikje haar uitspraken over het doodschieten van de veldwachters te laten herhalen. Zij zweeg daarover. Volgens de rechter-commissaris herinnerde Hendrikje zich wel dat de naam van Meijer viel als er gesproken werd over ‘doodschieten’. Voor het overige bleef zij zwijgen. Volgens de rechter-commissaris deed zij dit ‘uit vrees hare moeder door beantwoording van dergelijke vragen in moeilijkheden te brengen’.⁶

Uit aantekeningen van advocaat Levie blijkt overigens, dat het verhoor anders verliep dan in de door de rechter-commissaris aan de rechtbank aangeboden stukken werd voorgesteld. De rechter-commissaris slaagde er niet in Hendrikje aan het spreken te krijgen en vroeg haar toen of zij misschien zweeg om haar moeder niet te bezwaren. De rechter-commissaris zei daar geen bezwaar tegen te hebben dit te zullen vermelden in het proces-verbaal als zij dat wenste. Als tegenprestatie zou hij haar dan wel de vraag voorleggen of IJje Wijkstra ooit had gezegd ‘als de veldwachters mij te na komen dan schiet ik ze eenvoudig dood’. Daarop had zij volgens Levies aantekeningen met een gretig ‘ja’ geantwoord. Op de vraag van de rechter-commissaris of haar moeder wel eens heeft gezegd: ‘Jij moet ze doodschieten of schiet ze dan dood, antwoordt zij: neen.’ Deze resolute ontkenning ontbreekt in het

definitieve proces-verbaal.⁷ In plaats daarvan treffen we zijn mededeling aan dat de getuige bleef zwijgen uit angst haar moeder in de problemen te brengen.⁸ Het officiële proces-verbaal werd zowel aan IJje Wijkstra als aan Aaltje Wobbes voorgelegd. Beiden ontkennen dergelijke uitspraken te hebben gedaan.⁹ Met deze verhoren was de zaak rond. Zodra de deskundigen hun rapporten hadden ingediend, kon het laatste bedrijf voor het hof beginnen. Op donderdag 8 mei 1930 was het zover.

De zitting begon 's morgens om tien uur, zoals verwacht onder grote belangstelling. Buiten had zich een grote menigte verzameld en binnen moesten nog twee lange tafels aangeschoven worden om de gedagvaardden en belangstellenden een plaats te kunnen geven. Onder de belangstellenden bevonden zich opmerkelijk genoeg maar weinig veldwachters. Naast het gebruikelijke decor kreeg als opvallend rekwisiet de groene voordeur met de ringklink een plaats in de rechtszaal. Meer dan 42 getuigen waren gedagvaard, van wie er negen waren opgeroepen door de verdediging. Zes hiervan kwamen echter niet opdagen, zodat de verdediging achterbleef met drie getuigen. Twaalf getuigen waren opgeroepen naar aanleiding van het rapport van de heren Van Mesdag en Wiersma en vier getuigen naar aanleiding van de nieuwe proces-verbaal die na IJje Wijkstra's veroordeling in Groningen waren binnengekomen. Nadat IJje Wijkstra, die er sterk vermagerd en bleek uitzag, de zaal was binnengeleid, werd de tenlastelegging voorgelezen. Deze week niet af van die in Groningen.

Hierna begon het horen van de getuigen. Patholoog-anatoom Mieremet mocht als eerste getuige zijn verklaring voor de Groningse rechtbank herhalen en zijn vermoeden uiten, dat Van der Molen waarschijnlijk was gestorven als gevolg van de messteken en niet als gevolg van de schoten. Daarna werden de Groningse deskundigen gehoord, gevolgd door de Utrechtse psychologen. Allereerst gaf Wiersma een samenvatting van het rapport. Bij IJje Wijkstra was sprake van een voortgezette handeling van affect, van een stoornis van verstandelijke vermogens kon niet worden

gesproken. Vooruitlopend op het horen van de Utrechtse psychologen bestreed Wiersma alvast dat er sprake was van seksuele horigheid. In de verhouding tussen IJje en Aaltje Wobbes had Wiersma niets kunnen merken van onderworpenheid. Bovendien hoefde seksuele horigheid geen abnormaal fenomeen te zijn. Bij IJje Wijkstra was volgens Wiersma de haat jegens gezag en politie een sterke drijfveer geweest. Paranoia was ook niet bewezen. Dat IJje Wijkstra zich de laatste tijd vreemd gedroeg, kon voortgekomen zijn uit zijn preoccupatie met de schuldige verhouding met Aaltje Wobbes. Hieraan was volgens Wiersma niets abnormaals. Ook was er geen sprake van dwanghandelingen, anders zou IJje Wijkstra zich de details beter herinneren. IJje Wijkstra had ook geen waandenkbeelden; zijn opvattingen over het noodlot, zijn beschikkingsgedachten, zijn vereenzelviging met Nietzsche en andere filosofen en musici waren uitsluitend te beschouwen als uitingen van een egocentrische man die zocht naar verklaringen.¹⁰

Hierna was het woord aan Van Mesdag. Volgens Van Mesdag was er geen sprake van seksuele horigheid, bovendien, zo papegaaide hij Wiersma na, was seksuele horigheid geen ziekte maar een verhouding tussen mensen. Onderworpenheid jegens Aaltje Wobbes was daarnaast onwaarschijnlijk, want was het niet zo dat Aaltje IJje mee wilde hebben naar Limburg, maar dat IJje dat weigerde? Van Mesdag erkende dat IJje Wijkstra emotioneel een nerveus type was met een buitengewone belangstelling voor abstracte dingen en filosofie, maar hier kon hij niets vreemds in zien. Hij was van mening dat IJje Wijkstra's afwijkende levensbeschouwing – noodlot, idee van voorbeschikking – deels een manier voor hem was aan eigen verantwoordelijkheid te ontsnappen. IJje Wijkstra had bij het kraken van de deur impulsief de schoten gelost. De rest speelde zich vervolgens af in een toestand van affect; IJje Wijkstra's optreden deed Van Mesdag sterk denken aan dat van een jager.¹¹ Wel gaf hij toe dat de grens tussen gezond en ziek niet scherp omljnd was. Op de vraag van Levie of IJje Wijkstra, die immers het stempel van nerveuze persoonlijkheid meekreeg van

de Groningse coryfeeën, zich wellicht in dat grensgebied bewoog, antwoordde Van Mesdag dat die vraag niet tot zijn opdracht behoorde.

De volgende getuige-deskundige was professor Grünbaum die de conclusie van het rapport uiteenzette, waarin bij IJje Wijkstra duidelijk sprake was van seksuele horigheid; IJje Wijkstra leefde onder Aaltjes wilsdwang, uit seksuele begeerte. In tegenstelling tot de Groningse coryfeeën zag Grünbaum seksuele horigheid wel degelijk als een ziekteverschijnsel en niet als een normaal fenomeen. Retorisch stelde hij de vraag of de haat jegens het gezag en de politie, waarvan Wiersma sprak, dan wel zo normaal was. Volgens Grünbaum ontwikkelde IJje Wijkstra's waansysteem – overwaardig ik-idee – zich tijdens zijn voorarrest, maar de kiem lag in een verder verleden. Daarnaast was zijn antigezagsdenken niet het gevolg van lectuur, maar van zijn 'ziekelijk afwijkende denkbeelden' die hem tot die lectuur brachten.¹² IJje Wijkstra had naar zijn opvatting geschoten onder dwang van zijn waandenkbeelden, het was een reeks handelingen die duidelijk een psychisch dwangkarakter droeg.¹³ Grünbaum waarschuwde er overigens nog voor, dat de geconstateerde paranoïde trekken bij IJje Wijkstra zich nog verder zouden ontwikkelen. Hij achtte het dan ook raadzaam hem op te nemen in een gesticht. Na dit medisch advies werd een pauze ingelast.

Na de pauze werd het woord gegeven aan Roels. IJje Wijkstra was volgens Roels sterk beschouwelijk aangelegd, sterk ego-centrisch en passief erotisch. Hij vertoonde duidelijk paranoïde waandenkbeelden, hij leek geheel van de werkelijkheid afgesloten, hij leefde in zijn eigen systeem. Raadsheer Boeles opperde als mogelijkheid dat IJje Wijkstra pas na de moord abnormaal was geworden. Dit achtte Roels echter onwaarschijnlijk. Zonder seksuele horigheid achtte Roels IJje Wijkstra niet in staat tot dit misdrijf. De geconstateerde paranoia tijdens gevangenschap wees op een reeds bestaande psychose. Zijn geestelijke autoriteit werd door zijn omgeving erkend. Hierdoor kwamen de praatjes van mensen

uit zijn omgeving in de wereld dat ze bang waren. Eigenlijk zei zijn omgeving hiermee volgens Roels hem als een vreemde man te beschouwen, hij stond boven zijn omgeving. Roels geloofde niet in impulsieve handelingen, het waren bij Ijje Wijkstra dwanghandelingen geweest. Roels benadrukte dat de experimenten van Wiersma en Van Mesdag geen psychologische waarde hadden.

Na de getuigenis van Roels kwamen Wiersma en van Mesdag nog even aan het woord. Wiersma herhaalde dat seksuele hoorigheid geen ziekte was. Van Mesdag erkende de betrekkelijke waarde van de uitgevoerde tests. Ook had hij gezien dat daarbuiten sprake was van een persoonlijkheid met een rijke fantasie en buitengewone kennis. Maar daar ging het volgens Van Mesdag niet om. Hun opdracht was vast te stellen of er ten tijde van de handeling sprake was van een ziekelijke stoornis. 'Daaraan moest in de eerste plaats voldaan worden.'¹⁴ Na deze 'langwijlige verklaringen van geleerde heeren', zoals een aanwezige het deskundigenverhoor kenschetste, werd opperwachtmeester Jutte gehoord voor een relaas van zijn handelingen na het betreden van de plaats delict, waarna Aaltje Wobbles werd gehoord, die grotendeels haar getuigenis voor de Groningse rechtbank herhaalde.¹⁵ De aanwezigen merkten daarbij op dat Ijje Wijkstra geraakt was door haar verklaring, ze zagen hem knippen met de oogleden en meermalen krampachtige slikbewegingen maken.¹⁶

Ijje Wijkstra, die volgens de recensenten in Leeuwarden vrijmoediger was in zijn optreden, herhaalde eveneens zijn verklaring: de verklaring van Aaltje Wobbles stond haaks op de waarheid. Haar houding was volgens de aanwezige pers nog weerzinwekkender dan tijdens de zitting in Groningen. Niet alleen ontkende ze alles, maar ze scheen ook actief een bijdrage te willen leveren aan de verzwaring van zijn schuld. Daarbij toonde ze zich volgens een journalist onaandoenlijk, 'lachte dikwijls op 'n manier, die veel van coquetterie had en trachtte in 't algemeen den indruk te wekken, alsof zij eigenlijk buiten 't geheele geval stond'.¹⁷

Na het horen van Aaltje Wobbles was het weer tijd voor horen

zeggen. Een reeks getuigen passeerde de revue, die hun vertelsels aan de deskundigen mochten komen herhalen; verhalen over gedragingen en uitspraken van IJje Wijkstra die ze al of niet zelf gezien of gehoord hadden. Zo mocht een buurman herhalen dat IJje Wijkstra's moeder ooit eens had gezegd slecht behandeld te worden door haar zoon. IJje Wijkstra hiernaar gevraagd reageerde enigszins verbouwereerd en ontkende niet alleen een slechte zoon te zijn geweest, maar uitte zijn ongelooft dat zijn moeder ook maar iets van familie zaken aan derden zou meedelen. De echtparen Sikema en Gorter gaven weer acte de présence, ditmaal versterkt door het echtpaar Eilander, dat stellig was in zijn aanname dat er doden zouden zijn gevallen wanneer de marechaussee destijds IJje had gefouilleerd. Dat deze boete voor fietsen zonder licht langer dan zes jaar voor deze zitting door de twee marechaussees was opgelegd in plaats van de luttele twee jaar die Jille Eilander suggereerde, kwam niet aan de orde.¹⁸ Hendrik Gorter, die vervolgens aan het woord kwam, relativeerde zijn aanvankelijke verklaring door aan te geven dat mensen die het hadden over 'in het zand laten bijten' het doorgaans niet meenden. Eén buurman gaf aan dat IJje Wijkstra wel eens had gezegd dat alle politiemannen "den kop moesten missen".¹⁹ Een buurvrouw verklaarde dat iedereen bang voor hem was omdat hij altijd maar stond te schieten bij zijn huis, maar een andere buurman had IJje Wijkstra nooit als gevaarlijk beschouwd. Voor IJje Wijkstra bleef niet veel over dan het merendeel te ontkennen en toe te voegen dat er veel overdreven werd.

De laatste getuige à charge die middag was Hendrikje Wobbles. Toen Hendrikje werd binnengeleid, begon haar moeder Aaltje Wobbles te huilen zodat Aaltje even later de rechtszaal uit werd geleid. In haar verklaring ging het om de vraag of haar moeder had aangedrongen op het uit de weg ruimen van die lastige politie. Haar antwoorden tijdens de zitting waren niet duidelijk. De reactie van IJje Wijkstra op haar verhaal tijdens de zitting was dat er wel gesproken was over Meijer, maar dan in verband met de arres-

tatie van Wobbes en de uitkering van Aaltje Wobbes. Hierna werd de zitting geschorst om 's avonds om zeven uur te worden hervat.

Van de vier gehoorde getuigen à charge in de avondzitting waren er twee typerend voor de strategie van het Openbaar Ministerie. Notaris Bruins van Grootegast wist een aantal verhalen op te dissen over de gevreesde IJje Wijkstra met diens wapenarsenaal waarvan de politie op de hoogte was en de respectloze wijze waarop hij notabelen tegemoet trad. Als voorbeeld voor dit aanstootgevende gedrag diende de anekdote over IJje Wijkstra, die op audiëntie bij de burgemeester van Marum weigerde zijn pet af te nemen. Pas nadat de burgervader hem dat vriendelijk had verzocht, onder toevoeging dat ook hij zijn hoed zou afnemen bij een bezoek aan Wijkstra, voldeed deze aan het verzoek. Op een vraag van Levie moest de notaris toegeven IJje Wijkstra zelf nog nooit te hebben gesproken, maar alleen over hem te hebben gehoord.

Hoewel de procureur-generaal het van-horen-zeggenrelaas van de notaris handig zou gebruiken in zijn requisitoir, had het oproepen van de 42-jarige brigadier der rijksveldwacht De Jong als de volgende getuige een wel zeer tendentius karakter. Vooral met deze getuige gaf procureur-generaal Viehoff blijk weinig belang te hechten aan waarheidsvinding of betrouwbaarheid van verklaringen. Bij zijn requisitoir bleek deze kritiekloze opstelling een weloverwogen strategie. De agressieve en volgens zijn werkgever niet altijd even tactisch optredende Jacobus de Jong, die sinds 1926 als rijksveldwachter gestationeerd was in Groningen, was ook dankzij het geneeskundig rapport in het vizier van de procureur-generaal gekomen.²⁰ Tegen de Groningse deskundigen had hij gezegd dat IJje Wijkstra, die hij een gluiperige, sluwe, zelfbewuste en berekenende moordenaar vond, tegen hem had gezegd niet ontoerenbaar te zijn en eigenlijk ook geen last te hebben van de zenuwen.²¹ Daarnaast beweerde De Jong dat hij collega Hoving twee dagen voor diens dood nog had gesproken, waarbij Hoving had gezegd dat IJje Wijkstra dreigde dat er “meer zou voorvallen” als ze hem, IJje Wijkstra, kwamen halen. De Jong had, zo vertelde hij,

Wijkstra hiermee geconfronteerd tijdens het verhoor, waarop IJje Wijkstra ten overstaan van de rechter-commissaris de bedreiging zou hebben toegegeven.²² Deze uitlatingen herhaalde De Jong tijdens de zitting, waarbij niemand de vraag stelde hoe het mogelijk was dat de rechter-commissaris tijdens dat verhoor zijn kans dan niet had gegrepen deze waardevolle bekentenis vast te leggen.

Op vrijdagmorgen 9 mei werd de zitting hervat met nog meer belangstellenden dan de dag ervoor. Op deze tweede zittingsdag volgden meer getuigen die hun herinneringen aan IJje Wijkstra mochten vertellen. Hun werd specifiek gevraagd naar IJje Wijkstra's houding jegens het gezag. Hierop kwam echter geen eenduidig antwoord. Uitspraken als 'hij had evenveel tegen Colijn als Wijnkoop' of 'de ene keer praatte hij sus, de andere keer weer zo', hielpen het Openbaar Ministerie niet echt in zijn opzet. Zo meldde een vroegere vriend dat IJje Wijkstra een tegenstander was van alle gezag. Hij was ook tegen de politie, maar tegen de plaatselijke agenten koesterde hij volgens deze getuige geen wrok.²³ Een oudere collega van de bouw, die hem al meer dan twintig jaar kende, getuigde IJje Wijkstra altijd een eerlijk en betrouwbaar man te hebben gevonden.²⁴

De middagzitting was het toneel voor de verdediging. Levie had toestemming gekregen negen getuigen voor de verdediging op te roepen. Het is onbekend waarom zes van de negen gedagvaardden niet kwamen opdagen. Het verhoor van de getuigen à décharge nam dan ook niet veel tijd in beslag. IJje Wijkstra's achterneef Roelf en diens vrouw herhaalden wat zij voor de rechtbank in Groningen hadden verklaard, namelijk dat IJje Wijkstra zich de laatste tijd vreemd gedroeg. Als derde en laatste getuige kwam schipper Hendrik Snip uit Noordwijk aan het woord, die eveneens opmerkte dat IJje Wijkstra de laatste tijd merkwaardig gedrag vertoonde. In gesprekken vloog IJje Wijkstra volgens Snip van de hak op de tak. Daarnaast barstte hij zonder aanleiding in lachen uit. Voor Snip was dit niet de Lutje IJje die hij al jaren kende. Dit had Snip overigens ook aan Van Mesdag gemeld, maar

hiermee werd niets gedaan. Na Snip zag Levie af van het horen van de overige getuigen die verstek hadden laten gaan.

Na het getuigenverhoor werden de deskundigen nog even aan het woord gelaten. Wiersma en Van Mesdag handhaafden hun conclusies. Volgens Wiersma was er geen afhankelijkheid gebleken van Aaltje Wobbles. De daad kwam volgens hem duidelijk voort uit een hekel aan de politie die zo gesard had. Grünbaum zag in de getuigenverklaring tijdens de zitting echter nog meer aanwijzingen voor seksuele horigheid. Daarnaast kon die zogenaamde haat jegens het gezag en de politie evengoed gezien worden als een ziekelijke openbaring van zijn geestesgesteldheid – was immers haat jegens gezag en politie dan wel normaal? Al met al bleef Grünbaum bij zijn conclusies en vroeg hij wederom IJje Wijkstra voor een langdurig onderzoek in observatie te houden. Roels, als laatste aan het woord, onderstreepte niet alleen de conclusies van Grünbaum, maar benadrukte wederom de geringe waarde van de uitgevoerde onderzoeken van de Groningse coryfeeën. Niet lang daarna werd de zitting geschorst tot na het weekend.

Op maandag 12 mei was er wederom veel belangstelling voor de zitting. Hoewel de dagvaarding identiek was aan die van Groningen, was het duidelijk dat het Openbaar Ministerie bij monde van procureur-generaal Viehoff voor een andere strategie koos dan zijn Groningse collega.²⁵ Viehoff begon zijn aanklacht door meteen met de deur in huis te vallen. IJje Wijkstra had niet gehandeld in blinde woede. Dat bleek duidelijk uit de doodsoorzaak van Van der Molen. Bij Viehoff werd de waarschijnlijkheid voor de patholoog-anatoom zekerheid: Van der Molen liet het leven door de doelgerichte messteek bij de slagader en niet door de schoten. Dit maakte het voor Viehoff ondubbelzinnig moord. Er kon, zo beweerde Viehoff, maar één reden zijn voor IJje Wijkstra om met het mes tekeer te gaan: hij twijfelde aan hun dood. Hij had dus een oogmerk om te doden. Door Viehoffs stelling over Van der Molens doodsoorzaak kon eveneens een lacune in het politioneel

justitieel onderzoek door de procureur-generaal zonder problemen terzijde worden geschoven.

Viehoff zette zijn opvatting over de voorbedachten rade uiteen. De rechters in Groningen hadden aangenomen dat er in beginsel geen plan was, maar dat er een soort plan ontstond in de periode nadat Werkman was neergeschoten en voordat Meijer werd gedood. In deze lezing kon procureur-generaal Viehoff zich niet vinden. Niet dat Viehoff in die omtrekkende beweging geen overleg of voorbedachten rade bewezen achtte, maar de zaak was volgens Viehoff een stuk eenvoudiger. Viehoff richtte zijn zaak op de dood van Van der Molen. Ook de brandstichting duidde volgens Viehoff op een grote mate van overleg. Dit overleg, dit vooropgezette plan, was het werk van een volstrekt normaal, toerekenbaar persoon.²⁶

De door het hof benoemde deskundigen zeiden immers: toerekenbaar, geen dwanghandelingen, geen seksuele horigheid, zelfs geen sprake van een grensgeval, van een zogenoemde psychopaat. Daarop diskwalificeerde de procureur-generaal het Utrechtse psychologenrapport, nu het vraagstuk over dwanghandelingen een psychiatrische vraag betrof, waarover de psychologen geen bevoegdheid hadden. Daarnaast merkte Viehoff op dat professor Roels zich natuurlijk niet kon meten met een coryfee als professor Wiersma. Met zijn verdediging van de 'eigen deskundigen', wier rapport door de psychologen onder vuur was genomen, had Viehoff het wegen van de onderzoeksresultaten verschoven van inhoudelijke merites naar dat van reputaties.

Dat de psychologen binnen de grenzen van hun eigen discipline geen verklaring hadden kunnen vinden voor het misdrijf, verwonderde Viehoff niet. Bij deze viervoudige moord was immers sprake van een maatschappelijk probleem. De laatste tijd hadden normale mensen meer misdrijven gepleegd zonder aanwijsbaar motief. Dat kwam volgens Viehoff door maatschappelijk factoren: 'De vrijheid om te doen en laten wat men wil, is steeds meer ingeperkt en dit wekt bij velen een minderwaardigheidsgevoel, en

om toch de wereld te toonen, dat men een persoonlijkheid is, gaat men tot misdrijven over.²⁷ Viehoff liet deze verklaring voor wat ze was, maar zij verklaarde volgens Viehoff wel waarom de psychologen geen raad meer wisten om een misdrijf op te lossen langs normale psychologische weg. Dit betekende volgens Viehoff niet dat zij dan dadelijk het voor hen vreemde gebied der psychiatrie moesten betreden. De deskundigen hadden volgens Viehoff allemaal wel goed Wijkstra's standpunt tegenover het gezag gezien.

De reeks getuigen had hij niet opgeroepen ter ondersteuning van voorbedachten rade, maar om tot rechterlijke verificatie van de conclusies van de deskundigen te komen over IJje Wijkstra's houding jegens het gezag. De specifieke antwoorden waren daarbij niet van belang, het ging hem om de algemene indruk. IJje Wijkstra was iemand met een sterk ontwikkeld vrijheidsgevoel, sterke emotionaliteit, sterk egocentrisch, iemand die alleen rechten en geen plichten erkende. Hij was volgens Viehoff sterk gekant tegen alles wat inbreuk maakte op zijn vrijheid. Het was daarom geen misdrijf tegen het gezag of tegen de politie, maar het kwam voort uit een te ver doorgedreven vrijheidsbegrip waardoor hij 'een onmaatschappelijk mens' werd.²⁸ Hij haatte iedereen die inbreuk maakte op zijn vrijheid, ongeacht wie dat waren. Het kardinale punt was volgens Viehoff dat IJje Wijkstra niet voornemens was Aaltje Wobbles te laten gaan, wanneer zij dat niet wilde. Vandaar dat Wijkstra's dreigende houding vooraf en niet de inhoud van het gesprokene volgens Viehoff relevant was. Wat IJje Wijkstra ook wel of niet gezegd had, het was voor Sikkema voldoende Hoving te waarschuwen. En al die verklaringen dat IJje Wijkstra de laatste tijd niet zichzelf was, nam Viehoff voor kennisgeving aan; de man liep natuurlijk rond met moordplannen. Voor Viehoff was het delict zowel psychologisch als juridisch één voortgezette handeling. IJje Wijkstra's misdrijf was een ontzettende inbreuk op de rechtsorde die bijzonder zwaar gestraft moest worden.²⁹ Clementie of verzachtende omstandigheden konden hier dan ook niet aan de orde zijn, de maatschappelijk veiligheid liet dat volgens

Viehoff niet toe. Moraliserend voegde Viehoff hieraan toe dat het onbevredigend zou werken voor het rechtsgevoel als de onzedelijke verhouding als verzachtende omstandigheden zou worden geïnterpreteerd.³⁰ Ijje Wijkstra was een blijvend gevaar voor de maatschappij. Het was de plicht van de rechters herhaling te voorkomen. Derhalve eiste Viehoff voor het voortgezette misdrijf van moord op alle vier veldwachters levenslange gevangenisstraf.

Na de pauze werd het woord aan Levie gegeven voor zijn pleidooi, dat tweeënhalf uur zou duren. Het Openbaar Ministerie had zich weinig aangetrokken van de bezwaren en bedenkingen die hij in Groningen naar voren had gebracht. Ook in Leeuwarden zag Levie zich genoodzaakt van leer te trekken tegen de in zijn ogen onrechtmatige dagvaarding en ook in Leeuwarden wees hij de zittende magistratuur op de leemte in de bewijslast voor een vordering als moord. Maar ook stelde Levie de sensatiezucht in deze zaak weer aan de kaak.

De onbegrensde fantasie vierde in deze zaak hoogtij en zelfs de procureur-generaal had zich weinig rekenschap gegeven van de twijfelachtige inhoud van de getuigenverklaringen. De verklaringen wisselden ook nog eens per keer en waren daarnaast voor meerdere uitleg vatbaar en maar al te vaak uit derde, zelfs vierde hand. Sommige handelden over jaren geleden, wat kon daar de relevantie van zijn? Wat was bijvoorbeeld het verband, zo vroeg Levie zich af, tussen Eilanders verklaring en de huidige zaak? Eilander en Wijkstra hadden elkaar immers al meer dan vijf jaar niet gesproken.³¹

Ijje Wijkstra had in de hevigste gemoedstoestand geschoten: 'Ik dood de mensen die zonder recht mijn huis openbreken.' Dat was één besluit, volgens Levie. Geen enkele aanwijzing voor vier afzonderlijke besluiten. Eveneens volgens de deskundigen. Dus wederom: waarom die tenlastelegging? Gebaseerd op wat? 'Op praatjes, kletspraat in een klein plaatsje na een hevige ontzettende emotie van lichtbewegelijke tongen, die verhaaltjes opdischen, die met moord en met deze zaak niets te maken hebben.'

Als voorbeeld diende voor Levie Sikkema, wiens – steeds veranderende – verklaringen zo belangrijk waren voor Viehoff. En dat terwijl zaakwaarnemer Wierenga in hetzelfde rapport, waaruit Viehoff zo selectief putte, aangaf Sikkema een weinig betrouwbare getuige te vinden.³²

Zo verklaarde vrouw Sikkema eerst dat IJje had gezegd dat als er twee kwamen, hij ze niet dood zou schieten, als er meer kwamen wel. Bij de rechter-commissaris ontkende ze dit fel, zo ook hier ter zitting. ‘Ze heeft klaarblijkelijk haar fantasie laten werken.’ In veel verklaringen werd vergeten dat de veldwachters niet kwamen voor IJje Wijkstra, maar voor het ophalen van Aaltje Wobbes. Zo is de opmerking over ‘als ze mij het wijf halen...’ volgens Levie ook uit te leggen, dat IJje Wijkstra dacht dat de veldwachters daartoe het recht niet hadden en dat hij zich zou beklagen bij de autoriteiten ‘met onaangename gevolgen voor de veldwachters’.³³ Bovendien zei vrouw Sikkema tegen Van Mesdag iets heel anders, daar werd het: “‘Ze willen mij van ’t wief afhelfen, maar ik zal ze ook wel helpen.’” ‘Dat is dus heel iets anders’, aldus Levie.³⁴

De agenten vroegen hem de deur te openen, wat hij niet kon doen omdat de deur vanbuiten was afgesloten. Dit verhoogde de spanning. Toen de veldwachters de deur wilden forceren, had Aaltje Wobbes gezegd: “‘Schiet ze maar dood.’” Daarop had IJje Wijkstra in razende opgewondenheid het wapen gepakt.³⁵ IJje Wijkstra had in een ‘vermeend verdedigingsrecht van eigen haard en huis – een opvatting die bij eenvoudige mensen niet vreemd was: ik ben hier de baas en alleen als de burgemeester meekomt, mag een ander mijn huis betreden – in een vermeend recht op verdediging van de onschendbaarheid van het eigen huis heeft hij het wapen opgenomen om daarmee te doden hen, die mijn deur openbraken, naar hij meende onrechtvaardig’. Levie voegde hieraan toe dat naar zijn opvatting de rechtmatigheid daarvan nog niet was komen vast te staan, zodat, wat Levie betrof, de vraag openstond of IJje Wijkstra niet in zijn recht stond zijn huis en haard te verdedigen.³⁶ Levie achtte dit een ‘een hoogst belangrijke

vraag', die hij verder niet durfde te exploreren, maar die het hof wel diende te overwegen.³⁷ Het betoog werd voortgezet met een beschouwing van de rapporten.

Zowel de Groningse coryfeeën als de Utrechtse hoogleraren waren er volgens Levie niet in geslaagd een verklaring te vinden op de vraag, hoe het mogelijk was 'dat een man die nog nooit iemand kwaad heeft gedaan, zich nooit met vrouwen bemoeide en intellectueel ver boven z'n omgeving uitstak, opeens een viervoudige moord kan begaan'.³⁸ Het Groningse rapport was goedgelovig en de daarin opgenomen belastende verklaringen konden niet worden bevestigd voor het hof. En zo breidde het kwade gerucht zich gaandeweg verder uit, betoogde de raadsman.³⁹ De twee belangrijkste vragen waarmee Levie zich bezighield naar aanleiding van de twee rapporten, waren in de eerste plaats of er sprake was van impulsieve handelingen of van een dwanghandelingencomplex en in de tweede plaats of er inderdaad seksuele horigheid bestond.

Het geneeskundig rapport van Wiersma en Van Mesdag gaf al aan dat de verhouding tussen Aaltje en Ijje onduidelijk was, maar, zei Levie, ze waren niet in staat geweest helderheid daarin te krijgen. Volgens Roels en Grünbaum was er sprake van seksuele horigheid. De Groningers beweerden tijdens de zitting dat seksuele horigheid normaal psychologisch en niet pathologisch was, waarop de procureur-generaal de Utrechtse hoogleraren betichtte hun terrein van expertise te hebben verlaten door de seksuele horigheid als psychopathologisch te zien. Maar, zo ging Levie verder, hadden de Groningse geneesheren in dat geval hún terrein van expertise dan ook niet verlaten door de theorie van seksuele horigheid in normaalpsychologische zin af te wijzen? Levie was daarnaast niet overtuigd van de opvatting van de Groningse coryfeeën, want was het niet de psychiater Krafft-Ebing die de term lanceerde in zijn werk *Psychopathia sexualis* (1886), een werk dat handelde over psychopathologie?

Naast seksuele horigheid was sprake geweest van dwanghandelingen. Er was volgens Levie dan ook geen twijfel mogelijk,

hier was duidelijk sprake van een verminderde toerekenbaarheid. Het gedoe tussen de deskundigen was volgens Levie een baby-lonische spraakverwarring.⁴⁰ Verwijzend naar het medisch advies van Grünbaum, die sprak van een ontwikkelende schizofrenie (dementia praecox) met paranoïde trekken, verzocht Levie als laatste de onderobservatieplaatsing van IJje Wijkstra in een Bijzondere Strafgevangenis.

In zijn repliek bestreed Viehoff dat de dagvaarding niet in orde zou zijn. Wederom wees hij op de getuigenis van Sikkema, die hij van 'buitengewoon gewicht' achtte.⁴¹ Sikkema had Hoving gewaarschuwd, dat wees toch duidelijk op voorbedachten rade? IJje Wijkstra was vastbesloten Aaltje Wobbes thuis te houden, ook tegen haar wil. Zou IJje Wijkstra bovendien niet dubbel zo gevaarlijk zijn, als hij inderdaad een waandenkbeeld had, zoals Levie meende? De bedoeling tot schieten was al voorbedachte rade, aldus de procureur-generaal. Levie bleef in zijn dupliek wederom bezwaar maken tegen de formulering van de dagvaarding. De raadsman zag waarschijnlijk de bui al hangen: 'De rechter kan slechts beslissen op hetgeen is ten laste gelegd. Met geen letter heeft de steller van de dagvaarding aangegeven, dat er verband tussen de vier misdrijven is.'⁴²

Als een 'voortdurend gevaar voor zijn medemenschen' diende IJje Wijkstra zo lang mogelijk uit de maatschappij verwijderd te worden.⁴³ Daarom veroordeelde het gerechtshof hem op 26 mei 1930 tot twintig jaar gevangenisstraf. Het hof kwalificeerde de feiten als doodslag viermaal gepleegd. Daarmee week het af van de opvatting van het Openbaar Ministerie, de verdediging, de Groningse psychiaters en de Utrechtse psychologen, die allen van mening waren dat er sprake was van één voortgezette handeling. Had het hof deze opvatting gedeeld, dan zou IJje Wijkstra tot maximaal vijftien jaar cel veroordeeld hebben kunnen worden. Voorts verwierp het hof de idee van seksuele horigheid en van dwanghandelingen, overeenkomstig het Utrechtse rapport, en stelde zich op het standpunt van de deskundigen Wiersma en Van Mesdag, dat

er sprake was geweest van impulsieve handelingen in een toestand van affect.⁴⁴

Met het vonnis van twintig jaren cel was er voor IJje Wijkstra toch nog een lichtpuntje aan het eind van de tunnel. In tegenstelling tot de behandeling voor de Groningse rechtbank was hij tevreden over het optreden van het gerechtshof in Leeuwarden. Dat had volgens IJje Wijkstra met wikken en wegen en zonder antipathie jegens hem een zware taak verricht. 'Zij hebben', aldus IJje Wijkstra, 'den verschrikkelijken zondaar niet ten verderve geworpen, maar hem is gelegenheid om zich uit den vreeselijke afgrond op te werken.'⁴⁵ Het vonnis liet hem nog een sprankje hoop.

Aan Levie schreef hij vier dagen na het vonnis: 'De maatschappij toonen dat ik niet de misdadiger ben waarvoor men mij houdt, dat is wel mijn heiligste wensch. God zij dank dat daar nog eens de mogelijkheid voor open staat, als ik nu die lange straftijd maar doorkom en mij maar geen ziekte en dood of krankzinnigheid overvalt, voor het laatste maak ik mij nog het meeste bezorgd, ik prakkizeer zoo vreeselijk zwaar en dan nog 5 jaren in afzondering doorbrengen, als ik erover nadenk, er is haast geen doorkomen aan, maar het is beter dan levenslang, misschien kan de ster der hope die aan gindse verre horizon als een schemerlampje glinstert, mij zo veel kracht en steun geven, dat het me verder lukt het zwaar geteisterde levensscheepje nog door een groote oceaen van ellende heen te sturen en dan de veilige haven, wie kan dat geluk beseffen, als iemand uit zoo'n catastrofe na zoo lange verkeerd te hebben in de sombere wereld van steen en ijzer eindelijk ten laatste weer door Gods lieve zon wordt beschenen, de vogels weer voor hem zingen, de bloemen weer voor hem bloeien, ach het is te veel, ik kan daar nog niet aan denken, want dan sterft men van verlangen. Maar er is toch hoop, al is het slechts nog een zwakke straal.'⁴⁶ Hij vervolgt met: 'Toch mag ik niet klagen, hetzij verre, want indien ik als ontoerekenbaar was ontslagen of tijdelijk in een zenuwlijdergesticht was geplaatst, dan gaf dat tegenover de maatschappij niet zoo'n voldoening. Velen zouden mij bovendien nog

als een bedrieger uitkramen, ofschoon zij in het geheel niet over deze dingen kunnen oordelen. Ik alleen weet de waarheid, de geschiedenis die achter mij ligt, is een ernstige zenuwcrisis geweest. Maar tegelijkertijd voel ik mij o zoo verantwoordelijk, want ach, het is zoo verschrikkelijk dat ik deze dingen heb gedaan, want hoe of wat ook, ik ben toch de bedrijver geweest en ik heb nu mijn verstand weer en dus zie ik ook het verleden in al zijn verschrikkelijkheid. Neen laat mij de straf der wet geduldig ondergaan, kom ik dan eenmaal vrij, ja dan ligt de blaam nog wel op mij, maar dan is er toch wel gras over gegroeid en kan ik met voldoening wijzen op mijn rechtmatige straf die ik dan ondergaan heb.⁴⁷

Op 4 juni werd IJje Wijkstra vanuit het Huis van Bewaring te Leeuwarden overgebracht naar de naastgelegen Bijzondere Strafgedangenis.

Knarsing der tanden (1930-1941)

‘Ik ben verdoemd, begrijp dat goed,’ schreef IJje Wijkstra na het vonnis van het gerechtshof aan zijn vriend Derk Postema, ‘want daar moet je alle fantasie voor te hulp roepen om die schrikkelijke werkelijkheid te begrijpen, het toppunt van kwelling is de eenzaamheid, en dat duurt volgens de heerschende wetgeving 5 jaren, stel je voor, 2000 dagen en nachten in eenzaamheid met zichzelf doorbrengen, en in wat omgeving en welke omstandigheden? Daarna komen wij bijelkaar en ontstaat er dus eenige gemeenschap, indien het verstand bijtijds niet voldoende is afgestompt, zoodat men nog leed nog vreugde meer begrijpt, dan wordt dat de eerste trede omhoog uit de diepe trechter der verlaging vanuit het middelpunt der aarde.’¹ Na zestien maanden voorarrest werd IJje Wijkstra ondergebracht in de Bijzondere Strafgevangenis, waar hij, zoals hij aan Derk Postema schreef, de eerste vijf jaren in eenzaamheid moest gaan doorbrengen.

Het gebouw, de Blokhuispoort, was ingericht voor het huisvesten van 347 mannelijke gevangenen die tot minimaal vijf jaar veroordeeld waren. In de jaren dertig werd echter nog geen 50 procent van deze capaciteit benut.² Nu zijn veroordeling definitief was, kon de gebruikelijke persoonlijkheidsdestructie ook bij IJje Wijkstra worden voortgezet. Tijdens het voorarrest was hij nog IJje Wijkstra en werd gedeeltelijk zijn persoonlijke levenssfeer – kleding, haarstijl – gerespecteerd, maar daar kwam nu verandering in. Na reiniging en inspectie werd hij in een gevangenistenu gestoken met daarop zijn identiteitsbewijs, het nummer 780, ge-

naaid en met een nieuw kapsel van gemillimeterd haar werd hij met celkap, een soort hoofddoek met kijkgaten rond de ogen, naar de cel gebracht die de komende vijf jaren zijn thuis zou zijn.

De nieuwe leefruimte omvatte tien vierkante meter, met op ooghoogte een getralied, blind geschuurd venster, zodat de zon verborgen bleef. Tegenover het venster bevond zich de pantserdeur met een loergat, dat een ex-gevangene eens ‘de vernederende uitvinding van een gluip genie’ noemde.³ Het interieur bestond uit een opklapbed, een metalen emmer voor de ontlasting, een opklapbaar tafeltje en een kruk. Verder nog: een vloermat, emmer, stoffer en blik, twee houten planken, wasblik, etensblik, een blikken drinkbeker, houten lepel, boterpotje, zoutbakje, poetsdoekje, zeepbakje, haarkam, kleeborstel en inkt- en penhouder.⁴ Onvolgende verlichting, ventilatie en verwarming maakten de atmosfeer in de cellen duister, benauwd, koud en onfris.⁵ Tweemaal per dag werd gedetineerde 780 dertig minuten gelucht. De eerste vijf jaar van zijn straf gebeurde dat in luchtcellen. Dit waren een soort tunnels met een totaal vloeroppervlakte van vijftien vierkante meter met opgetrokken muren van drie meter hoog, afgedekt met traliewerk en kippengaas. Bovendien waren deze cellen strategisch geplaatst in de schaduw van de drie verdiepingen tellende celvleugel, zodat ook daar geen zonnestraaltje binnendrong.⁶

Een ex-gedetineerde stond het nog scherp voor ogen: ‘Zo verliepen de dagen, de weken, de maanden, de jaren. De gevangenen werden loom, paf en stompzinnig of zo grimmig als een tijger, zo sluw als een vos en zo genadeloos als de straffende gemeenschap.’⁷ Wie gevoelig van aard was, hield zich niet lang staande. Zoals adjunct-directeur van de strafgevangenis Abraham Jansen dat uitlegde: “Die hier berouw heeft, gaat er dood aan, en ik verzeker U, dat er hier maar weinig mensen sterven.”⁸ Hij voegde hieraan toe dat gevangenen op den duur juist kinderachtig, eerezuchtig en vijandig gedrag vertoonden en opschepten over hun daden.⁹ Ijje Wijkstra zou zich volgens een bewaarder echter hebben doen kennen als een ‘goed mantsje’.¹⁰

Dit alles maakt het niet verwonderlijk dat celpsychose veel voorkwam bij de afzonderlijk opgeslotene; hij was angstig, onrustig, sliep slecht, had een gedrukte stemming en vertoonde paranoïde trekken. De gevangene voelde zich begluurd, was bang voor vergiftiging en leed aan hallucinaties.¹¹ De psychose nam doorgaans sterk af wanneer hij in gemeenschap werd geplaatst. Een groot aantal gevangenen werd, soms bij herhaling, overgebracht naar een Rijkskrankzinnigengesticht. Een belangrijke oorzaak hiervoor was ook, dat deze gevangenen ‘niet konden wennen aan de straffe tucht en den eisch tot regelmatigigen arbeid, die hier gesteld moest worden; in het gesticht, waar de teugels minder strak gehouden werden, keerde het redelijk inzicht gewoonlijk spoedig terug, zooals het hier soms ook snel weer teloorving’.¹²

Het leven van een gevangene bestond uit werken, eten en slapen en hij was onderworpen aan een streng gedisciplineerd schema. De dag begon en eindigde met het luiden van de centrale bel. Daartussen zaten tien verplichte arbeidsuren. Na het opstaan werken, ontbijten, werken, lunch, werken, avondeten, werken en vervolgens slapen. Voordat de centrale bel om tien uur het einde van de dag luidde en de lichten uitgingen, werd aan gevangenen enige tijd gegund voor schrijven, tekenen of lezen. De bedrijvigheid binnen de muren bestond uit zes afdelingen, verdeeld over tien zalen. De gevangenis had een kleermakerij, een weverij, een meubelmakerij, een zadelmakerij, een drukkerij en een letterzetterij. Het instituut leek hiermee op een reguliere fabriek met dwangarbeiders. De gedetineerde had in beginsel geen invloed op zijn tewerkstelling. IJje Wijkstra werd ingedeeld als snijder bij de kleermakerij waarvoor hij dagelijks in zijn cel capes, pantalons, jekkers en rijbroeken maakte. Ongetwijfeld zal hij de ironie hebben herkend in het feit dat veel van deze kledingstukken werden gemaakt in opdracht van het Korps der Rijksveldwacht. Met het mes zetten in onder meer de hem welbekende donkerblauwe uniformen verdiende IJje Wijkstra twintig cent per dag.¹³

De eentonigheid van het gevangenisbestaan bestond niet alleen

in een gedisciplineerd dagschema en monotoon werk, maar ook in het voedsel. De dag begon met brood en melk en eindigde met brood en koffie. Het maandelijks lunchrooster, waarvan niet werd afgeweken, bestond uit dertien dagen aardappelen met groenten, vier dagen aardappelen met vis, vier dagen vleessoep, vier dagen bruine bonen of kapucijners met spek en vijf dagen erwtensoep. Voor extraatjes moest worden betaald. De gevangene kon in de kantine met een bepaald wekelijks quotum haring, kaas, karnemelk, koffie, boter, margarine, appels, pinda's, zout of roggebrood kopen.¹⁴ Deze extraatjes werden betaald uit het vrij besteedbaar inkomen. Dit inkomen was zoals aangegeven twintig cent per dag. Hiervan was echter de helft besteedbaar. De overige helft werd ingehouden om uitgekeerd te worden bij het verlaten van de gevangenis, de zogenaamde uitgaanskas. Deze dagelijkse tien cent leverde geen riant bestaan op, zeker niet voor IJje Wijkstra die dol was op versnaperingen als pinda's, kaas en sinaasappels. Het plateland maakte hem een lekkerbek want 'daar viel nog al vaak wat te knabbelen wat appels en peren betreft (al waren het ook vaak harde steenperen) en anders desnoods knollen en koolrapen'.¹⁵ Naast de lekkernijen uit de kantine dienden de dagelijkse tien centen ook voor het aanschaffen van onder meer schrijf- en tekenpapier, inkt en tekengerei. Deze mogelijkheden benutte IJje Wijkstra ten volle.

Cellulair gevangenen vulden de korte tijd tussen het werk en de avondklok veelal met lezen van oud nieuws uit goedgekeurde kranten en allerlei boeken uit de beperkte collectie van de gevangenisbibliotheek. Zo'n beetje alles werd gelezen uit de collectie afgedankte boeken van elders. Zo las IJje Wijkstra veel biografieën van componisten, historische romans en romans over het boerenleven. Daarnaast had hij een voorkeur voor avonturenboeken over de vrije, ongetemde wereld. Zo genoot hij van de avonturen van de Deense wereldreiziger Aage Krarup Nielsen in diens *De halve wereld rond*, waarin de auteur zijn reis naar het oosten, naar India, China, door Rusland en dan via Finland weer terug naar Denemarken beschrijft.¹⁶

Naast lezen was tekenen een van de eerste afleidingen die IJje Wijkstra oppakte. Met de overmoed van een beginneling probeerde hij tijgers, leeuwen, apen en andere grote dieren zoals de mens op papier te laten spreken. Pas toen hij zich ging wijden aan het tekenen van allerlei vogels kreeg hij de slag te pakken. Spoedig tekende hij schriften vol met vogels, vissen, insecten et cetera. Met toestemming van de directeur stuurde IJje Wijkstra af en toe een tekeningetje mee met brieven aan zijn familie.¹⁷ Een nieuw onderwerp vond hij in een prentenboek van oude boerenhuizen.¹⁸ Uren, dagen en weken besteedde IJje Wijkstra aan het overtekenen van verschillende van deze boerderijen. Een zo'n tekening van een oude boerderij uit Oud Beijerland stuurde hij naar zijn neef Hendrik. Hij had zich daarvoor helemaal ingeleefd, getuige het bijschrift: 'Er zat nogal wat een werkzaam stukje voegwerk in de voorgevel; en niet veel meters, want er gaat een boel glaswerk af. De oostermuur dat nam nogal wat specie... 't waren zulke holle voegen – oude steen moe-je rekenen. Ik kon er ook niet zoo heel best bijkomen... allemaal gootblokjes? en dan die trom met de waterpijp. Nou, en die drie lindeboomen zaten stijf tegen de muur aan. Ik kon er niet achter verkeerden daarom sloeg ik die heele hoek maar over. Toen ik de schoorsteen voegde, was het nét zulk warm weer dat, – hoewel 's avonds reeds 8 uur dat ik er voorzat – toch zij aan de eene kant nog min-of-meer “verbraand” – om nu maar eens een vakterm te bezigen.'¹⁹ Drie weken lang had IJje Wijkstra in de avonden en op zondagen aan deze pentekening gewerkt.

Op zondag werd er niet gewerkt. Wie volgens de stukken stond ingeschreven bij een kerkgenootschap was verplicht de gevangenispredikant aan te horen in een soort 'kippenren', afgeschermd van medekerkgangers. Voor menig gevangene was die bijna twee uur durende kerkdienst een ware beproeving. IJje Wijkstra beklagde zich bij zijn neef Hendrik over de lange preken waarin steeds op hetzelfde aambeeld werd gehamerd, waarna hij vervolgde met: 'Het is geen gering kwaad, de waarheid vervelend te maken. (...) Het water is nat. Het vuur is heet. De visch zwemt. De

vogel vliegt. Enz. enz. Maar ik zal de lendenen omgorden, en ook dat alles moedig doorstaan.²⁰

De zondagen benutte IJje Wijkstra voor het contact met de buitenwereld. Dit was aan restricties gebonden. Pas na toestemming van de directeur was er eenmaal in de veertien dagen op zondag of woensdag gelegenheid bezoek te ontvangen. Naast familieleden en in latere jaren, toen de privileges werden verruimd, enkele vrienden, bezochten ook zijn advocaat Levie en de hervormde predikant van Doezum, Willem Anton Noest (1878-1943), hem wel eens. De goedgekeurde bezoeker kreeg een halfuurtje met de gedetineerde, die in een aparte spreekcel met bewaker was opgesteld. De praktijk leerde dat zowel bezoekers als gevangenen vaak afzagen van dergelijke frustrerende ontmoetingen.²¹ Voor Wijkstra was het niet anders. Niet dat hij het niet waardeerde dat zijn familie de reis helemaal naar Leeuwarden ondernam, maar dertig minuten was amper de moeite waard. En, zo schreef hij aan zijn broer, 'dan weet men ook nog niet van beide kanten hoe of men dat half uurtje het beste besteden zal. Tevéél vragen en tevéél vertellen.'²²

Het andere contact met de vrije wereld bestond uit het ontvangen en schrijven van brieven. Zo werd IJje Wijkstra in de eerste maanden overspoeld door brieven van familie, vrienden, kennissen en onbekenden. In de eerste jaren mocht hij slechts met één brief per week en dan alleen aan familie reageren, later mocht hij ook af en toe mensen buiten zijn familie aanschrijven.²³ Voor velen was het schrijven van een brief een hele opgave. Gedetineerden bestelden dan ook graag een boekje als *Hoe schrijf ik mijn brieven* en verbeterden hun schrijfkunsten in de loop van de tijd.²⁴ Ook bij IJje Wijkstra is een duidelijke ontwikkeling te zien in zijn brieven; na verloop van tijd werd zijn handschrift netter, zijn grammatica beter en zijn schrijfstijl mooier. Voor het thuisfront bleef het schrijven een opgave; het ontbrak hun aan oefening. Zo ontving hij van zijn kameraad Karel Friso in 1929 een brief en pas na tien jaar kwam de tweede. Al na drie jaar beklagde IJje Wijkstra zich

over het opdrogen van de brievenaanvoer: ‘Och, er zijn zoveel, die mij nog wel eens schrijven konden, maar zij verdommen het! Laat de dooden de dooden begraven; wij lieden zien toe.’²⁵

Na de eerste vijf zware jaren in eenzaamheid kwam IJje Wijkstra in aanmerking in gemeenschap geplaatst te worden. Dit betekende overplaatsing naar het cellencomplex, waarin de gevangenen sliepen in cellen met een gevlochten alkoof. Dit complex was zelfs in de ogen van de toenmalige adjunct-directeur ‘een zeer onaangename, koude slaapgelegenheid. ’t Is me soms een raadsel voorgekomen, hoe men tot dergelijke ondingen kwam. Licht en lucht, die gelukkig niets “kosten”, ontbraken geheel.’²⁶ Dit systeem maakte contact met medegevangenen mogelijk. De ervaring was echter dat vele gevangenen zich na vijf lange jaren afzondering niet staande wisten te houden tussen andere gevangenen. Nadat de afzondering de sociale vermogens had gedecimeerd, eiste de benodigde omschakeling naar gemeenschap te veel van de murw geslagen gevangene. Ook van IJje Wijkstra was het te veel gevraagd.

Aanvankelijk verheugd over de breuk in de eentonigheid ervoer hij al snel de keerzijde. Aan zijn neef, die de gemeenschap zag als iets om toe te juichen, schreef IJje Wijkstra: ‘Je moet daar niet veel van voorstellen, hoor, want ook dat heeft allerlei bezwaren: doordat de mensen die hier bijelkander zijn zóóveel van elkaar verschillen in karakter – als dag en nacht. Zodoende is de onderlinge verstandhouding verre van vriendschappelijk en dat te meer omdat ook de humeuren over het algemeen nogal geprikkeld zijn vanwege de liederlijke omstandigheden.’²⁷ IJje Wijkstra werd tewerkgesteld op de weverij met elf andere gedetineerden, waar hij een van de vele lawaaiige weefmachines bediende. Ook hierover beklagde hij zich bij het thuisfront: ‘Het is alles niets, hoor! Want ik ben omringd van zotten en dwazen; en wat het werk betreft, dat bevalt mij véél-en-véél slechter dan het snijdersvak. Als het nog lang duurt dan kom ik misschien nog wel in het rijkskrankzinnig gesticht te Woezel [*sic*] terecht. Dat is dan het einde van mijn

veelbewogen leven. Wij zullen zien, want het doet er alles zeer weinig toe hoe of 't gaat – is 't waar of niet? Ik heb dus voorloopig nog volstrekt geen reden om te zingen: De heer is mijn herder, ik heb al wat mij lust.²⁸ Nadat hij een verzoek daartoe had ingediend, was hij op 15 oktober 1936 weer terug op zijn vertrouwde tien vierkante meters omringd door muren, een stalen deur en het blindgeschuurd venster.

Wel kreeg Ijje Wijkstra meer bewegingsvrijheid. Behalve dat hij overdag op zaal mocht werken, kwam hij nu ook in aanmerking om wekelijks een uur gezamenlijk te luchten op een van de twee binnenplaatsen. Hoewel alle gevangenen buiten hun cel een kap voor hun gezicht moesten dragen, had Ijje Wijkstra weinig moeite om op een zondagmorgen tijdens het gezamenlijk luchten zijn oude vriend Durk Tabak te herkennen. Al jaren wist hij dat ook zijn oude vriend te gast was in 'Zorgenberg', maar nu in 1936 kwam eindelijk de gelegenheid elkaar weer in levenden lijve te ontmoeten. Beiden waren ontroerd door het weerzien; dat ene uurtje in de week scheen hun, zoals Ijje Wijkstra het uitdrukte, 'als één seconde lang, *zóóveel* hebben wij elkaar te vertellen'.²⁹

Tabak was veroordeeld voor doodslag, gepleegd tijdens de naaerskermis in oktober 1930 te Drachten. Hij vermaakte zich aldaar in het café met zangstukken en voordrachten in ruil voor een vrijwillige bijdrage in de vorm van een borrel. Dit feestelijke tafereel werd verstoord toen zijn vriend ruziemaakte met een plaatselijke jongen. In het handgemeen dat ontstond, koos Durk, zoals hij gewend was, zonder voorbehoud partij voor zijn vriend. Een 27-jarige zandgraver raakte hierbij gewond en stierf later aan een steekwond. Toen Tabak later die middag werd gewaarschuwd dat hij gezocht werd voor een dodelijke steekpartij, ontdeed hij zich meteen van zijn revolver en mes en ging naar de woning van Jan Hut, die sinds een aantal maanden in Drachten woonde. Hut was onaangenaam verrast door Tabaks bezoek. Niet alleen doordat hij voor de tweede keer ongewild betrokken raakte bij een strafzaak, maar ook vanwege zijn eigen preciaire situatie.

Niet lang na IJje Wijkstra's arrestatie had Jan Hut een andere woning gezocht. Hij had zijn aanleunwoning bij Derk Postema, die nu tijdelijk onderkomen bood aan de inmiddels vrijgekomen Hendrik Wobbles, verlaten en ging in de kost bij zijn oude schildersbaas te Nuis. Hier werkte hij zich al snel in de nesten. Aangestoken door Huts verhalen was de schilder vertrokken naar de Verenigde Staten om daar zijn geluk te beproeven. Hut bleef achter met diens vrouw en kinderen. Het duurde niet lang of geruchten van overspel hadden ook de schilder in Amerika bereikt. Nog geen drie maanden later kwam de schilder onverwacht terug. Hut nam de wijk naar Drachten, gevolgd door de schildersvrouw.³⁰ In deze gespannen situatie was het niet verwonderlijk dat Hut weinig animo toonde betrokken te raken bij de steekpartij, maar hij ontkwam er niet aan. Tabak werd vlak buiten zijn woning gearresteerd, even nadat hij zich bij Hut had omgekleed. Naar verluidt liet Hut de achtergelaten kleding en wapens verdwijnen.³¹

Niet lang daarna deed Tabak wederom een beroep op Jan Hut. In plaats van een advocaat van rijkswege aan te vragen, probeerde Tabak via Jan Hut mr. Levie geïnteresseerd te krijgen in zijn zaak. De advocaat die met Wijkstra de strafzaak van zijn leven had gehad, toonde geen interesse in Tabaks verdediging. Uiteraard ergerde dit Tabak, die daarmee kostbare tijd verloren zag gaan. Aan zijn ouders schreef hij dan ook: 'Wanneer een Atfokaat zich niet voor de zaak interzeerdt om eigen belang of eer, dan is er in den regel niet veel aan te doen, maar daar ik een drenkeling ben op den levens zee, neem ik natuurlijk gaarne alle hulpmiddelen te baat, en ik ben jullie dan ook zeer dankbaar voor jullie aller hulp betoon voor mijn perzoon.'³² Als hij Levies houding van tevoren had geweten, had hij zich de moeite bespaard en direct een advocaat van rijkswege gevraagd, zodat die zich al met het vooronderzoek had kunnen bezighouden.³³

De strafzaak tegen Tabak trok veel belangstelling, mede vanwege zijn in de pers uitgemeten vriendschap met Wijkstra. Tabak ontkende schuld te hebben aan het moedwillig verwonden van de

zandgraver. Getuigen hadden hem wel met een mes gezien, maar niemand zag hem daadwerkelijk steken. Ondanks dit kleine hiaat in de bewijsvoering werd Tabak veroordeeld tot vijftien jaar gevangenisstraf en werd hij dertien maanden na zijn vriend als de dertiende gevangene na IJje Wijkstra ingeschreven in het register van de Bijzondere Strafgevangenis. Ook Tabak had eerst de vijf jaren afzondering ondergaan. Hun ontmoetingen nadien waren welkom. Ze spraken over hun gedeelde verleden, het harmonicaspel en de tekenkunst, waarin Tabak zich een ware kunstenaar toonde. Ook kwam het vrouwelijk schoon ter sprake, zoals IJje Wijkstra later schreef: ‘Men zou zeggen! Nietwaar? Ja, dat komt ook al omdat de vrouwen en meisjes *ons* nog niet vergeten – Zij leven zoo innig met ons mee (ja, en het is geen medelijden alleen!).’³⁴

Tabak bleef dezelfde driftkop en gezagshater als altijd. Dit leverde hem in de gevangenis meermalen disciplinaire straffen op. Hij verspeelde zijn kans op gratie. Zoals de directeur op zo’n gratieverzoek in december 1943 schreef: ‘Als zijn straf verstreken is, is het vroeg genoeg om hem in vrijheid te stellen.’³⁵ Die tijd kwam in augustus 1945. Terug in een pas bevrijde omgeving bewapende hij zich en pakte hij zijn muzikantenbestaan weer op, aangevuld met het repareren van klokken, tekenen van portretten en colporteren met kleding.³⁶ Door zijn lange afwezigheid toch al sterk vervreemd, was hij bovendien niet meer welkom bij veel mensen, en zelfs zijn oude vrienden verwelkomden hem met gemengde gevoelens. Beschouwd als curiositeit en gevaarlijk sujet raakte hij in een isolement. In september 1949 benam hij zich het leven, nadat hij zijn voormalige kostvrouw had gedood. Hij had hiermee woord gehouden: hij zou nimmer terugkeren naar het gevang.³⁷

Naast lezen en tekenen begon IJje Wijkstra ook te schrijven. Naast een wekelijks quotum van één brief schreef hij vellen en schriften vol over zaken die hem bezighielden. Zo werkte hij rond 1933 aan een boek over de Griekse filosofie, getiteld *Het Hellenisme*, drie

jaar later zei hij bezig te zijn met de avonturen van Kees Dalmolen en Trien Lieger en andere vertellingen over de streek, zoals hij aan Derk Postema schreef, over ‘de vrijerij onder het jonkvolk; de spokerij in oude schuren en op bepaalde plaatsen; van voor- en nateeken bij sterfgevallen; eenige herinneringen en lotgevallen uit mijne schooljaren, en meer van die dingen.’³⁸

Zijn magnum opus moest echter worden *De wet der tegenstelling of het dualisme als grondslag van 't heelal*.³⁹ Al vrij snel na zijn internering, vooral na de dood van zijn moeder waarvoor hij zich verantwoordelijk voelde, kreeg Ijje Wijkstra namelijk het idee-fixe dat hij bestuurd werd door het noodlot. In het Bijbelboek Openbaringen doorzag hij zijn situatie: hij, Wijkstra, was de achtste koning, het beest, de antichrist waarover in dit boek wordt gesproken. Hij vatte het plan op deze openbaring voor hemzelf en de wereld uit te werken. Aan zijn familie berichtte hij eind 1931 dat hij bezig was met een wetenschappelijk werk over het dualisme in het heelal. Hij had er tegen die tijd al veel aan gewerkt en hij verwachtte er nog wel drie jaar mee bezig te zijn. Zoals hij toen hierover aan zijn neef Roelf schreef: ‘*Ik weet alle die dingen*, tot in hunne *diepste* kern! Ik kan je niet genoeg verzekeren, hoe *waarachtig* als mijne bewering is. Het werd mij van de *Hemel geopenbaard! Alles!* het is heel *wonderlijk* toegegaan... maar ik weet nu *alles!* *waarom* ik hier gekomen ben, wat mijne *toekomst* zal wezen – *wie* ik ben – *waarom* wij dien strengen winter hadden in 1929 – *waarom* de Maan, dit jaar tweemaal verduisterde – *waarom* die noodlottige gebeurtenissen juist voorvielen op de 18de januari, en op een *Vrijdag*... ik weet van dat alles *de reden* en van nog *duizenden* wondere vreemde dingen meer!’⁴⁰ In het ver na zijn dood gevonden manuscript schrijft hij over deze openbaring: ‘Toen werd het mij duidelijk, aan de hand van de Wet der Tegenstelling, dat ik: die de groote Verderver was, ook eenmaal de Hersteller zou wezen. Het werd mij duidelijk dat mijn Moeder (die geen gewone vrouw is) juist door haar jongste zoon, de 7de moest vernietigd worden, opdat diezelfde zoon haar ook eenmaal

zou kronen... en als dan zal de herinnering aan de doorgestane elende juist de noodzakelijke voorwaarde zijn, waarop de bewuste Paradijsvreugde kan worden opgebouwd. Dit alles volgens de wet van het Dualisme, uit welke wet het raadsel van het kwaad volkomen kan opgelost worden.⁴¹

Hij wilde met dit boek de wederkomst van de Messias verklaren, die werd voorafgegaan door de verschijning van de antichrist.⁴² Deze laatste is in de ogen van IJje Wijkstra, die zichzelf als de antichrist beschrijft, volmaakt geboren, maar door de zonden der maatschappij in een vreselijke gemoedstoestand gebracht, die zijn liefde en rechtvaardigheidsgevoel omzet in haat en wraak. Was hij eerst nog 'edel en rein en onbezoedeld', al gauw viel hij in de 'klauwen van de scharlaken hoer'.⁴³ De antichrist Wijkstra vervolgt met: 'In deze toestand van zondoffer wordt hij de woestijn (gevangenis) ingesleurd; hij de rechtvaardige beladen met de zonden der samenleving (de samenleving die hem tot zonde bracht). Hier vervalt zijn aangezicht en is hij in krankheden verzocht (zenuwlijden en tweespalt der ziel), want hij is zelf het zinnebeeld van de wet van het Dualisme, welke wat juist nu zijn gemoed hare hoogste instantie bereikt.'⁴⁴

Vooraf in de uitwerking van dit idee-fixe kwam de tweespalt in hem tot uitdrukking. In de eerste periode na de moord lag de nadruk op zijn zwakke wil, die hem aan de verleidingen van de 'duivelin' had doen toegeven. Hoewel deze zwakke wil hem tot het eind heeft beziggehouden, ontwikkelde hij parallel daaraan de theorie van een lotsbestemming, waarin Aaltje Wobbles haar rol als de scharlaken hoer van Babylon speelde, die hem, IJje Wijkstra de antichrist, verleidde om hun beider noodlot te verwezenlijken. Zijn tragiek lag derhalve in zijn zwakke wil die niet opgewassen bleek tegen het onvermijdelijke noodlot. Voor hem bestond er geen onduidelijkheid over schuld en boete; de gebeurtenissen op die tragische achttiende januari waren hem overkomen, ze waren niet het gevolg van zijn eigen wil of handelen.

Aan het begin van zijn opname had IJje Wijkstra zich toegelegd op muziekleer. Hij had toen nog vooruitzichten, zoals hij schreef aan zijn neef Hendrik rond 1933: 'Maar ik geef je de verzekering, dat ik de harmonica zal bespelen; fijner dan ooit! – En ik trek de gansche wereld door (...). Zo zal het komen! Ik heb gezegd!'⁴⁵ Naast het notenleren bestudeerde hij de werking van de chromatische harmonica en begon hij muziekstukken voor de piano om te zetten naar harmonica, omdat partituur voor de harmonica nog nauwelijks bestond. Daarnaast was hij rond 1938 begonnen met het verzamelen van oude liedjesteksten. In het daarvoor aangeschafte schrift kwamen niet alleen de hem bekende liedjes, maar hij schakelde ook zijn familie in om liedjes in de streek te verzamelen en op te sturen.⁴⁶ Dit alles kwam samen in de toestemming die hij uiteindelijk kreeg een harmonica te kopen op afbetaling. Dit werd een chromatische harmonica, een vijfrijer met 120 bassen.⁴⁷ Per week werden hem drie uurtjes oefenen met de harmonica gegund. Als vast publiek diende een bewaker. Hier had IJje Wijkstra zich lang op verheugd. Zijn activiteit in het omzetten van muziekstukken nam toe. Had hij al eens *Alte Kamaraden* besteld, medio 1939 stortte hij zich op stukken als *Geschichten aus dem Wienerwald*, *Alt Heidelberg*, *Espana-Walzer*, *Menuet Ouverture* en *Dichter und Bauer*. Het spelen viel hem echter zwaar, de gevangenis was duidelijk niet de plaats voor harmonica-spelen.⁴⁸ Aan Derk Postema schreef hij dan ook, dat die drie uurtjes per week en dan nog 's avonds laat na het werk te weinig waren om een stuk van betekenis in te studeren. Daarnaast maakten deze oefensessies hem onrustig en melancholisch, omdat immers 'Muziek en Zang en Vrijheid in één adem moeten genoemd worden. Het een is niet zonder de ander; ik spreek uit bittere ondervinding.'⁴⁹ Hoewel IJje Wijkstra zich nog wel bezig bleef houden met muziek, was spelen er niet meer bij. Genieten van muziek kon hij nog wel. Zo genoot hij in september 1940 intens van het kleine pianoconcert dat Durk Tabak, begeleid door een violist, met speciale toestemming van de directeur voor IJje Wijkstra opvoerde. Deze vond het 'wondermooi', 'Het was verrukkelijk'.⁵⁰

Musiceren zat er voor IJje Wijkstra niet meer in. Weer een ander project trok zijn aandacht, namelijk een woordenboek in zijn oude dialect. Aan zijn vriend Derk Postema schreef hij daarover: ‘Want ik wens mijn ouwe taal te behouden zie-je; voor mij is een hagedis nog altijd een “heveltast”, een sperwer een “wiekel”, een bunzing een “meert”, een kever een “krabbe”, een glazenwasscher een “peeresteker”, een wesp een “eelbij”, de dagpauwoog een “schoenmakersvlinder”, de krekkel een “heerdhiemer”, de sprinkhaan een “grashipper”, de klopkever het “hoamermantje”, de meidoorn de “zwatte haogen”, de vlierbes de “vledderbel”, de kamperfoelie de “papzuger”, de koolmees de “bijbieter”, de blauwe mestkever de “aovend snorder”, een bibliotheek een “hiel nust boeken”, een zeug het “olle zwien”, de handschoen een “vingerhaansk”, het opschoten wicht of bakvisch het “dikke jong”, een kus een “tuut” enz. enz.’⁵¹

Na zijn dood trof de familie tot haar verbazing echter geen enkel geschrift aan in IJje Wijkstra’s nalatenschap. Geen spoor van zijn partituren, zijn woordenboek, zijn verzameling oude liedjes, zijn vroege boek over het hellenisme, de avonturen van Kees Dalmolen en Trien Lieger of zijn werk over het dualisme in het heelal, zelfs geen spoor van het dagboek dat hij volgens de familie zou hebben bijgehouden; niets. Een aantal malen informeerde de familie bij de gevangenis naar de lotgevallen van de verdwenen geschriften, maar ze kreeg nul op het rekest.⁵² Ook wereldreiziger en stichter van de Volkshogeschool Allardsoog ‘Oom Jarig’ van der Wielen (1880-1950) probeerde vergeefs namens de familie antwoord te krijgen bij de autoriteiten op de vraag waar IJje Wijkstra’s geschriften waren gebleven.⁵³ De kans is groot dat IJje Wijkstra op het laatst veel van zijn schrijfsels heeft vernietigd, zoals hij dat in het begin van zijn gevangenschap had gedaan met de paar honderd ontvangen brieven. Enkele decennia na zijn dood dook echter een lijvig handschrift op van 260 bladzijden. Een rechter had het in 1941 ontvreemd uit IJje Wijkstra’s nalatenschap.⁵⁴ Deze rechter werd overigens niet lang na de diefstal voor de Leeuwar-

der gevangenispoort doodgeschoten.⁵⁵ Zo'n dertig jaar later kreeg rechter Gerrit Overdiep met moeite inzage van justitie en kopieerde het, waarna het origineel opnieuw zou verdwijnen.⁵⁶

Ijje Wijkstra mocht dan een nieuwe bezigheid hebben gevonden en nu de harmonica onberoerd laten, de aflossingen voor de harmonica gingen wel door. Dit kostte moeite. De afspraak was een gulden per maand aflossing ten laste van het weinige kantinegeld. Dit was voor Ijje Wijkstra een behoorlijke adering, zodat hij zijn familie en vrienden aanschreef voor financiële ondersteuning. In december 1938 trok hij zijn geldinzamelactie in, hij besefte dat ook het thuisfront zich in zware crisistijden bevond en wilde het niet verder belasten.⁵⁷ Een aantal maanden later zou hij het opnieuw proberen. De directe aanleiding zal de verlaging van zijn dagloon met een kwart tot vijftien cent zijn geweest. Hiermee werd het vrij te besteden bedrag nóg minder. Aan zijn vriend Albert Eilander legde hij de situatie uit, dat hij nu pinda's, echte boter, een extra stukje kaas of af en toe een sinaasappel moest ontberen. Het zou mooi zijn als zijn vrienden en familie gezamenlijk die ene gulden per maand bijeen konden krijgen. Hij gaf Albert Eilander dan ook een lijstje met kandidaten waarin hij vertrouwen had dat die wel een kleinigheid voor hem wilden opofferen.⁵⁸ Anderhalve maand later, in april 1939, ontving hij per postwissel dertig gulden voor de aflossing van de harmonica.⁵⁹ Begin 1940 ging de harmonica kapot, met in de strafgevangenis geen mogelijkheid tot reparatie. Met toestemming van de directeur werd de harmonica ter reparatie verscheept naar Derk Postema te Lucaswolde.⁶⁰ Het instrument zou niet meer geretourneerd worden. Ijje Wijkstra verloor zijn interesse en keurde het goed dat een zoon van zijn neef Hendrik Wijkstra het instrument behield. De directeur dacht daar echter anders over; zolang de harmonica niet was afbetaald, diende die in Leeuwarden te staan. Om dit te voorkomen besloot Ijje Wijkstra's neef Hendrik de harmonica met één betaling af te lossen; de resterende 69 gulden werden in augustus 1940 gestort.⁶¹ Ijje Wijkstra leek niet alleen zijn lust voor de mu-

ziek, maar ook die voor het leven verloren te hebben. Deze lusteloosheid zal zijn beïnvloed door zowel geestelijke als lichamelijke verzwakking. Hij kwam binnen als een lichamenlijk gezonde man, wiens weerstand echter na enkele jaren gevangenisregime – huisvesting, voeding en psychische invloeden – zodanig was aangetast dat hij sterk vermagerde en tuberculose opliep.⁶²

Tijd verstreek en de aan tuberculose lijdende IJje Wijkstra kreeg het gevoel dat de buitenwereld hem was vergeten. De bezoeken en brieven namen in aantal af. Hij begon te betreuren dat hij de schaar had gezet in die paar honderd brieven die hij in het begin van zijn gevangenschap had ontvangen, het aantal was sindsdien drastisch afgenomen. In maart 1939 schreef hij hierover aan zijn vriend: ‘De tijd duurt te lang, en langzaam aan beginnen ze mij buiten in de maatschappij te vergeten. “Het kereltje is dood”, zoo wordt er geredeneerd (en eigenlijk terecht) “wij zien hem hier nimmer meer de Leidijk langs fietsen, het is met hem gebeurd... waarom zouden wij dan nog moeite doen om brieven te schrijven?” Daarbij valt het de meesten zoo buitengewoon moeilijk om een brief voor elkaar te krijgen, dat een vrouw in barensood heeft het er nog gemakkelijk bij daarbij vergeleken.’⁶³ IJje Wijkstra ging met vlagen achteruit. Hij raakte meer en meer verwijderd van de realiteit. Vaak leek hij helemaal afwezig. Zijn achterneef, die hem tweemaal had bezocht, stond nog scherp het beeld voor ogen van een zeer bleke man – ‘Hij was vroeger zo mooi bruin getint’ – die tijdens het halfuurtje bezoek maar omhoog bleef kijken naar het venster, voortdurend mompelend ‘wat ist mooi weer, niet?’⁶⁴

De toenemende spanning op het wereldtoneel voelde IJje Wijkstra, onder invloed van zijn apocalyptische denkbeelden, heviger dan anderen. Rond 1932 was al een doemstemming merkbaar in zijn correspondentie. Zijn denken werd immers beheerst door het idee-fixe van de komende apocalyps en hij zag dan ook alom voortekenen van deze dag des oordeels. Al in januari 1934 wees hij zijn neef Roelf Wijkstra op het ‘Hitler-experiment’ en voorspelde hij, dat deze verdwazing alleen nog maar het begin was. Hieraan had-

den in IJje Wijkstra's ogen ook de sociaaldemocratische 'slavenzielen' in Nederland en de 'vervloekte communisten', die zich in Duitsland gedroegen als een 'troep schapen', schuld.⁶⁵ Zijn advies aan zijn neef was dan ook om uit de SDAP te stappen, hij was immers een betere zaak waardig. Vijf jaar later schreef hij aan zijn neef, die overigens partijlid bleef: 'Dit kon het laatste jaar wel eens wezen dat de mensen pret maken; mij dunkt, alles stort in elkaar en er blijft niets anders over dan de doode chaos.'⁶⁶ Weer een jaar later, in januari 1940, waarschuwde IJje Wijkstra zijn neef dat volgens de astrologie het jaar 1940 beslissend zou worden, het was nu de stilte voor de storm, 'Een ieder zij dus op zijn hoede en geve acht op de wijzer des Tijds die thans op *vijf minuten voor twaalf staat...*'⁶⁷

Met het binnenmarcheren van de Duitsers in Leeuwarden op 11 mei 1940 veranderde er binnen de gevangensmuren aanvankelijk niet veel. Gaandeweg zou het gevangenisregime dankzij de bezetter in de woorden van de toenmalige adjunct-directeur terugkeren tot de Middeleeuwen.⁶⁸ IJje Wijkstra zou dat echter niet meer meemaken. Voor hem was de situatie voordien al uitzichtloos geworden. Het bekende was voor hem vreemd geworden: 'Kippen en eenden – ik zou er van schrikken als ik ze plotseling zag; en koeien en paarden, honden en katten, wat dingen zijn dat allemaal? Het ligt mij nog vaag bij dat ik ze vroeger kende maar dat is dan zeker in mijn vorig bestaan geweest.'⁶⁹ Op 18 januari 1941, precies twaalf jaar na het drama, berichtte IJje Wijkstra aan zijn neef Roelf: 'Het kon wel eens onze laatste briefwisseling zijn Roelf; het jaar 1941 zal zéér vermoedelijk de *radicale* beslissing brengen: óf van 's werelds ondergang óf van deszelfs behoud. De verschillende teekenen – en ik versta er duizend! – zijn allemaal zéér ongunstig. Schreef ik je van het jaar 1940: De wijzer der klok staat op 5 minuten voor 12 – thans, voor '41 zie ik het nog tachtig keer zoo donker in... Het heeft jullie nog niet geraakt, het is nog slechts een dreiging die begonnen is in 1929 en nu in 1941 de climax bereikt. [...]. Jullie meenen – en alle anderen inclus – dat er

niets aan de hand is dan wat oorlog. Maar dat zal een schrikkelijk misverstand blijken te zijn. Die oorlog, Roelf jong, heeft niets te beteekenen; brengt alleen maar wat ongemak over het mensdom. Maar wél is het een waarschuwing van het Noodlot.⁷⁰ Aan Derk Postema schreef hij een paar weken later in een van zijn laatste brieven: ‘De kans op Vrijheid is thans voor mij wel zóó gering dat het staat er veel slechter voor dan in 1930 toen de straf pas inging. Om dat te begrijpen, daarvoor moet je de politieke toestand onder oogen zien en het is maar in ’t begin...’⁷¹

Ijje Wijkstra had de moed opgegeven: ‘Ik ga hardop achteruit vanwege het zedelijk lijden en de zenuwen “vreten” mij op. Voor mijzelf is het dan ook al uitgemaakt dat ik het niet lang meer vol hou en zelf weet ik dat het beste nietwaar.’⁷² Hij verzocht Postema dit niet aan de familie te vertellen, want die zou zich bezorgd maken en hem willen helpen of bezoeken. Dat zou hij niet aankunnen. Natuurlijk was zijn somberheid ook zijn familie niet ontgaan, die hem probeerde op te beuren door zijn strafverminderingen onder de aandacht te brengen. Maar deze tweemaal zes maanden toegekende strafvermindering gaf ook geen zuurstof aan zijn dovende kaars van hoop.⁷³ Ze werden door Ijje Wijkstra beschouwd als een ‘wissel op de eeuwigheid’. ‘Iemand in mijn omstandigheden,’ zo schreef hij, ‘moet onmiddellijk geholpen worden, alle toekomstbeloften kunnen mij niets baten zoolang er met ieder Nieuwjaar een volgende kalender moet afgewerkt worden van 365 blaadjes... en dan nog een... en nog een...’⁷⁴

In de vroege vrijdagmorgen 11 april 1941 werd gevangene 780 op de vloer in zijn cel aangetroffen. Op de vraag van hoofdbevaarder Jan van Dijk “Wat is er met je?”, gaf hij te kennen dat hij er een eind aan had gemaakt.⁷⁵ Ijje Wijkstra had zich met een aardappelmesje een ernstige buikwond toegebracht. Dezelfde dag werd hij overgebracht naar het ziekenhuis en werd de familie per expresse post in kennis gesteld van deze opname ‘in verband met een plotseling opgetreden, ernstige ziekte-toestand’.⁷⁶ Ijje Wijkstra’s oudste broer Derk en een neefje trokken een paar dagen

later per fiets naar Leeuwarden. Deze lange tocht zou vergeefs blijken. Bij het ziekenhuis werd hun de toegang geweigerd zonder goedkeuring van de directeur van de strafgevangenis. Daar aangekomen bleek de directeur afwezig. Nadat ze de directeurswoning nog hadden geprobeerd, fietsten ze onverrichter zake weer terug naar de gemeente Grootegast.⁷⁷

De directie was verrast door deze zelfverwonding. De directeur was van mening dat 'niets hoegenaamd deed vermoeden dat veroordeelde tot een dergelijke daad zou overgaan'.⁷⁸ De ervaring was immers ook dat zelfmoord of de poging daartoe in het algemeen plaatsvond in het begin van de straf, of tegen het einde wanneer de gevangene opzag naar het thuisfront terug te keren.⁷⁹ Na 25 dagen in het ziekenhuis te hebben gelegen, werd Ijje Wijkstra overgebracht naar de ziekenzaal van de gevangenis, hoewel hij uitdrukkelijk had aangegeven zijn poging te herhalen wanneer hij teruggeplaatst zou worden naar de gevangenis.⁸⁰ Een week na zijn terugkomst lukte het zijn oudste broer Derk en diens vrouw hem op de wekelijkse bezoekdag te bezoeken. Ze zagen duidelijk dat het niet goed met hem ging. Bezorgd over zijn lot diende zijn schoonzuster een dag later een verzoek in bij de directie voor lichter voedsel voor haar zwager omdat hij moeite had met eten. Ook vroeg ze toestemming hem de week daarop wederom te mogen bezoeken.⁸¹ Dat bezoek vond niet meer plaats.

De gevangenisdirecteur had al snel na Ijje Wijkstra's zelfmoordpoging stappen ondernomen voor diens overplaatsing naar het gesticht. In zijn rapport parafraseerde gevangenispsychiater Melle Weersma elf jaar oude rapporten en schreef dat Wijkstra sterk egocentrisch was en voor zijn matige verstand tamelijk ontwikkeld. Daarnaast leed hij aan tuberculose pulmonum (longtering) en koesterde hij reeds jaren waandenkbeelden, zoals dat de Messias zou komen. Daarbij had hij volgens de geneesheer geen duidelijk inzicht in zijn eigen toestand en de zeer ernstige door hem gepleegde delicten. In zijn naar Woensel meegestuurde geneeskundige verklaring formuleerde Weersma het sterker: Wijk-

stra vertoonde 'een duidelijke oordeelsstoornis en totaal verkeerd inzicht in zijn buitengewoon zware misdaad'.⁸² De laatste maanden voor zijn zelfmoordpoging was hij, mede onder invloed van tuberculose, steeds meer gedeprimeerd.⁸³ Als diagnose stelde Weersma psychopathie met een vermoeden van schizofrenie.⁸⁴

Op vrijdag 16 mei 1941 kwam IJje Wijkstra's ergste vrees uit, die hij al meer dan twee decennia had.⁸⁵ Vergezeld door een verpleger en een rijksveldwachter werd de zieke, bleke, uitgeteerde IJje Wijkstra op een brancard getransporteerd naar het gesticht te Woensel, een dorpje onder de rook van Eindhoven.⁸⁶ Het Rijkskrankzinnigengesticht te Woensel, zoals het nog tot 1947 officieel heette, herbergde met name veroordeelde geestelijk gestoorden.⁸⁷ Het had deze rol overgenomen van het in 1923 gesloten gesticht in Medemblik. De lichamelijk en geestelijk afgematte IJje Wijkstra werd in quarantaine geplaatst en ondergebracht bij de andere tuberculosepatiënten. Om besmetting te voorkomen diende het verplegend personeel niet alleen bij het verlaten zichzelf te ontsmetten, maar zelfs de sleutel van de zaal werd behandeld.⁸⁸

Van de zonderlinge figuur met vreemde ideeën over het eind der tijden, die gevangenispsychiater Weersma in zijn verklaring aan het gesticht presenteerde, merkten de geneesheren aldaar niet veel. Wijkstra verkeerde in een vergevorderd stadium van de longtering en had moeite met spreken en eten. Hij sprak doorgaans alleen wanneer hem iets gevraagd werd. Vermeldenswaardig werd het geacht, dat Wijkstra bij zijn eerste gesprek met de arts nauwkeurig zijn detentieverleden opsomde met de verkregen strafverminderingen, maar over de reden van zijn gevangenschap niets losliet.⁸⁹ De deskundigen in Woensel zagen in hem een stille, depressief gestemde, autistische patiënt, die in zijn laatste dagen veel klaagde over tocht en kou.⁹⁰ Ziek, stil en koud bracht hij de laatste dagen van zijn leven door. Eenentwintig dagen na zijn opname stierf hij. Zijn laatste rustplaats werd een veldje op het terrein van de inrichting met een nietszeggend markeringssteentje.

Het Beest van Doezum was niet meer.

Conclusie

‘Ijje Wijkstra uit Grootegast, schoot vier agenten door de ribbenkast.’ Dit nieuws sloeg het land van kleine gebaren uit het lood. De actie van de kleine man die zijn huis en haard verdedigde, die zich verzette tegen zijn belagers, werd door de fatale gevolgen opgevat als een directe aanslag op het gezag. Het land werd, zoals een journalist dat toen uitdrukte, hiermee in een geestesgesteldheid gebracht, te vergelijken met een door ‘oorlogs- en revolutiegevaar bedreigde natie’.¹ Als na een schot in paniek opgevlagen vogels die zoeken naar een plek om weer veilig te landen, zo zocht het opgeschrokken land een verklaring voor deze onverklaarbare gebeurtenis om deze een plaats te kunnen geven. Veel van deze verklaringen hadden echter weinig van doen met Ijje Wijkstra en de omstandigheden waaronder hij en zijn slachtoffers verzeild raakten in deze botsing met dodelijke afloop.

Het was geen koelbloedig beraamde sluipmoord door een politiek gemotiveerd beestmens die de politie haatte, of het werk van een tragische man gestuurd door een fatale vrouw, of zelfs het werk van de antichrist. De kruitdampen hebben versluierd hoe iets wat aanvankelijk niet meer was dan een door de omgeving afgekeurde normovertreding, uitmondde in een krachtmeting tussen Ijje Wijkstra en vier gezagsdragers. Door de inmenging van de omgeving ontaardde die in een explosieve prestigeslag, met als gevolg vier dodelijke slachtoffers. Niet alleen Ijje Wijkstra en Aaltje Wobbles, maar ook de vier gezagsdragers Aldert Meijer, Mient van der Molen, Hermannus Hoving en Jan Werk-

man hadden uiteindelijk weinig tot geen bewegingsruimte meer. Ijje Wijkstra stond hierin als exponent van de streek tegenover de vier agenten als representanten van het gezag. Het drama van Doezum was naast een confrontatie van personen ook een botsing van culturen: de streekcultuur botste met haar afwijkende opvattingen over wat hoorde en haar eigen correctiemechanismen voor grensoverschrijdingen op het formele gezag dat zijn geweldsmonopolie wilde doen gelden. Naast een tragisch voorbeeld van hoe sociale controle averechts kan werken en een botsing van culturen, is het drama van Doezum bovenal een drama van onbedoelde gevolgen.

De tragedie ligt in het gegeven dat van de vele betrokkenen niemand het verloop van het gebeuren gewenst, bedoeld of voorzien heeft. Zoals antropoloog Anton Blok schrijft, leidt juist het gebrekkige inzicht dat mensen hebben in de complexe sociale situatie die zij met anderen vormen en voortzetten, tot het onbedoeld aanrichten van schade en onheil aan zichzelf en anderen.² Het is dan ook niet vreemd dat dit inzicht ontbreekt in de verklaringen die op het nieuws van de viervoudige moord te Doezum werden gepresenteerd.

Omdat grote gevolgen wel grote oorzaken moesten hebben, werd in die eerste verklaringen gegrepen naar grootse concepten als de beestmens, het gebrekkig bewapende gezag of een dader gedreven door revolutionaire ideologieën. Die opvattingen hadden weinig te maken met een inhoudelijke toetsing van de gebeurtenis. Het drama was vooral aanleiding om op eigen aambeeld te slaan. Zo stonden veel politionele reacties in het kader van de aloude discussie over hun organisatie. Dit zogenoemde ‘Politievraagstuk’ behelst het sinds het midden van de negentiende eeuw naast elkaar bestaan van drie korpsen – gemeenteveldwacht, rijksveldwacht en de marechaussee – die alle met hun eigen complexe organisatiestructuur in dezelfde politionele vijver visten.³ Dit zorgde niet alleen voor organisatorische problemen, maar leidde ook tot onderlinge wedijver.

Een voorbeeld van deze discussie was dat *De Nederlandsche Politie* van mening was, dat een gebrek aan samenwerking en leiderschap een grote rol had gespeeld in dit drama. Het was dus hoog tijd dat er een nieuwe politiewet kwam. Aan deze opvatting lag echter een verkeerde voorstelling van zaken ten grondslag.⁴ Van der Molen zou de leiding hebben gehad en de hulp van de rijksveldwachters hebben ingeroepen, om vervolgens te falen in dat leiderschap.⁵ Ook ontstond er veel frictie tussen de korpsen, doordat de marechaussee openlijk te kennen gaf dat hun superieure korps het lot van de vier veldwachters niet zou zijn overkomen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zelfs de organisatie van een eensgezind eerbetoon aan ‘hunne kameraden’ leed onder een gebrek aan vlotte samenwerking. Ook recentelijk werd nog gesuggereerd dat een oplossing van het politievraagstuk het drama te Doezum zou hebben voorkomen.⁶

Het strafrechtelijk lot van verdachte IJje Wijkstra stond van tevoren vast. Een man die vier gezagsdienaren doodt, kan rekenen op het zwaarst mogelijke vonnis. Het herstel van de rechtsorde stond in eerste aanleg geheel in het teken van de vergelding en maatschappelijke veiligheid. Aan de verantwoordelijken voor het uitzenden van de vier veldwachters viel Wijkstra’s vervolging ten deel, en collega’s en vrienden van de slachtoffers zetten zich volledig in om bewijzen te vinden voor IJje Wijkstra’s moorddadige opzet. Dit sterk persoonlijke element bij de Groningse politie en magistratuur kwam de objectiviteit in opsporing en vervolging niet ten goede. Zo werd er actief, selectief en schijnbaar kritiekloos gezocht naar bezwarende verklaringen, werden verslagen van verhoren gemanipuleerd, werd de advocaat van de verdachte tegengewerkt en werd met verwijzing naar het prevaleren van de maatschappelijke veiligheid boven de opvoedingsgedachte een psychiatrisch onderzoek a priori geweigerd. Een opvallend aspect bij de strafvervolging is verder, dat vele verklaringen over Wijkstra’s vermeende uitspraken zowel door getuigen als door het

Openbaar Ministerie van een betekenis werden voorzien die ze op dat moment niet konden hebben gehad.

De zo nadrukkelijk naar voren komende ‘maatschappelijke veiligheid’ verwijst naar het laat negentiende-eeuwse gedachtegoed van de ‘Nieuwe Richting’ in het strafrecht. In tegenstelling tot de ‘Klassieke Richting’, die vergelding als strafgrond voorstond, had de Nieuwe Richting straf als doel, ter bescherming van de maatschappij. Deze bescherming kende als strafdoelen afschrikking, verbetering of onschadelijkmaking.⁷ Twee vormen waren het opvoeden van de veroordeelde tot een sociaal wezen – de speciale preventie of opvoedingsgedachte – en het tot voorbeeld stellen van een veroordeelde als afschrikking – de generale preventie. Na de Eerste Wereldoorlog zag men naast de vergeldingsgedachte met name de individuele opvoedingsaanpak op de voorgrond treden, een aanpak die Wijkstra’s advocaat Levie ook graag in deze zaak had toegepast.⁸ De opvoedingsgedachte bleek echter niet crisisbestendig. Maatschappelijke verstoringen die het overheidsgezag onder druk zetten, leidden in de toepassing van het strafrecht tot generale preventie in plaats van de opvoedingsgedachte, met veronachtzaming van de belangen van verdachten. Bij aantasting van het gezag uitte zich dat niet alleen in zwaardere straffen, maar ook in minder stringente eisen aan de bewijsvoering.⁹ Dat de maatschappelijke veiligheid hier boven de opvoedingsgedachte stond, wijst overigens vooruit naar de strafrechtelijke verharding die Nederland in de periode 1930-1936 zou kenmerken en die het belang van verdachten en veroordeelden ondergeschikt maakte aan dat van het ‘volksvoelen’.¹⁰ In Groningen had de magistratuur met Wijkstra’s daad te maken met een wel heel directe gezagsaantasting, zodat Wijkstra’s belang tegenover hun belang kwam te staan.

De berechting door het gerechtshof in Leeuwarden vormde een contrast met die in Groningen. Ook juridisch Nederland achtte het alsnog instellen van een geneeskundig onderzoek een noodzakelijke correctie op de Groningse nalatigheid.¹¹ Het toestaan

van een daaropvolgende contra-expertise was echter een opmerkelijke geste jegens de verdediging. Zelden zal in het strafrecht de negentiende-eeuwse psychiatrie van de Groningers Wiersma en Van Mesdag tegenover de jonge psychologie van de aan Utrecht verbonden Grünbaum en Roels hebben gestaan; 'erklären' (psychiatrie) en 'verstehen' (psychologie) kwamen hierbij in botsing.¹² Deze tegemoetkoming aan de verdediging zou op het uiteindelijke vonnis echter weinig aanwijsbare invloed hebben.

De Groningse deskundigen traden met hun onderzoek en rapportage buiten de oevers van hun opdracht. Zoals recent historisch onderzoek dat voor de beoefenaars van de gerechtelijke psychiatrie constateert, deden ook Wiersma en Van Mesdag zich gelden als de 'verdedigers van de gevestigde burgerlijke orde'.¹³ Die orde werd gezien als een geheel van beschaafde burgers met zelfbeheersing, wilskracht en gemeenschapszin.¹⁴ Misdadigers daarentegen waren onbeschaafd, ze waren alles wat een goed burger niet was. Langs die lijn werd ook Heymans temperamenteleer ontworpen, die zo'n centrale plek innam in de rapportage van Wiersma en Van Mesdag.¹⁵ Niet alleen was dader Wijkstra volstrekt toerekenbaar, hij was ook onbeschaafd; hij was verwend, kende geen plichten, toonde geen wilskracht en was niet bepaald gezagsgetrouw. Hij werd ingepalmd door een vrouw, wat leidde tot de verwerpelijke verhouding. Men kan zich afvragen of het geneeskundig onderzoek niet tot selectieve etikettering leidde; de eerlijke en betrouwbare IJje Wijkstra, die gedisciplineerd werk, hobby of genotsmiddelen aanvatte, die zich bij conflicten opvallend onverstoort toonde, kwam eveneens in het strafdossier en het onderzoek voor, maar werd weggeplakt door het etiket van nervositeit.

Op de vraag naar het waarom van Wijkstra's daad kwamen de Groningse geneesheren bij gebrek aan concrete aanwijzingen tot de algemene vaststelling dat Wijkstra geen gezag verdroeg. Deze globale conclusie nam de procureur-generaal over met zijn presentatie van Wijkstra als een toerekenbare moordenaar en 'on-

maatschappelijk mens'. Hij was alleen al strafbaar doordat hij een 'te ver gedreven' idee van vrijheid zou huldigen, een wel heel sterk generaal-preventieve motivering.¹⁶

De Utrechtse psychologen daarentegen zagen het antwoord eerder in zijn verhouding tot Aaltje. Zij namen het geïdealiseerde denkbeeld over van IJje Wijkstra die door zijn gevangenschap beschadigd was en leed aan waanbeelden. IJje Wijkstra werd een kunstenaar wiens intellect en gevoelsleven zich duidelijk onderscheidde van zijn omgeving. In zijn verhouding met Aaltje was hij onderhevig aan seksuele horigheid, hij werd geestelijk en lichame-lijk uitgeput en een willoos werktuig in de handen van een agres-sieve vrouw. Die fatale morgen kwam hij besluiteloos tussen twee vuren te staan, totdat zij het bevrijdende 'schiet ze maar dood' riep.

Zoals de procureur-generaal de conclusies overnam van 'zijn' Groningse deskundigen, zo greep de verdediging de seksuele ho-righeid als verklaring aan. De verdediging was zich ervan bewust dat ze een gevecht tegen de bierkaai vocht. De presentatie van de gewone, zij het op sommige punten zonderlinge man die de laatste tijd anders dan anders was, een nerveuze persoonlijkheid die geloofde in spoken en die in aanraking kwam met een vrouw die zich als een vampier in hem vastzoog, een man die op het on-rechtmatige binnendringen van zijn woning in razernij was be-gonnen te schieten, maakte geen indruk op de magistratuur. Ook pogingen de rol van het justitieel en politieel optreden in de totstandkoming van het drama alsook in de behandeling van de onderhavige strafzaak aan de orde te stellen, hadden geen effect.

De veroordeelde zelf vond geen bevredigende verklaring voor wat hem was overkomen. De door de veldwachters uitgedaagde man, die niet tolereerde dat wie dan ook zijn deur intrapte, ver-dween naar de achtergrond om in zijn eigen verklaring plaats te maken voor de wilszwakke, tragische man, die door die vreselijke vrouw in het verderf gestort was. Deze verklaring groeide tijdens zijn gevangenschap al snel uit tot een apocalyptische vertelling, waarin hijzelf de achtste koning was, de antichrist die ten val kwam

door de hoer van Babylon, die ook haar rol, haar noodlot vervulde. Hij was weliswaar een zondaar, 'erger dan erg', en zijn daden waren verschrikkelijk, maar, zo meldde hij, 'zij zijn in een vervallen staat volvoerd, ook dat weet ik thans, en ik weet nog meer'.¹⁷ Hij was uitverkoren door het noodlot, zoals Judas uitverkoren was zijn rol te spelen in het verraad van Jezus.¹⁸ Wijkstra schreef een jaar na de dodelijke verzetsdaad dan ook: 'Dit alles moest geschieden, het was reeds voor de grondlegging der wereld verordonneerd, die vrouw moest mijn weg versperren als een engel des verderfs, achter deze vrouw als oorzaak, ligt nog een veel diepere oorzaak, ook zij kon niet anders, ik weet thans dat onze wil niet vrij is, zelfs niet gedeeltelijk hoe vreemd dit ook moge schijnen.'¹⁹ Zijn worsteling met het waarom van zijn daden werd hem uiteindelijk fataal. IJje Wijkstra stierf als een door zijn gevangenschap gesloopte geesteszieke.

De verklaring waarmee de verdediging die van het Openbaar Ministerie bestreed, had geen invloed op het oordeel van de Groningse rechters. Ook de verklaringen van de aangestelde deskundigen hadden geen aanwijsbaar effect op het eindoordeel van het hof, dat Wijkstra 'als een voortdurend gevaar voor zijn medemenschen' de zwaarst mogelijke straf gaf, waarmee het de visie van het Openbaar Ministerie min of meer onderstreepte. Het is dan ook ironisch dat de verklaringen die tijdens het magistratelijk schouwtonel uiteindelijk de ruimte kregen, maar die geen strafrechtelijk resultaat hadden, het latere beeld van IJje Wijkstra en de viervoudige moord gingen bepalen.

In zijn omgeving werd het beeld populair van de vreemde snuiter Wijkstra, die een uitmuntende schutter, voegervakman en begaafde muzikant was, maar ook een tragische man die door een ontaarde vrouw ten val kwam. Het stond tegenover het bijna officiële beeld van de koelbloedige moordenaar, de onmaatschappelijke, die het gezag haatte en een blijvend gevaar voor de maatschappij vormde. Het voor het gezag strafrechtelijk irrelevante werd tot hoofdbestanddeel in de folklore, waarin volk en gezag tegenover elkaar stonden.

De botsing met het gezag kwam ook op een andere, meer letterlijke manier tot uiting. Naast het tragische heldenbeeld sprak de heldendaad van ‘Lutje IJje’ die vier agenten het onderspit deed delven al vanaf de eerste dag tot de verbeelding. IJje Wijkstra was een David die Goliath velde. De fascinatie met deze wrekende held IJje Wijkstra bleef niet beperkt tot de eerste weken na de moord, maar dat beeld spreekt mensen nog steeds aan. Enkele maanden na het drama te Doezum, in de avond van 28 mei 1929, werd onder de strijdkreet “Leve Lutje IJje” het credo van de marechaussee ‘Gehoorzaamheid aan de wet. – Naar huis – of geweld zal worden gebruikt’ met stenen beantwoord, toen de marechaussee de grote menigte in Finsterwolde in bedwang probeerde te krijgen.²⁰ Bij deze landarbeiderstaking sneuvelen ruiten en enkele marechaussees werden geraakt door stenen onder luid hoerageroep.²¹ Hierop trad de marechaussee zoals aangekondigd gewelddadig met sabel en pistool op. Naast vele gewonden werd de dertigjarige toeschouwer Eltjo Siemens door de marechaussee dodelijk getroffen.²² Voor de aanwezigen lag IJje Wijkstra nog zo vers in het geheugen dat hij als strijdkreet en rode lap dienst kon doen.

Het tergen van de gezagsdragers vloeide doorgaans niet voort uit politieke motieven, maar meestal uit een te groot offer aan Bacchus waardoor frustraties de vrije loop kregen; ‘Lutje IJje’ en ‘Grootegast’ werden diverse malen als strijdkreet aangeheven in confrontaties met het gezag.²³ Ook in zijn eigen omgeving werd de rebel Lutje IJje op deze wijze omarmd. Een kleine greep uit de vele plaatselijke voorbeelden: een inwoner uit een buurgemeente ging met de plaatselijke veldwachter op de vuist, dreigend dat hij een goede vriend was van Wijkstra én Tabak. Er moesten nóg maar wat dienders sneuvelen. Slagen met de klewang en een celstraf waren zijn loon. Tijdens de bezettingsjaren was ook bij respectabele, nuchtere leden van het waterschapsbestuur rebellie tegen het (Duitse) gezag niet vreemd. Wanneer er weer een maatregel van het gezag dreigde, weerklonk de stoere roep: “Denk

erom, IJje Wiekstra is dood maar z'n geest leeft nog, en revolvers zijn nog overal te krijgen.”²⁴ Meer dan vijftig jaar na de bezetting deed Wijkstra's geest weer van zich spreken, toen een inwoner van Grootegast de politie belde met de mededeling dat hij, na reeds een bezoek van agenten te hebben gehad, doorging met het verbranden van zijn tuinafval: “Wilt u dat wel doorgeven en ik heb nog een heel mooi wapen bij me. Denk maar aan IJje Wijkstra. Gvd, ja komt u maar hoor.”²⁵ In zijn eigen omgeving speelt de wrekende held IJje Wijkstra nog steeds een rol voor die mensen die zich in het nauw gebracht voelen door autoriteiten.²⁶ Het is dan ook de paradox van de criminele held: deze wordt in de legende geïsoleerd van zijn omgeving en geplaatst op zijn sokkel van criminele heldhaftigheid, maar op deze sokkel zou hij nooit zijn geplaatst als zijn bewonderaars hem niet hadden gezien als exponent van henzelf en hun eigen onvrede.²⁷

In het bestaan van de legende komt de botsing van de streekcultuur met die van het gezag tot uiting. Deze botsing ligt ook ten grondslag aan de inhoudelijke totstandkoming van het drama van Doezum. Hierin blijkt niet alleen dat IJje Wijkstra minder de buitenstaander was die de legende presenteert, maar ook dat de handelingen van de hoofdpersonen – IJje, Aaltje en de vier veldwachters – meer door hun omgeving werden beïnvloed dan de legende veronderstelt. Hierdoor werd de confrontatie tussen de informele sociale controle door de ongeschreven regels binnen de streek- of groepscultuur en de formele controlemechanismen van de overheid het centrale punt.

In het zuidelijk Westerkwartier speelde de volkscultuur met haar informele controlemechanismen in het begin van de twintigste eeuw nog een grote rol. In dit nogal gesloten gebied was dat meer het geval dan bijvoorbeeld in het noorden of oosten van Groningen.²⁸ Een belangrijke factor in de formalisering van de sociale controle was daar de sterke sociaaleconomische polarisatie in de negentiende eeuw.²⁹ Die polarisatie ontbrak grotendeels in het zuidelijk Westerkwartier, waardoor de verbrokkeling van de in-

formele sociale controle minder snel verliep.³⁰ Wellicht ligt hierin een verklaring voor de anarchistische trek die de streek kenmerkte, een in de volkscultuur gewortelde vorm van vrijbuitelij; met politiek anarchisme had dit echter niets van doen. Dit nam niet weg dat het establishment, maar ook anarchisten Wijkstra's daad wel in die context plaatsten. Ondanks Wijkstra's flirt met deze stroming had het drama echter weinig met politiek te maken.

Ijje Wijkstra groeide op in een omgeving waarin oude normen en waarden niet zomaar werden ingeruild voor die van het formele gezag. De reikwijdte van het gezag, dat de wet van bovenaf handhaafde, was beperkt; op veel fronten maakten de bewoners zelf de dienst uit.³¹ Zo werden wettelijke verboden als wapenbezit of stroperij door menigeen genegeerd en paste men eigenrichting toe wanneer dat binnen de eigen groep nodig werd geacht. De politie, die met de handhaving van de toenemende wetgeving was belast, zag zich dan ook regelmatig geplaatst tegenover een vijandige bevolking.³²

In de verhouding tot de bevolking maakte het nogal verschil tot welk korps de geüniformeerde gezagsdrager behoorde. Zo blijkt ook in het zuidelijk Westerkwartier de gekazerneerde, militair georganiseerde marechaussee, die een grote sociale afstand had tot de bevolking en minder speelruimte in haar optreden, vijandigheid te hebben opgeroepen door haar rigide en zelfs agressieve optreden.³³ De rijks- en gemeenteveldwacht stonden dichterbij de bevolking en hun optreden werd gekarakteriseerd als kalm, bezadigd maar doortastend.³⁴ Zij maten zich een bemiddelende, hulpverlenende rol aan en voerden hun repressieve politietaak alleen selectief uit.³⁵ Chef-gemeenteveldwachter Mient van der Molen beschouwde immers het voorkomen van een proces-verbaal als zijn opdracht.³⁶ De verhouding van de gezagsdrager tot de bevolking was dan ook een zaak van onderhandelen.³⁷

De reputatie, het aanzien van een veldwachter werd bepaald door diens individuele stijl van optreden. Het beeld bestaat weliswaar dat de gemeenteveldwacht organisatorisch 'de Assepoester

van het Nederlands politiebestedel' was en dat de individuele veldwachter de onderbetaalde loopjongen voor de burgemeester was die laag in aanzien stond en wellicht weinig effectief was in zijn politietoezicht.³⁸ Dit beeld lijkt echter voorbij te gaan aan de diversiteit waarmee de individuele veldwachters hun politierol vervulden en de individuele ruimte die een veldwachter daarin had, zoals uit deze studie blijkt.³⁹ Zo waren er niet alleen onderlinge verschillen in het optreden van de vier Grootegaster veldwachters, ook bestond er een duidelijk contrast met hun collega's in de buurgemeente Achtkarspelen die niet zelden ruw en gewelddadig optraden.

Reputatie speelde in die tijd ook een grote rol bij opsporing en berechting van een verdachte.⁴⁰ Het bepalen van IJje Wijkstra's reputatie liep dan ook als een rode draad door diens vervolging. Ook hierin was overigens de ruimte van de individuele veldwachter groot; met de aan het strafdossier toe te voegen 'Staat van inlichtingen' had de plaatselijke veldwachter een belangrijk middel in handen om de reputatie van de verdachte te beïnvloeden. De weergegeven reputatie had voorts niet alleen invloed op de straf, maar ook op de bewijsvoering.

Eer en naam waren ook voor Lutje IJje zelf essentieel, maar dan op een andere manier. Zijn weg naar volwassenheid kenmerkte zich door rusteloosheid en verlies, en dat vaak op een ruwe wijze. Die turbulente episodes leidden tot een voortdurende zoektocht naar identiteit. Hij zette zich af tegen zijn omgeving en deed zich voor als superieur, maar ongevoelig voor de normen en waarden van die omgeving was hij zeker niet, integendeel zelfs.

Met hun buitenechtelijke relatie hadden IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes een norm overtreden en de omgeving liet hun dat weten. Ze werden het doelwit van een actief ingezette sociale controle; ze werden op hun gedrag aangesproken, terechtgewezen, genegeerd en besproken.⁴¹ De terechtwijzingen die hem en Aaltje ten deel vielen, veroorzaakten vooral bij de lichtgeraakte Wijkstra irritatie en woede. Als evenbeeld van zijn oude vader reageerde ook

Lutje IJje driftig op aantasting van zijn territorium, eer en reputatie. Binnen hechte gemeenschappen, zoals die in het zuidelijk Westerkwartier, was iemands naam zijn bestaan. Aantasting van de goede naam door belediging of beschuldiging uit eigen kring kon je niet aan je voorbij laten gaan.⁴² Aangetast in zijn eer sloeg hij dan ook van zich af. Het nieuws dat Aaltje Wobbes, ongeacht om wat voor reden, ook nog eens haar kinderen in de steek had gelaten, verheugde de terechtwijzingen. Wijkstra raakte beducht voor een volksgericht, een vorm van informele controle die zijn reputatie en eer zou bederven.⁴³ Vastbesloten niet zomaar toe te geven, legde hij zijn pistool gebruiksklaar op de kast.

Volksgerichten of charivari waren onlosmakelijk verbonden met volkscultuur. Hoewel ze destijds werden opgevat als de gezonde uiting van het gemeenschapsgevoel, als eenduidige sanctie op een normovertreding, was de aanleiding daartoe eerder een opeenstapeling van conflicten en wrijvingen.⁴⁴ Het volksgericht van Niebert in juni 1927 was geen directe reactie op het normovertredend samenwonen van Taekje en Harm, maar werd in gang gezet door het op theatrale wijze ten tonele verschijnen en daarvan verdwijnen van haar wettige echtgenoot. Hoewel volksgerichten niet altijd bedoeld waren om afgekeurd gedrag ook daadwerkelijk te verhinderen, en het doelwit nog een uitweg werd geboden, werd het door Harm en Taekje volslagen negeren van de gerichtsboodschap ongetwijfeld niet beoogd.⁴⁵ Het volksgericht te Lucaswolde in 1912 daarentegen laat zien dat het orthodox-protestantisme op het gebied van normen en waarden in seksualiteit en huwelijksmoraal met zijn censuur en tucht nauw aansloot bij de volkscultuur.⁴⁶

De krachtige omgevingsdruk was overigens niet eenduidig. De verschillende groepen – familie, vrienden, burens, kerkgangers of andere streekbewoners – reageerden met verschillende motieven op de verschillende normovertredingen. Voor Wijkstra's vrienden was dat het aangaan van een relatie met de vrouw van een gezamenlijke vriend, voor menig ander was het de buitenechtelijke re-

latie an sich en voor velen was het het achterlaten van de kinderen. Voor Wijkstra's familie zal iedere normovertreding die de familienaam in opspraak bracht voldoende aanleiding tot afkeuring zijn geweest. Dus achter de algehele druk op IJje en Aaltje valt evenals in het noorden en oosten van Groningen ook hier een diversiteit van normen en waarden rond seksualiteit, huwelijksmoraal en huiselijk leven te constateren.⁴⁷

Met de komst van justitie nam de druk op Aaltje en IJje nóg meer toe. Nadat de informele bemiddelingspoging door de veldwachters mislukte, raakten ze helemaal in de knel: naast het overschrijden van plaatselijke normen had Aaltje Wobbes nu ook een wettelijke norm overtreden; van wat niet hoort naar wat niet mag. Met de rug tegen de muur beten IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes nog feller van zich af.

Het drama van Doezum is een voorbeeld van het averechtse effect dat sociale controle kan hebben; in plaats van de beoogde correctie leidde de omgevingsdruk tot een escalatie van het conflict. Een extra dimensie aan de patstelling gaf de omgeving, die niet alleen druk uitoefende op Wijkstra rechtstreeks, maar dit nu ook deed via de veldwachters, en daarmee ook op de veldwachters zelf. Dit gebeurde door beide partijen tegen elkaar op te zetten door hun al dan niet verdraaide uitspraken aan de andere partij door te brieven. Een direct verband tussen deze bemoeienis en de geringschattende houding bij de veldwachters jegens Wijkstra is aanneemelijk. Naast de vernieling van zijn voordeur was die vernedering voor Wijkstra de druppel die de emmer deed overlopen. Hij kon Aaltje Wobbes niet met de agenten mee laten gaan zonder onaanvaardbaar gezichtsverlies te lijden; het maakte zelfs weinig meer uit of Aaltje nu wel of niet meewilde.⁴⁸ Ook de veldwachters waren het aan zichzelf en hun opdrachtgevers, wier aanzien ook op het spel stond, verplicht hun taak uit te voeren. De rol van derden zou in combinatie met Wijkstra's eergevoel en het plichtsbesef van de veldwachters leiden tot de impasse die op 18 januari 1929 in fataal geweld eindigde.⁴⁹

Nawoord

Dit boek kent een lange geschiedenis. Het onderzoek begon in 1995 tijdens ‘Inleiding tot de criminologie’, een bijvak tijdens mijn geschiedenisstudie. De herinnering voert verder terug, naar de rokerige huiskamer van mijn grootouders in Noordwijk rond 1980, waar in aanwezigheid van familieleden de buizenradio was aangezet in afwachting van een uitzending over en met Aaltje Wobbles-van der Tuin.¹ Aaltje van der Tuin bleek namelijk niet overleden zoals algemeen werd aangenomen, maar leefde nog gezond en wel in Amsterdam. Bij die radio-uitzending ging het blauw gekafte boekje *De Strafzaak tegen IJje Wijkstra* van Gerrit Overdiep de kleine kamer rond. Het weinige dat mij is bijgebleven van dat moment, waren de in dat boekje afgedrukte portretten van Wijkstra en zijn vier slachtoffers. Ik herinner mij de uitvergrote portretten van drie van de vier veldwachters die mij streng en onsympathiek aanstaarden, de vierde, de oude Van der Molen, kwam mij daarentegen een stuk vriendelijker voor. Die tienjarige knaap van toen staarde met ontzag naar die paar vage portretten van Wijkstra, die mysterieuze, gevaarlijke politiedoder.

Uit latere verhalen bij mijn grootouders is mij niets bijzonders bijgebleven over IJje Wijkstra of het drama te Doezum. Mijn grootouders hadden de betrokkenen gekend, maar liepen niet over van spectaculaire, spannende verhalen. IJje Wijkstra was voor hen een man uit de streek die als eigenaardigheid had dat hij ‘verkeerde boeken’ las – een verzamelnaam voor alle lectuur die indruiste tegen christelijke opvattingen, van spokerij tot politiek – en geen

gezag boven zich duldde. In zijn jonge jaren was hij een knappe vent, die later door ‘dat wief van Wobbles’ het hoofd op hol werd gebracht en door provocerend handelen van het gezag – ‘wie gaat daar nu met vier man naartoe?’ – de veldwachters doodschoot.

Jaren later kwam Ijje Wijkstra dus weer in mijn gezichtsveld. Dit leidde uiteindelijk tot een doctoraalonderzoek naar de reacties en beeldvorming rond het drama te Doezum voor de periode 1929-1997.² Hierin werd duidelijk dat dit verhaal een enorme legendevorming kende met vele sterke verhalen. Na mijn afstuderen heb ik in mijn vrije tijd het onderzoek naar de man en de zaak voortgezet. In die tijd heb ik niet alleen vele archieven doorgenomen, maar hebben ook ontzettend veel mensen medewerking verleend aan de totstandkoming van dit werk. Helaas hebben velen dit eindresultaat niet meer mogen meemaken. Van de vele bijdragen wil ik met name noemen: Jan Babois, Harm Bekkema, Frans van Baaren, Aldert de Boer, Jan Boonstra (†), Pieter Botter, Christiaan Brouwer, Jeroen van Brussel, Hilbrand Buurma, mw. G. Diepstra-Hut, Jan Duursema, Jan Grupstra, Arie Hazenberg, Bindert Helder, Jan Hoving (†), Paula Ineke, Geke Jagersma, Geert de Jong, Pieter Jutte, Willem Kamminga, Jan Klinkenberg, Clarien Koopmans, Eddy Korringa, mw. A. Kuipers, mw. G. Kuipers, Menno J. de Leeuw, W.P.B. Lieffering (†), Jan Maas, Jan Meijer (†), Theo Nicolaij, Hendrik Omgo Nieweg (†), Jan Postema, Tunnis Postema (†), mw. Posthuma-Postmus, mw. Prins-Kremer, fam. A. van Rein-Meertens (†), Lammert Geert Reker (†), Gerben Saalmink, Gezinus van Santen (†), Ineke Schepel, mw. R. Sikkema-Wijkstra, Sjoukje Strijker, gebr. Terpstra, Lieuwe van Veen, Rink van der Velde (†), Françoise Visser, fam. Werkman, Berend Wijkstra (†), Appie Wijma, Truus de Witte, Jan Zwerver en Henk Zwier.

Zonder de enthousiaste hulp van medewerkers van musea en archiefinstellingen vlot geen enkel onderzoek. Zonder vele anderen tekort te willen doen voor hun goede hulp, noem ik: Otto Kuipers van Tresoar, Auke en Henk Helmus van de gemeente

Grooategast, Jos Breukers van het Nederlands Politiemuseum te Apeldoorn en de te vroeg gestorven Theo Kalf van het Politiemuseum te Zaandam, die met grote kennis van zaken en veel passie – een zeldzame combinatie in museaal Nederland – mij wegwijs maakte in de vooroorlogse Nederlandse politiehistorie.

Speciale dank gaat uit naar Gerard Heijnen, die de benodigde slinger gaf aan de verdere afronding van een toen wat voortkabbelend vrijblijvend onderzoek. Hij was het ook die mij aanmoedigde het onderzoek als een promotieonderzoek te gaan zien. Prof. dr. Henk te Velde dank ik dan ook dat hij bereid was als promotor op te treden en mij hielp het manuscript om te vormen tot dit proefschrift. Ook voor hem is hiermee de cirkel rond, nu hij ook mijn doctoraalscriptie heeft begeleid. Ook dank ik de leden van de promotiecommissie voor hun opmerkingen en aanbevelingen.

Vanzelfsprekend dank ik mijn ouders, familie en vrienden, wier geduld ik jarenlang op de proef heb gesteld doordat ze mijn verhalen, belevenissen en vondsten moesten aanhoren en zien. Ook zij zijn zonder twijfel blij dat het dan eindelijk klaar is. Lisette dank ik speciaal voor haar steun, haar luisterend oor en haar redactionele werk.

Noten

Inleiding

- 1 In het verleden was er veel verwarring over de exacte plaats waar het drama zich afspeelde. Destijds werd in de pers door elkaar Grootegast, Doezum en Lucaswolde genoemd. Het erf waarop het huisje van Ijje Wijkstra stond, viel tot 1 januari 1930 binnen de dorpsgrenzen van Doezum, gemeente Grootegast. Vanaf 1 januari 1930 behoort dat perceel tot het dorp Kornhorn (Kornhorn was tot dan toe onderdeel van Doezum). Lucaswolde is een buurtschap ten oosten van de Polmalaan te Doezum.
- 2 Inspecteur Feike Kraaijenga (1896-1971) van de recherche in het Geneeskundig rapport, opgesteld door Enno Dirk Wiersma en Synco van Mesdag d.d. 14 oktober 1929. Onder meer opgenomen in Wijkstra's procesdossier. Tresoar, gerechtshof Leeuwarden, inv. 694, dossier 402.
- 3 Schrijven van oud-gemeenteveldwachter van Marum Otto Cornelis Boelens, gedateerd: Nuis, augustus 1953. Bevindt zich in de collectie van het Marechausseemuseum te Buren.
- 4 Al in 1930 werd de zaak in het onafhankelijk socialistische blad *De Ploeger* in het licht van David en Goliath uiteengezet door ene A.J. Liedens (een pseudoniem?) (artikelenreeks van 1 augustus tot en met 7 november 1930). Deze reeks is verwerkt in het anoniem verschenen: *Gij zult niet dooden!* (z.p. z.j. [1930]).
- 5 Christopher Hibbert, *The roots of evil. A social history of crime and punishment* (Londen 1963) 272-273.
- 6 Eric J. Hobsbawm, *Bandieten* (Amsterdam 1973) 62.

- 7 Libbe Henstra, IJje Wijkstra en de viervoudige moord te Grootegast. Reacties en beeldvorming, 1929-1997 (ongepubliceerde doctoraalscriptie Groningen 1997) 81-85.
- 8 Juul Gooren, 'De culturele hypocrisie rondom pedofilie', in: Dina Siegel, Frank van Gemert & Frank Bovenkerk, ed., *Culturele criminologie* (Den Haag 2008) 97-109, aldaar 102.
- 9 Theater De Steeg te Groningen (december 2007 tot en met januari 2008). De romans: Hendrik Gerrit Cannegieter (1880-1966), *Vier schoten voor een vrouw* (Amsterdam 1959), en Rink van der Velde (1932-2001), *De boun sil om jim bylje* (Leeuwarden 1978), Bouke van der Hem, *Stille tochten* (Leeuwarden, 2006). Naast de film van Pieter Verhoeff, *Het teken van het beest* (1980), de dichtbundel van Menno van der Beek, *Een ziektegeschiedenis* (z.p. 2010) zijn daar: de theater-toer van Roelf Slofstra (van 1976 tot en met 1980), het toneelstuk van de toneelvereniging It Moat Kinne uit Broeksterwoude (2002), het openluchtspel van de Stichting Iepenloftspul de Harkema (2005) en dus de kerstvoorstelling 'Lutje IJje en de hond' (2007) in het Theater de Steeg te Groningen. Met uitzondering van de laatste dragen alle een Fries karakter, gebracht in de Friese taal.
- 10 Dit plan veroorzaakte aanvankelijk veel commotie, niet in de laatste plaats door de keus van de krantenkop 'Monument voor IJje Wijkstra?' in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 januari 1999. In de nasleep van deze ophef kwam het nieuws van een 78-jarige man, die op de verjaardag van zijn zoon zich liet ontglippen een zoon van IJje Wijkstra te zijn. *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 januari 1999. De man in kwestie, die nooit zekerheid heeft gekregen over hetgeen zijn moeder hem ooit eens vertelde, overleed in 2001.
- 11 'A murderer is always unreal once you know he is a murderer' (Philip Marlowe). In: Raymond Chandler, 'The Long Goodbye' (1953), in: Frank MacShane, ed., *Chandler: later novels & other writings* (New York 1995) 417-734; aldaar 683.
- 12 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 28 november 1929.
- 13 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 28 november 1929.
- 14 Een drietal eerder verschenen brochures zijn: Jan Postema (1894-1930), *Het bloedige drama te Grootegast op 18 januari 1929 dat vier krachtige levensdraden afsneed* (Surhuisterveen z.j.), uit anarchistische

- hoek verscheen in 1930 het 38 pagina's tellend *Gij zult niet dooden!* en vanuit Amsterdam schijnt in 1929 een succesvolle brochure te zijn verspreid met de titel *Het afschuwelijke politiedrama te Lucaswolde of de bloedige wraak van een onverlaat*. Dit laatste werkje heb ik niet kunnen traceren.
- 15 De reeks verscheen in de *Drachtster Courant* in de periode 30 december 1958 tot en met 10 februari 1959.
- 16 Visser meldt abusievelijk dat het geschrift op verzoek van de heren Grünbaum en Roels is geschreven.
- 17 Rinze Visser (1900-1979), *Moord in viervoud. Een ware geschiedenis uit het jaar 1929 over Eije Wijkstra te Grootegast* (Leeuwarden 1969) 17.
- 18 Hoewel Rinze Visser schrijft dat dit Wijkstra's volledige, ongecorrigeerde levensverhaal is, is het een gecensureerde, geredigeerde versie. Met name Wijkstra's seksuele ontboezemingen zijn verwijderd en de daardoor ontstane hiaten zijn door een ander dan Wijkstra aan elkaar geschreven. Visser, *Moord in viervoud*, 66. Deze gecensureerde versie is ook opgenomen in Jan Postma's, *Bloedbad in Lucaswolde. Opzienbarende misdaden in Nederland* (z.p. 1999) 34-53.
- 19 Gerrit S. Overdiep (1919-1998), *De strafzaak tegen Ifje Wijkstra* (Buitenpost 1978) 6. Overdiep stelde dat Aaltje Wobbess-van der Tuin in 1973 was overleden. Dit bleek niet het geval. Zij overleed in 1985 te Amsterdam.
- 20 *De Telegraaf*, 12 februari 1979. De verantwoording voor het verschijnen van het boekje: volgens de heer S. Broekema van de Groningse Culturele Raad. In: *De Feanster*, 30 november 1978.
- 21 Overdiep, *De strafzaak*, 6.
- 22 Ibidem, 5-6. Zie ook de Catalogus van de verzameling G.S. Overdiep, 1929-1981 in de Groninger Archieven.
- 23 Zie hoofdstuk 11.
- 24 Het werkje kent vier voetnoten, waarvan twee verwijzende, in beide gevallen naar de *Nederlandsche Jurisprudentie*.
- 25 Door Overdieps parafaserende schrijfstijl in dit werkje zijn de gebruikte bronnen zonder veel moeite te duiden.
- 26 Het gaat hierbij om simpele feiten als namen van personen en data van gebeurtenissen. Zo is bijvoorbeeld Wijkstra's vader niet in 1916 overleden, zoals in vele stukken wordt vermeld, maar in 1918. Ook

- worden in dit werk vele verklaringen van getuigen klakkeloos geaccepteerd, die na een simpele controle weerlegd hadden kunnen worden, zie bijvoorbeeld de verklaring van Jille Eilander. Gezegd zij dat destijds die controle ook niet door politie en justitie werd ondernomen.
- 27 Jacobus van Weringh: 'Aan de strafzaak zelf zijn slechts enkele bladzijden gewijd. De titel van het boek is derhalve misleidend.' In: *Tijdschrift voor Criminologie* 4 (1980) 191-192; aldaar 192.
- 28 Postma, *Bloedbad in Lucaswolde*, 9-55.
- 29 Ibidem, 10.
- 30 Ibidem, 20 en 22.
- 31 Jos Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam 2007) 190-191. Ook in dit werk treffen we weer de gebruikelijke onnauwkeurigheden aan in onder meer situaties (IJje en Aaltje burens?), feiten (IJje had niet twee, maar één pistool voorhanden), namen (A. Bouma i.p.v. H. Bouman) en rangen van betrokkenen.
- 32 'third parties commonly dictate the course conflict takes.' In: Mark Cooney, *Warriors & peacemakers. How third parties shape violence* (New York 1998) 133.
- 33 Een 'groepscultuur' wordt door Gerard Rooijackers omschreven als een groep met verwante codes in bepaalde situaties. Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 81.
- 34 Voor de periode daarvoor heb ik losse 'jaargangen' doorgenomen. Ook in de archieven van aangrenzende kantongerechten heb ik voor bepaalde jaren structureel alle strafvonnissen doorgenomen. Overigens heb ik dezelfde methode gehanteerd bij het archief van de commissaris van de Koningin, dat wel een index kent op de informatierijke ingekomen stukken.
- 35 Zo werd mij al aan het begin van dit onderzoek duidelijk dat bijvoorbeeld een memorecorder bij gesprekken niet gewaardeerd werd. Als reden volgde in een aantal gevallen een wrevelige uiteenzetting over het sensatiezoekend journaal en anderen die het vertrouwen in het verleden hadden beschaamd.
- 36 Hieronder bevonden zich Kleis 'de schrik van Selhorst' Helfferich

- (1906-2002) (zie ook: *Leeuwarder Courant*, 21 april 1975) en Henk de Groot (1908-2002), die ik respectievelijk heb gesproken op 17 april 1999 te Oosterbeek en 9 maart 1998 te Oosterwolde. De dienstweigeraar Helfferich heeft Wijkstra nog gekend via zijn zwager Teunis van der Wijk (1895-1974), die Wijkstra's voegezels was. De Groot was verbonden aan het Groningse *De Arbeider* en was aanwezig bij de anarchistische bijeenkomst in Hoogkerk op 22 januari 1929, waar met een megafoon volgens de berichten de moordenaar werd verheerlijkt (zie onder meer: *Leeuwarder Courant*, 24 januari 1929).
- 37 Het schijnt dat er binnen de achtergebleven gezinnen amper over het drama werd gesproken. Zo kwam de dochter van rijksveldwachter Jan Werkman het lot van haar vader pas op haar twaalfde te weten. Haar vriendinnetje vertelde haar op de speelplaats dat de moordenaar van haar vader onlangs was overleden. Zij begreep niet waar haar vriendin het over had. Gesprek met mw. E.F. Klouwen-Werkman (1928-2001) op 7 juni 1999.
- 38 Jacobus van Weringh, 'De eerste reacties in de Nederlandse pers op de viervoudige moord in Grootegast', *Tijdschrift voor Criminologie* (1981) 139-150; aldaar 143.
- 39 Pieter Verhoeff voor *Radio Noord*, 'Een blauwe maandag', 6 november 1979.
- 40 Gesprek met Siemen en Appie Terpstra te Lucaswolde op 13 september 2005.
- 41 Opmerkelijk is het gebrek aan kritisch vermogen bij dergelijke verhalen. Om Wijkstra's scherpschuttertalenten aan te geven, diende ook het verhaal dat hij met zijn revolver zijn vriend Durk Tabak een luciferdoosje van diens neus heeft afgeschoten. Hiervan was Durks broer getuige. Hoe dat fysiek in zijn werk is gegaan, werd door Durks broer niet verteld, maar een visualisering daarvan laat alleen ruimte voor een uitgeschoven doosje geklemd op de tip van de neus en dan van de zijkant het eraf schieten. Een dergelijk staaltje getuigt eerder van waaghalzerij dan van scherpschutterij. Zie Rink van der Velde, *Sa wie 't sawat* (Leeuwarden 1997) 109-115.
- 42 IJje Wijkstra aan zijn achterneef Hessel Wijkstra, ongedateerd [1932-1934].
- 43 Verhalen dat hun familieleden die dag ook waren opgeroepen voor

het ophalen van vrouw Wobbes trof ik onder andere aan in de familie van rijksveldwachter Fokke Haak (1861-1951) en gemeenteveldwachter Otto Cornelis Boelens (1883-1958). Een ander voorbeeld is de bewering van publicist Atte Jongstra in de *Leeuwarder Courant* van 23 juli 2004, dat zijn opa Atte Jongstra (1894-1948) als rijksveldwachter die achttiende januari een ‘marsbevel’ had ontvangen, maar aan het drama was ontsnapt wegens ziekte. Ook zou politiemans Jongstra op een foto te zien zijn als kistdrager op de begrafenis van beide rijksveldwachters op 22 januari 1929. Veldwachter Atte Jongstra was in die periode echter nog gemeenteveldwachter in het midden van Friesland en kon op geen enkele wijze bemoeienis hebben gehad met het drama van Doezum. Pas in september 1929, acht maanden na dato, trad Jongstra toe tot het korps der Rijksveldwacht. De door de publicist Jongstra op de foto aangewezen kistdrager is een rijksveldwachter met de rang van brigadier-titulair; deze rang zou politiemans Jongstra pas in februari 1937 bereiken.

- 44 Het bleek niet Jan Werkman te zijn geweest die door de menigte was belaagd – de veldwachterswoning werd met stenen bekogeld – maar een voorganger zo’n twintig jaar eerder.
- 45 Zie hoofdstuk 11. Ook lijkt het erop dat de aandacht die het werk van Overdiep en de speelfilm *Het Teken van het Beest* kreeg, enkele verdwijningen tot gevolg had. Zo verdween daarna niet alleen het origineel van zijn lijvig autobiografisch werk maar ook op het gemeentehuis Grootegast is in die periode, zo verzekerde men mij, een handschrift van Wijkstra mét tekeningen verdwenen. Daarnaast schijnen ook brieven gericht aan een broer van IJje Wijkstra verdwenen te zijn tijdens diens verblijf in het verzorgingshuis.
- 46 Overdiep, *De strafzaak*, 5. Zie ook hoofdstuk 11.
- 47 De meeste brieven dragen geen dagtekening. Het gevangenis- en celnummer zijn de enige referenties. De datering van Wijkstra’s brieven is dan ook gebeurd op basis van zijn detentiehistorie (wanneer zat hij in welke cel?), die ik heb gereconstrueerd uit diverse archieven.

1 Het slagveld te Doezum (1929)

- 1 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 19 januari 1929.
- 2 *Het Leven*, 26 januari 1929.
- 3 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 19 januari 1929.
- 4 Voor wat betreft de reacties in de pers zal in dit hoofdstuk voornamelijk worden geput uit mijn doctoraalscriptie uit 1997: *Ijje Wijkstra & de viervoudige moord te Grootegast. Reacties & beeldvorming 1929-1997* en het artikel dat de inspiratie daartoe vormde: Van Weringh, 'De eerste reacties', *Tijdschrift voor Criminologie*, 139-150.
- 5 *Groninger Dagblad*, 24 januari 1929.
- 6 Koos van Weringh, *De zaak Sara Beugeltas* (Amsterdam 1995) 194-195.
- 7 Een enkele krant zou later in een klein berichtje melden dat Ijje Wijkstra bij verhoor in huilen was uitgebarsten en vol berouw was.
- 8 Bij een vredesconferentie in 1899 werd het gebruik van deze kogel verboden. In de praktijk bleef deze kogel bij strijdende partijen een geliefd projectiel. Wanneer het gebruik ervan sinds de Boerenoorlog (1899-1902) uitlekte, haalde dit regelmatig de pers.
- 9 C. Fijnaut, 'De geboren misdadiger', in: Carolien Bouw, Henk van de Bunt en Herman Franke, ed., *Kernbegrippen in de criminologie* (Arnhem 1992) 57-61; Douwe Draaisma, *Ontregelde geesten. Ziektegeschiedenissen* (Groningen 2006) 115-134; W.A. Bongers, *Inleiding tot de criminologie* (Haarlem 1932); S. Regener, *Fotografische Erfassung. Zur Geschichte medialer Konstruktionen des Kriminellen* (München 1999).
- 10 Zie ook: Van Weringh, 'De eerste reacties', *TvCr.*, Passim.
- 11 *De Telegraaf*, 21 januari 1929.
- 12 *De Telegraaf*, 21 januari 1929.
- 13 J.B. Ubink, 'Werkelijkheid en boeken', *De sollicitant: nieuwsblad voor het lager, middelbaar en gymnasium onderwijs*, 30 januari 1929.
- 14 *Provinciale Groninger Courant*, 19 januari 1929.
- 15 Mr. Bon, 'De ontzettende misdaad uit onze politiehistorie. Het drama van Grootegast', *Gedenkboek: 100 jaren politiewerk in Nederland, 1830-1930* (z.p. 1930) 128-129; aldaar 129.
- 16 *Friesch Dagblad*, 26 januari 1929.

- 17 *Schager Courant*, 7 mei 1910; *De Eemlander*, 17 februari 1910; *Het Volk*, 15 februari 1910.
- 18 *Schager Courant*, 9 juni 1910.
- 19 Ibidem.
- 20 *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 21 januari 1929.
- 21 *Provinciale Groninger Courant*, 22 januari 1929.
- 22 *Groninger Dagblad*, 21 januari 1929.
- 23 De meeste kranten maakten melding van deze verklaring.
- 24 *Friesch Dagblad*, 24 januari 1929. Voor de in naam van het anarchisme gepleegde aanslagen zie: F.B. Enthoven, *Studie over het anarchisme van de daad* (Amsterdam 1901), hoofdstuk 2 van Barbara Tuchmans, *De trotse toren. Een portret van de jaren voor de Eerste Wereldoorlog 1890-1914* (Amsterdam 2007) of Alex Butterworth, *The World that never was. A true story of dreamers, schemers, anarchists and secret agents* (Londen 2010).
- 25 Onder andere te vinden in *Het Volk*, 21 januari 1929.
- 26 *Fivelingo*, 29 januari 1929.
- 27 *De Vrije Socialist*, februari 1929.
- 28 *De Ploeger*, 1 februari 1929.
- 29 *De Tribune*, 28 januari 1929.
- 30 *De Wapens Neder*, februari 1929.
- 31 *De Wapens Neder*, februari 1929.
- 32 *De Vrije Socialist*, 26 januari 1929.
- 33 *De Vrije Socialist*, 2 februari 1929.
- 34 Ibidem.
- 35 Ibidem, 26 januari 1929.
- 36 *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 januari 1929.
- 37 *Provinciale Groninger Courant*, 18 januari 1929.
- 38 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 26 januari 1929.
- 39 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 6 februari 1929.
- 40 Ibidem. Voor meer informatie over de inbraak bij ds. Smook, zie: G.H. Ligterink, *Tussen Hunze en Lauwers. Cultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier* (Groningen 1968) 415-420 en Engbert Schut, 'De overval op Johannes Smook', *Stad en Lande* 2 (1992) 2-6.
- 41 Van dit werkje zouden in de provincies Noord- en Zuid-Holland

- en Utrecht duizenden zijn verkocht. Ik ben er niet in geslaagd een exemplaar te vinden. Zie ook: *Dragster Courant*, 10 maart 1929.
- 42 Ook de Opendenaar Jan Postema (1894-1930) verzette zich tegen dit beeld, deze ‘donkere sluier’, in zijn brochure *Het bloedige drama te Grootegast*.
- 43 ‘Hoe het drama van Grootegast wordt uitgebuit’, *Dragster Courant*, 19 maart 1929.
- 44 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 26 januari 1929.
- 45 *De Telegraaf*, 19 januari 1929.
- 46 *Provinciale Groninger Courant*, 22 januari 1929.
- 47 J. Frima, ‘Het bedreigde gezag’, *Nederlandsch Juristenblad* (1929) 120-121; aldaar 120. Het betreft hier waarschijnlijk de uit Groningen afkomstige advocaat te Amersfoort Joannes Frima (1890-1944), die als fanatiek nationaalsocialist op 29 september 1944 door de ondergrondse werd doodgeschoten. Zie: Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009) 144.
- 48 *Het Vaderland*, 19 april 1929. Over inventarisatie in Zuid-Holland.
- 49 In juli 1917 zat hij bij de laatste tien kandidaten voor de functie van gemeenteveldwachter te Bellingwolde. Hij kreeg de functie niet. Schrijven van de Burgemeester van Bellingwolde aan de commissaris der Koningin. Groninger archieven (GA). Commissaris der Koningin, inv. 4787.
- 50 Alidus Anne Jannes ‘Ad’ Mulder (1920-2010) in telefoongesprek met auteur op 1 juli 2009. Verzetsman Mulder werd in 1943 als marechaussee toegevoegd aan de parketwacht te Groningen. Aldaar deden nog dienst Hovings en Werkmans vrienden en collega’s Jacob Eleveld (1885-1954), Abel van Santen (1885-1972), Geert Lode (1881-1964) en Gerard Ubels (1883-1955).
- 51 Zie hoofdstuk 3.
- 52 In het voorwoord van: W.H. Nagel, *De criminaliteit van Oss* (Utrecht 1949) 6. Ook commissaris van politie te Leeuwarden Wesser was van mening, dat er genoeg personen rondliepen in de omgeving van de Fries-Groningse grens die in staat waren tot moord. Dit schreef hij als antwoord aan zijn collega in Culemborg, die het idee opperde dat de aldaar gepleegde dubbele roofmoord iets te maken kon heb-

- ben met die op Modderman in 1924: 'zeer waarschijnlijk zal zijn gepleegd door een of meer van de in de naaste omgeving wonende personen. Personen tot zoo'n misdrijf in staat zijn daar in de buurt nog genoeg.' Schrijven van Wesser aan commissaris van politie in Culmborg d.d. 3 april 1924. Historisch Centrum Leeuwarden (HCL). Commissaris van Politie te Leeuwarden, inv. 167.
- 53 Rede van notaris Bruins op 29 maart 1929. Gemeentearchief Grootegast. Integraal overgenomen in de pers.
- 54 De strekking van de In Memoriam door de burgemeester van Grootegast d.d. 23 januari 1929; de rede van notaris Bruins d.d. 29 maart 1929. Beide: Gemeentearchief Grootegast.
- 55 Brief van de burgemeester van Kantens aan de commissaris der Koningin van Groningen d.d. 11 november 1913. GA, CdK, inv. 4767.
- 56 Tijdens zijn sollicitatiegesprek naar de functie van gemeenteveldwachter te Kantens in 1913 gaf hij dermate af op zijn functie als politieagent in Groningen, dat de burgemeester zich geroepen voelde de commissaris der Koningin hierover in te lichten. Niet verwonderlijk ging de baan naar een ander, naar zijn collega Alje Koolen. Burgemeester van Kantens d.d. 11 november 1913.
- 57 Zie hoofdstuk 4.
- 58 In 1923 kreeg Werkman een berisping van de procureur-generaal wegens het zonder toestemming verlaten van zijn standplaats. Het In Memoriam dat door de burgemeester van Grootegast op 23 januari 1929 is opgesteld, portretteert Werkman als een man die in zijn functioneren veel tegenstand opriep. Gemeentearchief Grootegast.
- 59 Stukken betreffende de sollicitatie van de gemeenteveldwachter te Grijpskerk. GA, CdK, inv. 4808.
- 60 Persoonsdossier Aldert Meijer, Gemeentearchief Grootegast.
- 61 Circulaire aan de leden van het hoofdbestuur en de besturen en leden der afdelingen van de Bond van Christelijke Politie Ambtenaren in Nederland, Amsterdam, 19 januari 1929. Tresoar. Bond voor Christelijke Politie Ambtenaren in Nederland, afdeling Sneek, inv. 20. 'In memoriam', *Friesch Dagblad*, 26 januari 1929.
- 62 Miens broer Sijtze van der Molen (1853-1936) was eerst agent van politie te Dokkum en later postbode. Sijtze is de opa van de bekende historicus en volkskundige Sijtse Jan van der Molen (geb. 1912).

- Mients oudste broer Luitzen van der Molen (1851-1917) was eerst schoenmaker, daarna postbode. Luitzen was gehuwd met Grietje Wolff (1851-1945) wier vader veldwachter was te Winsum en wier broer Paulus Martinus Wolff (1840-1917) veldwachter was te Bedum.
- 63 Bij de aannameprocedure van Mient van der Molen was de Fries mr. Cornelis van Nijmegen Schonegevel (1861-1941) burgemeester van Grootegast. Halverwege 1896 werd hij opgevolgd door mr. Jan Bolt (1855-1938), die in 1901 plaatsmaakte voor Dirk Jan Jacob Hellema (1872-1947). Vanaf 1910 tot zijn dood in 1930 was de gereformeerde manufacturier Wolter Bonnema (1864-1930) burgemeester van Grootegast.
- 64 Commissaris der Koningin aan burgemeester van Grootegast d.d. 19 februari 1896. GA, CdK, inv. 4709.
- 65 Lammert de Jong (1882-?) in: *Het Volk*, 21 januari 1929.
- 66 Tjerk van der Molen, geboren op 20 juli 1900 te Grootegast, overleedt op 31 augustus 1969 te Zuidlaren.
- 67 Mient van der Molen aan de commissaris der Koningin d.d. 14 augustus 1912. GA, CdK, 4762.
- 68 Volgens Gerhard van Houten (1915-2006), zoon van kruidenier Van Houten te Grootegast met wie Van der Molen regelmatig in Van Houtens T-Ford eropuit trok en bij wie zijn dochter na 1929 enkele jaren inwoonde. Gesprek met auteur op 24 juni 2002.
- 69 H.P. Hommes & M. van der Molen, respectievelijk voorzitter en secretaris van de Groningse afdeling van de bond van gemeenteveldwachters aan de commissaris der Koningin te Groningen, Stedum en Grootegast, 21 februari 1923. GA, CdK, 4811.
- 70 Hommes & Van der Molen aan de commissaris der Koningin, 31 december 1921. GA, CdK, 4808. Reactie van de commissaris, Groningen, 2 januari 1922.
- 71 *De R.K. Politieambtenaar*, 7 februari 1929.
- 72 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 73 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 januari 1929.
- 74 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 24 januari 1929.
- 75 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 januari 1929.
- 76 Het bestuur bestond uit de volgende leden: jhr. mr. A.W.I. Tjarda

- van Starckenborgh Stachouwer, commissaris der Koningin van Groningen (erevoorzitter); mr. H.F. Oving (voorzitter); ds. C.W. Coolsma, predikant te Groningen (secretaris); J.F. van Hasselt, fabrikant te Groningen (penningmeester); ds. A. Adema, predikant te Opende; W. Bonnema, burgemeester te Grootegast; L.M. Bruins, notaris te Grootegast; ds. W.A. Noest, predikant te Doezum; P.J.H.C. Herten, districtscommandant der Rijksveldwacht te Groningen; mr. J.P. Hofstede, officier van justitie te Groningen; L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal, burgemeester van Groningen; H.C.J.S. Stiekema, majoorrechercheur van politie te Groningen en jhr. mr. D.R. de Marees van Swinderen, president van de Groningse rechtbank.
- 77 Dominee Noest meldt dan ook met opvallende nadruk dat het niet ging om het rijk te beledigen. In *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 78 Verantwoording van het dagelijks bestuur van het comité Grootegast aan zijn leden, Groningen d.d. 12 februari 1930. GA, CdK, 4832.
- 79 *Provinciale Groninger Courant*, 30 maart 1929.
- 80 De bestuursleden waren: Nicolaas Verkaik, commissaris van politie Winschoten; Jelle Johannes Wildschut, gemeenteveldwachter te Middelstum (secretaris); Adriaan Kolle, brigadier-majoor der Rijksveldwacht te Zuidhorn; Jan Jacob Kruizinga, inspecteur van politie te Groningen; Christiaan van Krimpen, wachtmeester der Marechaussee te Zuidhorn en Jakob Bultena, gemeenteveldwachter te Loppersum (penningmeester).
- 81 *De Koninklijke Marechaussee*, 10 (1929).
- 82 *Koninklijke Marechaussee*, 10. Dit bedrag werd een maand eerder vermeld in het nummer van 9 april 1929 (no. 693) van het *Algemeene Nederlandsche Politie-Weekblad*.
- 83 Ibidem.
- 84 Volgens brigadier-majoor Adriaan Kolle in de toespraak op het Esserveld. *Nieuwsblad van Friesland*, 29 november 1929.
- 85 In juli 1929 was de stand f 760,-. Uit: *Algemeen Nederlandsch Politie-Weekblad* 705 (2 juli 1929) 320. In oktober 1929 was dit bedrag opgelopen tot f 938,04. Uit: *Algemeen Nederlandsch Politie-Weekblad* 720 (15 oktober 1929) 502-503.
- 86 *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 november 1929 & *Leeuwarder Nieuwsblad*, 28 november 1929.

87 Mark Cooney, *Is killing wrong? A study in pure sociology* (Charlottesville 2009) 198.

88 Cooney, *Is killing wrong?* 66.

89 Ibidem, 195.

2 Lutje Ijje (1895-1915)

1 Postema, *Bloedige drama te Grootegast*, 9-10.

2 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 82, vonnis 67 d.d. 3 februari 1915 (pleegdatum zondag 15 november 1914).

3 Ijje Wijkstra aan de rapporteur Jan Dekker in het *Rapport van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen d.d. 20 april 1929*.

4 Hiermee wordt een zogenaamde voorlader (geladen aan de loopmond) bedoeld.

5 Postema, *Bloedige drama te Grootegast*, 9-10.

6 GA, arrondissementsrechtbank Groningen (Arr-Gron), inv. 317, vonnis 287 d.d. 13 augustus 1914 (pleegdatum 2 juni 1914).

7 Districtcommandant der KMAR aan Burgemeester van Grootegast d.d. 3 februari 1896. Ingekomen stukken gemeentearchief Grootegast.

8 Frederik Gerrit Egmond Bolomeij, *Korte geschiedenis van de 4e divisie Kmar sedert hare oprichting* (Leeuwarden 1923).

9 GA, Arr-Gron, vonnis 287.

10 Ibidem.

11 Eite Wijkstra werd op 12 maart 1913 (vonnis 95) veroordeeld door het Kantongerecht te Zuidhorn tot een boete van drie gulden voor het dragen van een wapen zonder vergunning. Het wapen werd in beslag genomen. GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 77.

12 Ijje Wijkstra, *De wet der tegenstelling of het dualisme als grondslag aller dingen* (Leeuwarden 1938-1940) 98-260; aldaar 161.

13 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 98-260; aldaar 161.

14 Voor de graanbaronnen zie het populaire werk van Frank Westerman, *De graanrepubliek* (z.p. 2005) of het grondige van IJnte Botke, *Boer en beer. De Groninger boer 1760-1960* (Assen 2002).

15 Over die Friese invloeden in het Westerkwartier zie ook: D.Gorter,

- L.G. Jansma & G.H. Jelsma, *Taal yn it Grinsgebiet. Undersyk nei de taalferhâldings en de taalgrins yn it Westerkertier yn Grinslân* (Leeuwarden 1990).
- 16 V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen 1994) 303.
- 17 Nelleke Manneke, *Uit oogpunt van politie. Zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914* (Arnhem 1993) 169-170. De gemeente Grootegast had tot 1896 de beschikking over één gemeenteveldwachter en één rijksveldwachter. Vanaf dat jaar kon het ook een beroep doen op de marechaussee in Marum. In 1914 werd een tweede gemeenteveldwachter te Opende aangesteld en in 1916 een tweede rijksveldwachter te Sebaldeburen. Dit is meer dan een verdubbeling terwijl het bevolkingsaantal in deze periode (1896-1916) maar met een kwart toenam. *Verslag van den toestand der gemeente Grootegast diverse jaren*. GA, Gedeputeerde Staten, inv. 8358- 8373 (1851-1929).
- 18 Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007) 251 en 258.
- 19 Sleebe, *In termen van fatsoen*, 204.
- 20 T.A. Vonk Noordegraaf en A. Weiland, 'Het Westerkwartier', in: W. Banning, ed., *Handboek Pastorale Sociologie Deel 111* (Den Haag 1955) 7-38, aldaar: 11.
- 21 *Dragster Courant*, 23 september 1911 en *Leekster Courant*, 23 september 1911. Het betreft hier waarschijnlijk Albert Goslings Scholte (1893-?) die op 21 september 1911 werd opgesloten in het huis van bewaring te Groningen onder verdenking van diefstal. Zestien dagen later, op 7 oktober, werd hij naar huis gestuurd. GA, Directeur Huis van Bewaring inv. 135. Korte tijd later vertrok hij naar Nederlands-Indië.
- 22 *Dragster Courant*, 23 september 1911.
- 23 *Ibidem*. Dit voorval stond in deze periode niet op zichzelf. In de nacht van 20 op 21 augustus 1911 werden dezelfde brigadier en zijn collega door een schippersvrouw nageroepen 'Godverdommesche krenge' en op de eerste kerstdag van dat jaar, toen ze een verdachte in het huis van zijn toekomstige schoonvader aan de tand wilden voelen, kregen ze te horen: 'Als je mij aankomt zal ik je doodsteken.'

- GA, Arr-Gron, inv. 305 en 307, vonnissen 326 (21 september 1911) en 30 (11 januari 1912).
- 24 Gesprek met kleindochter mw. Roelfke Sikkema-Wijkstra (geb. 1919) op 24 juli 1998.
- 25 Wijkstra, Lutje Wessel, 1-98; aldaar 4.
- 26 Die kinderen waren: Hendrik (1878-1881), Derk (1881-1968), Hendrik (1884-1976), Roelfke (1886-1971), Popke (1888-1889), Aaltje (1891-1949) en IJje (1895-1941).
- 27 In 1913 op bescheiden schaal een elektriciteitsnet in Marum en de opening van de tramlijn van Drachten naar Groningen; 1921 bescheiden straatverlichting, maar alleen op enkele hoofdwegen.
- 28 Kohieren en suppletoire van hoofdelijke omslag 1820, 1845-1920. Inv. 521 t/m 524. Gemeentearchief Grootegast. Zie voor de hoofdelijke omslag: Pim Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986) 346-359.
- 29 Kohieren en suppletoire van hoofdelijke omslag.
- 30 GA. Arr-Gron, inv. 105 en 109, vonnis 4777 d.d. 26 mei 1864 en vonnis 5894 d.d. 16 april 1868.
- 31 Volgens zoon Klaas Paauw. *Rapport Nederlandsch Genootschap Zedelijke Verbetering der Gevangenen d.d. 20 april 1929*. Tresoar, gerechtshof, inv. 694, dossier 402.
- 32 *Rapport Nederlandsch Genootschap d.d. 20 april 1929*.
- 33 Volgens Egbert Boon, geciteerd in geneeskundig rapport.
- 34 Volgens Ate Postma, geciteerd in geneeskundig rapport.
- 35 *Rapport Nederlandsch Genootschap*.
- 36 Aanvankelijk de christelijk gereformeerde kerk, maar na 1892 gereformeerde kerk genoemd door een fusie van de Afgescheidenen met de Dolerenden. In 1903 splitste zich hiervan weer een groep af die onder naam christelijk gereformeerd door het leven ging.
- 37 Kerkenraadvergadering van 19 juli 1882 geciteerd in: Werkgroep Historie Kornhorn, *Van Curringbe en Korboenders. Een geschiedenis van Kornhorn, 1850-1994* (Bedum 1994) 62.
- 38 Tabel 2: De bevolking van het Westerkwartier per gemeente naar kerkelijke gezindte in 1840, 1899, 1909, 1930 en 1947 (verhoudingscijfers). Uit: 'Het Westerkwartier', in: Banning, ed., *Handboek Pastorale Sociologie*, 7-38, aldaar: 35.

- 39 *Het Volk*, 15 oktober 1910.
- 40 Lubbertus Boxem, gemeenteveldwachter te Opende van 1914-1918. Rijksveldwachter Jan Bolt diende in Opende en Kornhorn van 1913-1919. Bolt werd opgevolgd door Hoving, die als hervormd te boek stond. Boxem kreeg twee gereformeerde opvolgers: Dirk Boonstra (1918-1922) en Aldert Meijer (1922-1929).
- 41 Werkgroep Historie Kornhorn, *Van Curringbe en Korboenders*, 69. Zie ook: 'Het Westerkwartier', in: *Handboek Pastorale Sociologie* 111, 7-38, aldaar: 17.
- 42 Jan en Hedde Boerema, *Vlijtige armoede en tonnen gouds. Twee eeuwen gemeente Marum* (z.p. 1989) 237.
- 43 *Het Volk*, 15 oktober 1910.
- 44 Ook na hun dood bleef een kloof tussen de echtelieden zichtbaar; hij werd begraven in Noordwijk, zij in Doezum.
- 45 Er wordt wel gezegd dat 'lutje' slaat op IJjes lengte. Met een lengte van 1,68 meter was IJje Wijkstra junior echter voor zijn tijd niet bijzonder klein. Zijn vader had daarentegen een lengte van 1,58 meter. Bron: intekenregisters gevangenis.
- 46 *Rapport Nederlandsch Genootschap Zedelijke Verbetering*.
- 47 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 98-260; aldaar: 111.
- 48 *Ibidem*, 112.
- 49 Uit eigen familie.
- 50 Zie hoofdstuk 3. Na de dood van Jacob Piers in 1912 kwam er een gezin uit Usquert in de woning dat na een aantal jaren naar Bedum vertrok. Hierna stond het een aantal maanden leeg, waarna Durk Dam het huurde. Na het vertrek van Durk Dam in begin 1919 trok landbouwer Hendrik Gorter erin.
- 51 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 121. IJje spreekt hier van drie vrijgezelle inwonende broers. Dit is niet geheel correct. Twee waren nog vrijgezel (één van hen huwde later in 1907) en de derde was weduwnaar.
- 52 G.H. Ligterink, *Tussen Hunze en Lauwers. Kultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier* (Groningen 1968) 179.
- 53 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 121.
- 54 Het bestaan van een Albert Wonderman heb ik niet kunnen vaststellen. Het is mogelijk dat Wijkstra hier Libbe Munstra (1788-1864)

- bedoelde, die tussen Marum en Opende eens door veertien katten werd belaagd. Zie: Marten Douwe Teenstra (1795-1864), *Nederlandse volksverhalen* (Leeuwarden 1973) 104-105.
- 55 Zie ook: E.J. Huizenga-Onnekes, *Heksen- en duivelsverhalen in Groningerland* (Ten Boer 1992) 274-275.
- 56 Uit 'Cel 16' een op verzoek van geneesheren Wiersma en Van Mesdag volgeschreven schrift. GA, verzameling G.S. Overdiep, inv. 30.
- 57 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 122.
- 58 Dit waren Sjoerd (1880-1936) en Bonne 'De Bultenaar' (1887-1944) Looyinga.
- 59 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 122.
- 60 *Ijje Wijkstra, Lutje Wessel. Een klucht en een drama* (Leeuwarden 1935-1938) 1-98; aldaar 32.
- 61 Geneeskundig rapport.
- 62 Ibidem.
- 63 Schrijven van Hendrik Sinneker aan Van Mesdag en Wiersma d.d. 10 augustus 1929. Bijlage geneeskundig rapport.
- 64 Het volledig doorlopen van de lagere school of het behalen van een diploma had geen prioriteit. Ook met de invoering van de leerplicht in 1901 verlieten kinderen de school zodra aan die plicht, de leeftijd van 12 jaar, was voldaan.
- 65 *Rapport Nederlandsch Genootschap Zedelijke Verbetering der Gevangenen*.
- 66 Ibidem.
- 67 Geneeskundig rapport.
- 68 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 112.
- 69 Ibidem, 147.
- 70 Ibidem, 151.
- 71 Ibidem, 146.
- 72 Geneeskundig rapport.
- 73 *Dragster Courant*, 9 december 1916.
- 74 'Karakterschets J.A. Visscher', *De Hollandsche revue* 15 (1910) 320-327, 384-394, aldaar: 393.
- 75 Circulaire van het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel d.d. 15 januari 1918. no. 544, 2de afdeling. Hierin staat onder meer over het gilde der beroepsmollenvangers: 'die vaak behorende tot

- de onderste lagen der maatschappij, zich in vele gevallen tegenover de grondgebruikers schuldig maakten aan ernstige bedreigingen, wanneer deze om welke reden ook, weigerden hun toestemming te geven op hun grond hun bedrijf uit te oefenen’.
- 76 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 160-161.
- 77 Schrijven van het ministerie van Binnenlandsche Zaken en Landbouw aan de commissaris der Koningin in Groningen d.d. 23 augustus 1927. GA, CdK, inv. 4858.
- 78 Hendrik Sinneker aan Van Mesdag en Wiersma. Bijlage geneeskundig rapport.
- 79 Zie hoofdstuk 3.
- 80 Hendrik Sinneker aan Van Mesdag en Wiersma. Bijlage geneeskundig rapport.
- 81 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 211.
- 82 Geneeskundig rapport.
- 83 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 186.
- 84 Ibidem, 203.
- 85 Stukken betreffende de ontzetting van de ouderlijke macht van het echtpaar Dalmolen, maart 1913. GA, Arr-Gron, inv. 1502.
- 86 Ontzetting van de ouderlijke macht van het echtpaar Dalmolen, maart 1913.
- 87 Wijkstra, Lutje Wessel, 3.
- 88 Geneeskundig rapport C. Dalmolen d.d. 12 juli 1918. Tresoar, gerechtshof, inv. 660, dossier 67.
- 89 *Rapport betreffende C. Dalmolen d.d. 28 juni 1921*. Rijksarchief Noord-Holland (RNH), Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inv. 5227.
- 90 GA, Arr-Gron, inv. 321, vonnis 150 d.d. 15 april 1915.
- 91 Op 4 mei 1915 werd Kornelis Dalmolen opgenomen in de Strafvangenis te Groningen. De straf eindigde op 3 juni. Wijkstra meldde zich op 19 mei 1915 en werd op 23 mei 1915 ontslagen uit het aangrenzende Huis van Bewaring.
- 92 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 82, vonnis 67 d.d. 3 februari 1915.

3 Krupp Stahl (1915-1919)

- 1 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 197.
- 2 Ibidem, 199.
- 3 Jan Bolt (1880-1953) was reeds dertien jaar politieagent in Groningen alvorens in 1913 rijksveldwachter te worden. In oktober werd zijn standplaats Opende, dit veranderde al snel in Kornhorn (toen nog Doezum). De reden hiervoor was het installeren van een tweede gemeenteveldwachter met als standplaats Opende. Bolt vertrok in juni 1919 naar Stadskanaal.
- 4 Lubbertus Boxem (1886-1965) werd in 1914 de eerste gemeenteveldwachter van Opende. In 1918 vertrok hij naar Vries en werd opgevolgd door dienaar van politie te Leeuwarden Dirk Boonstra (1893-1944).
- 5 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 84, vonnis 85 d.d. 2 februari 1916.
- 6 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 84, vonnis 85.
- 7 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 199.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem, 200.
- 10 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 85, vonnis 602 d.d. 8 november 1916. Kees werd veroordeeld tot een boete van f 5,- voor 'door bevoegd gezag naar zijn naam gevraagd een valschen naam opgeven'.
- 11 GA, Arr-Gron, inv. 328, vonnis 370 d.d. 21 december 1916.
- 12 Proces-verbaal opgetekend door opperwachtmeester Franciscus van der Weide te Marum en Jan Bolt, rijksveldwachter te Kornhorn d.d. 12 maart 1918. Tresoar, gerechtshof, inv. 660, dossier 67.
- 13 Proces-verbaal van de zitting van de arrondissementsrechtbank te Groningen d.d. 22 augustus 1918. Tresoar, gerechtshof, inv. 660, dossier 67.
- 14 Proces-verbaal opgesteld door rijksveldwachter Jan Bolt d.d. 9 september 1918. Ibidem.
- 15 Proces-verbaal Bolt.
- 16 Ibidem.
- 17 Ibidem.
- 18 Ibidem.
- 19 Sleebe, *In termen van fatsoen*, 300.

- 20 Tresoar, gerechtshof, inv. 663, rolnr. 215. Het betrof hier een jongeman die later een reputatie kreeg van een dorpsfiguur, een enigszins vreemde, maar onschuldige geestelijk gehandicapte, die in de jaren dertig enige tijd zou worden verpleegd in een inrichting.
- 21 Een interessant voorbeeld is het geval Tiendeveen. Op zondagavond 4 juni 1961 schoten in het Drentse Tiendeveen de wachtmeesters der rijkspolitie Berga, Wind en Oosterop hun pistolen leeg op Berend Pekel, die drie dagen later aan de kogelwonden bezweek. Dit veroorzaakte grote opschudding en verontwaardiging in het dorp, niet in de laatste plaats doordat het verweer was dat Pekel met een mes dreigde, het mes dat evenwel ongebruikt in zijn broekzak werd gevonden. Niet veel later volgde een petitie van een zeventiental inwoners aan de minister van justitie, waarin zij hun grote verontwaardiging en bitterheid uitspraken over dit ‘brut en afschuwelijk optreden der politie’ en ze verlangden dan ook van de minister dat hij erop toezag dat de schuldigen werden vervolgd. Een betrokken rijksrechercheur merkte hierover op: ‘Velen tekenden dit petitionnement uit angst voor repercussies.’ Bron: plakboek van rijksrechercheur S.R. Post (1914-1984), dat thans berust in de collectie van het Politieuseum te Zaandam.
- Twee van de drie schutters werden uiteindelijk door het Openbaar Ministerie aangeklaagd. Achter de schermen werden ze door de rechtbank van rechtsvervolgning ontslagen. Het beroep dat hierop volgde, leidde tot een bekrachting van dat reeds genomen besluit, nu echter als een openbaar vonnis. Als bepalend argument werd hierin gebruikt, dat niet vastgesteld kon worden welk schot het dodelijke was. Het Openbaar Ministerie had vrijspraak geëist. Zie: *Leeuwarder Courant*, 13 juni 1961, 9 en 23 juni 1962.
- 22 Geneeskundig rapport van Kornelis Dalmolen door E.D. Wiersma en Synco van Mesdag d.d. 12 juli 1918. Tresoar, gerechtshof, inv. 660, dossier 67.
- 23 *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 oktober 1918.
- 24 Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 288-292.
- 25 William Manchester, *The Arms of Krupp. 1587-1968* (Londen 1968) 332.

- 26 Evert de Jong, *Overdenkingen van een arbeidersjongen. Het levensverhaal van Douwe de Wit* (Buitenpost z.j.) 43.
- 27 De Jong, *Overdenkingen van een arbeidersjongen*, 44.
- 28 Brief van de secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de commissaris der Koningin te Groningen d.d. 20 oktober 1918. GA, CdK, inv. 4797.
- 29 *de Volkskrant*, 13 april 1974.
- 30 *de Volkskrant*, 13 april 1974.
- 31 Zie ook: Lykele Jansma, ed., *Jeugdherinneringen van Jelle Dam* (Buitenpost z.j.).
- 32 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 216-217.
- 33 De uitgiftenummers doen vermoeden dat een derde persoon mee zou gaan naar Duitsland. Het pasnummer van ene Durk Pultrum uit Doezum lag tussen dat van IJje en Durk. GA, CdK, inv. 5539.
- 34 Brief van de secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de commissaris der Koningin te Groningen d.d. 20 oktober 1918. GA, CdK, inv. 4797.
- 35 Manchester, *Arms of Krupp*, 262.
- 36 Tuchman, *De trotse toren*, 293.
- 37 Klaus Tenfelde, 'Krupp in Krieg und Krisen. Unternehmensgeschichte der Fried. Krupp AG 1914 bis 1924/25', in: Lothar Gall, ed., *Krupp im 20. Jahrhundert. Die Geschichte des Uunternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zu Gründung der Stiftung* (Berlijn 2002) 15-165, aldaar: 67 en Manchester, *Arms of Krupp*, 329.
- 38 Manchester, *Arms of Krupp*, 330. En: Tenfelde, 'Krupp in Krieg und Krisen', in: Gall, ed., *Krupp im 20. Jahrhundert*, 47 (van 1 juli 1918 tot 11 november 1918).
- 39 Tenfelde, 'Krupp in Krieg und Krisen', in: Gall, ed., *Krupp im 20. Jahrhundert*, 57.
- 40 Ibidem, 57.
- 41 *Het Volk*, 10 oktober 1917.
- 42 *Het Centrum*, 13 juni 1918; *Amersfoortsch Dagblad*, 17 juli 1918.
- 43 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 214.
- 44 Meer dan 800 mannen in een barak die in drie lagen boven elkaar sliepen.
- 45 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 217-218.

- 46 Ibidem.
- 47 *de Volkskrant*, 13 april 1974.
- 48 'De buurman van Eije Wijkstra', *Leeuwarder Courant*, 29 januari 1974.
- 49 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 218.
- 50 Manchester, *Arms of Krupp*, 330.
- 51 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 218-219.
- 52 Ibidem, 219.
- 53 Manchester, *Arms of Krupp*, 347.
- 54 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 220.
- 55 Ibidem, 221.
- 56 'De buurman van Eije Wijkstra', *Leeuwarder Courant*, 29 januari 1974.
- 57 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 220.
- 58 De Jong, *Overdenkingen van een arbeidersjongen*, 44.
- 59 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 227.
- 60 Wijkstra aan rapporteur Jan Dekker in het *Rapport van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen*.
- 61 Harm Jager (1863-1933) begon in 1889 met zijn praktijk in zenuwen- en zielziekten in Groningen. Van 1904 tot 1912 was hij assistent van professor Enno Dirk Wiersma. Wijkstra's eerste bezoek vond plaats op dinsdag 10 december 1918. Zijn laatste bezoek was in maart 1919. Hij bezocht Jager in totaal drie keer.
- 62 Proces-verbaal van het verhoor van Harm Jager d.d. 27 februari 1929. Tresoar, gerechtshof Leeuwarden, inv. 694, dossier 402.
- 63 Werd de zwakte eerst geweten aan de jachtigheid van het moderne leven, later kwam het accent te liggen op onvervulde verlangens, waarna de term uiteindelijk uit het medisch vocabulaire verdween en werd vervangen door een palet aan aandoeningen als rsi, overspanning, burn-out et cetera. Haast, onrust, concurrentiestrijd, toenemende verplichtingen en verantwoordelijkheden waren karakteristiek voor dat leven, dat zo veel slachtoffers maakte. Zie: Jessica Slijkhuis, 'Neurasthenie as Pandora's Box? "Zenuwachtigheid" and Dutch Psychiatry around 1900', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Roy Porter ed., *Cultures of Neurasthenia. From Beard to the First World War* (Amsterdam 2001) 257-278; aldaar 265.
- 64 Richard von Krafft-Ebing, *Nervosität und neurasthenische Zustände*

- (Wenen 1895) 50. Geciteerd door Herman Westerink, *Het schuldgevoel bij Freud. Een duister spoor* (Amsterdam 2005) 34.
- 65 Proces-verbaal van het verhoor van Harm Jager d.d. 27 februari 1929.
- 66 Pinkpillen en kalzan bevatten kalk en werden toegepast voor versteviging van de botten.
- 67 A. Kropveld, *Wij jonge mannen. Het sexuele vraagstuk van den jongenman voor zijn huwelijk* (Zeist 1917³) 132 e.v.
- 68 Op de achterflap van het boek van Kropveld werd het werk van Jules Payot, *De opvoeding van den wil* aangeprezen. Dit boek is voor het eerst in 1893 gepubliceerd in Frankrijk.
- 69 Geneeskundig rapport.
- 70 James Barley, *Gebeime krachten in en om ons* en *De macht der suggestie* (Amsterdam z.j. [1918]) maakten deel uit van een driedelige serie getiteld 'Cursus tot zelfgenezing' met als derde titel in de serie *Wat gij wilt, kunt gij!* van J.C. Dijkvorst. In de jaren 1918 tot en met 1926 werd hiervoor veelvuldig reclame gemaakt in nationale dagbladen. Met dank aan de Nederlandse vereniging van spiritualisten 'Harmonie' afd. Arnhem voor het beschikbaar stellen van deze inmiddels moeilijk vindbare boekwerkjes.
- 71 *Het Volk*, december 1918.
- 72 Barley, *Gebeime krachten in en om ons* en *De macht der suggestie*.
- 73 Barley, *Gebeime krachten in en om ons*, 116-117.
- 74 Barley, *De macht der suggestie*, 16.
- 75 Wijkstra citeert zichzelf in: Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 179.
- 76 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 februari 1920.
- 77 Barley, *De macht der suggestie*, 20.
- 78 Geneeskundig rapport.
- 79 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 180.

4 Van christen tot anarchist? (1920-1923)

- 1 Zie onder meer: J. Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper, ed., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten 1988), J. Meijer, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993), A. de Jong, *Domela*

- Nieuwenhuis* (Amsterdam 1981) en B. Altena, ed., ‘en al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder’. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932* (Amsterdam 1997).
- 2 Imke Klaver (1880-1967), *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1999) 178-179.
- 3 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 201.
- 4 Ibidem, 229.
- 5 Ibidem, 201.
- 6 Ibidem, 230.
- 7 Hendrik Sinneker aan S. van Mesdag d.d. 10 augustus 1929. Bijlage geneeskundig rapport.
- 8 Deze afscheidingsverklaring staat afgedrukt in: Overdiep, *De strafzaak*, 24. Of een dergelijke uitschrijving ook heeft plaatsgehad, is niet bekend. De hervormde predikant bleef namelijk wel contact houden met IJje Wijkstra, dit terwijl zijn moeder gereformeerd was geworden.
- 9 Zie hoofdstuk 2 waarin staat dat het aantal hervormden vanaf het eind van de negentiende eeuw terugliep in de gemeente Grootegast.
- 10 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 232.
- 11 Ibidem.
- 12 Ibidem.
- 13 Ibidem.
- 14 Ibidem, 233.
- 15 Jan Hoving, *Levensherinneringen van een vrijdenker, allerlei lui* (Amsterdam 1938) 435.
- 16 Voor Anton Constandse (1899-1985) zie: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong en Pieter Edelman, ed., *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in* (Breda 1999).
- 17 Onder meer in de vergaderingen vermeld van 22 oktober 1914 en 22 september 1915 waarin verzocht werd om kleding voor de kinderen. Register van notulen van vergaderingen, 1906-1957. Deel 1906-1919. Gemeentearchief Grootegast, Burgerlijk Armbestuur.
- 18 Zie hoofdstuk 2.
- 19 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 80, vonnis 457 d.d. 22 juli 1914.
- 20 Op 22 juli 1914 kreeg Teije door het Kantongerecht te Zuidhorn

- f 5,- boete opgelegd voor illegale jacht (vonnis 457) en in 1920 werd hij door hetzelfde gerecht veroordeeld voor wapenbezit (vonnis 48). GA, Zuidhorn, inv. 80 en 91.
- 21 Artikel 3, lid 4 van de Vuurwapenwet 1919. Deze wet trad in augustus 1919 in werking.
- 22 Zie vonnissen Kantongerecht Zuidhorn. GA, inv. 99 en 100.
- 23 Dit verklaarde Wijkstra aan de Kantonrechter nadat in 1924 wapens bij hem in beslag waren genomen. GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 109, vonnis 57 d.d. 28 januari 1925. Mogelijk is dit op 5 september 1919 gebeurd, toen rijksveldwachter Hoving Wijkstra een 'geweer of buks' ontnam. Deze inbeslagname had namelijk geen juridisch vervolg. Schrijven van brigadier-majoor Kolle aan officier van justitie te Groningen d.d. 3 februari 1929. Tresoar, gerechtshof, inv. 803.
- 24 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 109, vonnissen 52 en 57 d.d. 28 januari 1925.
- 25 Het aantal verstrekte machtigingen was in maart 1929 per gemeente: Aduard: 26, Ezinge: 66, Grijskerk: 44, Grootegast: 119, Leek: 155, Marum: 108, Oldehove: 62, Oldekerk: 53, Zuidhorn: 69, Groningen: 359, Bedum: 139, Beerta: 64, Bellingwolde: 205, Finsterwolde: 78, Haren: 205. Lijst Vuurwapenwet, 22 maart 1929. GA, CdK, inv. 4831. In verhouding tot de bevolkingsomvang per gemeente wijkt het aantal verstrekte machtigingen in de omringende gemeenten nauwelijks af van die van Grootegast.
- 26 In de in het archief van de gemeente Grootegast bewaard gebleven jachtaktes van rond 1935 hebben een machtiging voor een revolver: de politieagent, de notaris, de burgemeester, de armmeesters, een landbouwer en een onderwijzeres.
- 27 Geneeskundig rapport.
- 28 Familie Postma. De vermeende revolver die IJje Wijkstra aan buurman Ate Postma leverde, bevindt zich nu in de collectie van het Politie museum te Zaandam.
- 29 Rapport van de rijksrecherche Groningen d.d. 1 april 1929. Uit: *Stukken betreffende een onderzoek naar vuurwapens, naar aanleiding van de moord op vier veldwachters in Grootegast, 1929*. Tresoar, gerechtshof, inv. 803.
- 30 Rapport van de rijksrecherche Groningen. Zie ook hoofdstuk 7.

- 31 Ibidem.
- 32 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 96, vonnis 757 d.d. 14 september 1921.
- 33 IJje Wijkstra in 'Cel 16', geschreven tussen 27 juni 1929 en 30 oktober 1929 t.b.v. het geneeskundig rapport. GA, Overdiep, inv. 30.
- 34 Ibidem.
- 35 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 96, vonnis 757 d.d. 14 september 1921.
- 36 Het later opgestelde proces-verbaal is mede opgesteld door gemeenteveldwachter Haatje Gorter (1892-1980) van Niekerk. Omdat het proces-verbaal niet bewaard is gebleven, is zijn rol onduidelijk. Was hij aanwezig bij het voorval of werd hij er later bij gehaald?
- 37 *Nieuwsblad van het Noorden*, maandag 4 december 1922.
- 38 Processen-verbaal van het verhoor van het echtpaar Eilander d.d. 12 juli 1929. Tresoar, gerechtshof Leeuwarden, inv. 694, dossier 402.
- 39 Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 636.
- 40 Vanuit de psychiatrie werden de problemen, de 'cellulaire ellende', rond 1910 al niet meer ontkend. Gevangenisdeskundigen en politici hadden geen belangstelling. Er waren, zoals Franke schrijft in zijn proefschrift, twee wereldoorlogen voor nodig om de partijen die het systeem konden wijzigen van 'de ondeugdelijkheid van het stelsel en de achterliggende denkbeelden volledig te overtuigen'. Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 436 en 777.
- 41 Register van de Strafgevangenis te Groningen, waar Kees op 18 maart 1919 werd opgenomen. Op 29 maart 1921 wordt hij overgeplaatst naar de Bijzondere Strafgevangenis Den Haag (Scheveningen). Voor de Bijz. Strafgevangenis Scheveningen zie: Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 417.
- 42 Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996) 191.
- 43 Dossier K. Dalmolen. Rijksarchief Noord-Holland (RNH), Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inv. 5227.
- 44 Dossier K. Dalmolen, 5227.
- 45 Ibidem.
- 46 Zie hoofdstuk 3.

- 47 Zie bijvoorbeeld de Papendrechtste strafzaak, waarin een ingezonden krantenartikel in 1907 over doorstane mishandelingen door de politie leidde tot een aanklacht wegens smaad. Hierop volgden meer meldingen van politieel machtsmisbruik (= mishandelingen). In de daaropvolgende, slepende juridische vervolging speelden de inhoudelijke merites van de aanklacht amper een rol en werden met hulp van de gerechtelijke psychiatrie de verklaringen en persoonlijkheden van de klagers en ondersteunende getuigen gediskwalificeerd door hen als onbetrouwbaar en querulant te stigmatiseren. Uiteindelijk werd de beklaagde, zonder een serieuze blik naar de inhoud, ontslagen van rechtsvervolging. Zie: Harry Oosterhuis en Marijke Gijswert-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten 2008) 3dl. Deel 1, 235 en C. Uiterwijk, *De Papendrechtsche strafzaak. Gedienst hebbende voor het Gerechtshof te Arnhem in november 1910. Overzicht en verslag der pleitredenen gehouden in de strafzaak van het openbaar ministerie contra H. Garstbagen vervolgd wegens smaadschrift en deswege van rechtsvervolging ontslagen* (Haarlem 1911) passim.
- 48 Dossier Dalmolen, inv. 5227.
- 49 Kornelis Dalmolen overleed op 21 april 1923 te Zuidlaren.
- 50 Op 15 februari 1923 haalden Hut en Postema hun kosteloos verstrekte paspoorten van het Provinciehuis. GA, CdK, inv. 5530.
- 51 Kenneth Allsop, *The Bootleggers. The story of Chicago's prohibition era* (Londen 1966).
- 52 Wijkstra, Lutje Wessel, 74.
- 53 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 18 januari 1941.
- 54 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 18 januari 1941.
- 55 Gekocht op 7 april 1922 in Doezum. In twee termijnen afbetaald.
- 56 In 1914 kende de gemeente Grootegast maar één geregistreerd motorvoertuig.
- 57 Verschillende verhalen heb ik opgevangen van mensen die dat hadden gedaan of wel iemand hebben gekend die dat had gedaan.
- 58 Psychologisch rapport.
- 59 Geneeskundig rapport.

- 60 Wijkstra, Lutje Wessel, 76-77.
 61 Ibidem.
 62 Aldus buurman De Vries in *Leeuwarder Nieuwsblad*, 22 januari 1929.
 63 Geneeskundig rapport. Hessel Wijkstra: 'Dat was altijd een toestand. Dat ding weigerde om de haverklap.' *NRC*, 4 oktober 1980. Sjoerd Pama (geb. 1923) vertelde mij dat Wijkstra ook al eens een vastloper had gehad met die motor (Drachten, 15 maart 1999).

5 'Werken is misdaad' (1923-1928)

- 1 Herman Schuurman, *Werken is misdaad* (Utrecht 1924). Opgenomen in: Hans Ramaer, ed., *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam 1977) 137-141, aldaar: 140.
 2 Dit blad verscheen van 1924 tot 1928.
 3 Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961) 168-169.
 4 Volgens Abel Wolters (1888-1963), zijn collega op de bouw, las Wijkstra naast 'verkeerde boeken' ook 'geregeld' het krantje *De Moker*. In: geneeskundig rapport.
 5 Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 165-166.
 6 Ibidem, 169.
 7 Rapport van rijksrecherche Leeuwarden aan officier van justitie te Groningen d.d. 22 maart 1929.
 8 Rapport van rijksrecherche Leeuwarden d.d. 22 maart 1929.
 9 Postema, *Het bloedige drama*, 10.
 10 Brief van mevrouw Postema aan haar zoon Derk in Chicago d.d. 23 april 1923.
 11 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 22 januari 1929.
 12 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 129.
 13 Onder meer in de familie van auteur.
 14 Wijkstra, Lutje Wessel, 70.
 15 Ibidem, 70.
 16 Ibidem.
 17 In 1925 gaf hij als beroep arbeider op, in 1916 was dat nog voeger. Bij de zitting van het Kantongerecht te Zuidhorn op 16 november 1927 gaf hij muzikant als beroep op.

- 18 Wijkstra, Lutje Wessel, 70.
- 19 Tresoar, arrondissementsrechtbank te Leeuwarden (Arr-Lw), inv. 347, vonnis 368 d.d. 15 december 1915.
- 20 Popke Veenstra (1912-1994) in gesprek met Jan Klinkenberg op 3 november 1980 te Drachten.
- 21 Tresoar, Arr-Lw, inv. 362, vonnis 357 d.d. 27 juni 1923.
- 22 Zie bijvoorbeeld: *Leeuwarder Courant*, 4 november 1910 of 9 juni 1921. Aldert Schepel (1876-1946) werd in 1908 aangesteld in Acht-karspelen. Eerst in het dorp Twijzel, vanaf 1912 tot aan zijn pensioen in Surhuisterveen.
- 23 'Rapport betreffende Dirk Tabak' opgesteld door Aldert Schepel d.d. 5 november 1930. In strafdossier Tabak. Tresoar, gerechtshof, inv. 710, dossier 803.
- 24 *Leeuwarder Courant*, 4 november 1910, 9 juni 1921.
- 25 Het betrof Durk Visser (1902-1924), die door rijksveldwachter Geuchien de Vries (1900-1995) in de avond van 28 december 1924 op zijn hoofd werd geslagen. Durk Visser bezweek de volgende dag aan zijn verwondingen. De rouwadvertenties die zijn bedroefde ouders, familie en vrienden op 2 januari 1925 plaatsten in de *Kollumer Courant* spraken van het 'smartelijk lijden' van Durk, toegebracht door 'een laaghartigen, onverhoedschen aanval van den rijksveldwachter alhier'. De berechting van de dader liet op zich wachten. Gezagsdrager De Vries, die op eigen kosten direct was overgeplaatst naar een andere standplaats, werd voor 'mishandeling de dood tot gevolg hebbende' een jaar later door het gerechtshof veroordeeld tot twee maanden voorwaardelijk met een proeftijd van drie jaar. Tresoar, gerechtshof, inv. 229, vonnis 1267a d.d. 3 december 1925.
- 26 Frits van der Molen, 'Hendrik de Haan, de Friese Dominici', *Elsevier Weekblad*, zaterdag 24 december 1955. Hendrik de Haan (1871-1956).
- 27 Van der Molen, 'Hendrik de Haan', *Elsevier Weekblad*, 24 december 1955.
- 28 Dit blijkt uit de strafdossiers betreffende zijn berechting in 1951 en 1955 door de rechtbank te Leeuwarden, waar diverse mensen zijn methode van alibiverschaffing uiteenzetten. Tresoar, gerechtshof, inv. 8 & 91 (dossiers 1102 & 1103).

- 29 Tresoar, Kantongerecht Bergum, inv. 75, vonnis 119. Op 30 oktober 1918 heeft De Haan in café Landheer te Drachten ene Hotze Postema met een mes gestoken. De Haan woonde toen nog in Drachten en was landbouwer. De rechtbank te Heerenveen veroordeelde hem tot vijftien gulden of dertig dagen cel. Hiertegen tekende hij met succes beroep aan. Op 10 april 1919 werd hij ontslagen van rechtsvervolging. Tresoar, gerechtshof, inv. 223, rolnr. 142.
- 30 Aldus de zoon van Derk Postema, Tunnis Postema (1927-2010) aan schrijver dezes op 11 januari 2003.
- 31 Tunnis Postema (1927-2010), 11 januari 2003.
- 32 GA, Arr-Gron, inv. 372, vonnis 290 d.d. 24 juli 1924.
- 33 Brief aan Hendrik Bzn Wijkstra, ongedateerd [december 1936-januari 1937].
- 34 Brief aan Hendrik Bzn. Wijkstra d.d. 3 maart 1940.
- 35 Zijn advocaat Evert Yspeert, die destijds werkzaam was voor het kantoor van mr. Levie, vertelde mij in 2001: 'Het was een geheimzinnige zaak, die nooit helemaal uit de doeken is gekomen. Persoonlijk had ik een zekere sympathie voor hem. Hij beweerde altijd, dat hij van alle kanten werd belaagd. Familievets worden daar meestal op de spits gedreven. De Haan was een goed koopman, die weinig nodig had voor zichzelf. Vele ontstellende verhalen deden over hem de ronde.'
- 36 Jouke Arend Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989) 94.
- 37 De CID geldt als de vooroorlogse voorloper van de huidige AIVD. Onder anderen Jelle Bekkema en diens zoon Oeds, Miente Hoekstra en Harmen Stienstra staan op de door de CID opgestelde lijst van links-extremistische personen geordend per gemeente, met alfabetische klapper, 1939. In Archief 'Vreemdelingendienst en Grensbewaking 1920-1940', Nationaal Archief, 2.09.45, inv. 1580. Zie: [http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingdienst1919-1940](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940).
- 38 Rudolf de Jong, 'De ontwikkeling van het anarchisme', *Spiegel Historiaal* (1979) 579-588, aldaar 586. Zie voor een schets van het anarchisme in Nederland ook Bert Altena's 'Anarchisme in België en Ne-

- derland (1885-2000)', opgenomen in Henri Arvon, *Het anarchisme* (Den Bosch 2000) 113-142.
- 39 Burgemeester van Grootegast aan de commissaris der Koningin van Groningen d.d. 1 mei 1923. GA, CdK, inv. 4812.
- 40 Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1922 hadden 246 mensen niet gestemd. Bij de Provinciale Statenverkiezing een jaar later hadden 423 mensen niet gestemd. Burgemeester van Grootegast aan de commissaris der Koningin van Groningen d.d. 1 mei 1923. GA, CdK, inv. 4812.
- 41 In 1923 werden een tiental mensen door het Kantongerecht te Zuidhorn beboet voor het overtreden van de opkomstplicht. Wijkstra beboorde niet tot de beboeten.
- 42 De gemeenteraadsverkiezing werd gehouden op 18 mei 1927 en de Provinciale Statenverkiezing op 6 april 1927.
- 43 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 114, vonnis d.d. 21 oktober 1925 en inv. 121, vonnis 449 d.d. 21 september 1927 en vonnis 558 d.d. 16 november 1927. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1925 werden zo'n dertig mensen beboet voor de overtreding van de opkomstplicht. Het gros kreeg vijftig cent boete opgelegd, een enkeling, onder wie Wijkstra, een gulden.
- 44 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 121, vonnis 558. De aanklacht ging vergezeld van een ambtelijke verklaring van de burgemeester van Grootegast d.d. 8 november 1927, 'betrekkelijk IJje Wijkstra'.
- 45 Ibidem.
- 46 Hendrik Bzn. Wijkstra aan mr. Maurits Levie d.d. 12 maart 1929. GA, Overdiep, inv. 7.
- 47 Van Friso, Hut en Postema, die tot hetzelfde kanton hoorden als Wijkstra, bestaan geen vonnissen, zodat aangenomen kan worden dat zij niet in overtreding waren. Postema en Hut waren overigens voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 nog in de Verenigde Staten.
- 48 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 237.
- 49 Geneeskundig rapport.
- 50 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 237.
- 51 Ibidem.
- 52 Hilarius van Rooy (1906-1964), *Criminaliteit van stad en land. Nijmegen en omstreken* (Utrecht 1949) 322.

- 53 Djorghi [pseud.], *Flower's serie. Cursus voor de praktische toepassing der psychische wetenschappen* (Amsterdam z.j.). De serie die aanvankelijk in losse delen en later gebundeld werd uitgebracht, verscheen in een Nederlandse vertaling rond 1922. Naast de genoemde delen zijn er nog: *Genezen door magnetische kracht* en *Het Zoïsme*.
- 54 Djorghi, *Flower's serie*, 10.
- 55 Ibidem.
- 56 Ibidem, 12.
- 57 Andries Holtrop tijdens het hoger beroep in Leeuwarden, geciteerd door *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 mei 1930.
- 58 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 180.
- 59 Ibidem.
- 60 Camille Flammarion, *De spookhuizen* (Zaltbommel 1924).
- 61 *Het Vaderland*, 23 juni 1924.
- 62 Zie bijvoorbeeld de Nederlandse Volksverhalenbank van het Meer- tens Instituut (www.verhalenbank.nl).
- 63 Ruurd Kijlstra (1892-1943). In 'Cel 16', een geschrift dat op verzoek van de geneesheren Wiersma en Van Mesdag is geschreven door Wijkstra.
- 64 Bouwe Westra, *Oenkerk in het begin van de dertiger jaren* (Gytjerk 1993) 124.
- 65 Wijkstra in 'Cel 16'.
- 66 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 245.
- 67 Ibidem.
- 68 Rapport van de Rijksrecherche gericht aan de officier van justitie te Groningen d.d. 22 februari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
- 69 Zie hoofdstuk 2.
- 70 Rapport van de Rijksrecherche d.d. 22 februari 1929. Gemeentear- chief Grootegast.
- 71 GA, Arr-Gron, inv. 387, vonnis 331 d.d. 22 juli 1926.
- 72 Diefstal van huiden op 19 november 1925 bij Storteboom te Korn- horn. Proces-verbaal is opgemaakt op 25 november 1925 door Van der Molen en Aldert Meijer. Als verdachte werd aangewezen Pieter van der Molen. Proces-verbaalboek Grootegast. Gemeentearchief Grootegast, inv. 655 (1918-1927).
- 73 Rapport van de gedetacheerde rijksveldwachters Andries Helmholt

- en Johannes Wolthuis aan de officier van justitie te Groningen d.d. 29 januari 1929. GA, Overdiep, inv. 1.
- 74 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 253.

6 De scharlaken vrouw (1928-1929)

- 1 De weeklijsten van het Parket melden het volgende: 'diefstal van lammenvellen en mollenhuiden t.n.v. T. Storteboom te Kornhorn gem. Grootegast in 1927 en 1928'. GA, officier van justitie, inv. 78, volgnummer 560.
- 2 Lijst van gedeponeerde stukken van overtuiging d.d. 25 juni 1928. GA, Arr-Gron, inv. 611, volgnr. 837.
- 3 GA, Arr-Gron, inv. 397, vonnis 243 d.d. 5 juli 1928.
- 4 GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 123, vonnis 353 d.d. 15 december 1928.
- 5 Reclaseringsrapport Aaltje Wobbles-van der Tuin. Opgesteld door het Leger des Heils Groningen d.d. 11 juni 1929. GA, Overdiep, inv. 1.
- 6 Reclaseringsrapport Aaltje Wobbles.
- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Everardus van Aken (1867-1949) was van 1909 tot en met 1918 evangelist te Opende-Zuid, waarna hij zijn evangelisatiewerk voortzette in De Wilp.
- 10 *Leekster Courant*, 19 oktober 1912.
- 11 Thineus [Tonnis van Duinen (1817-1857)], 'Welke vrucht een klein zaadkorreltje dragen kan', *Nieuwe Friesche Volks-Almanak voor het jaar 1857* (5de jaargang) 134-160, aldaar: 141.
- 12 'Karakterschets J.A. Visscher', *De Hollandsche Revue* 15(1910) 319-327; 383-394; aldaar: 319.
- 13 Grootvader Gerke Eerdes van der Tuin (1776-1862) werd op 5 maart 1831 veroordeeld tot geseling, brandmerking en tien jaar cel wegens schapendiefstal. Diens zoon Hendrik Gerkes van der Tuin (1802-1839) werd op 20 augustus 1833 veroordeeld wegens inbraak en diefstal tot tepronkstelling en aansluitend zeven jaar cel. Hendrik overleed in gevangenschap. Tresoar, Gevangeniswezen, inv. 1009,

- intekennummers 1574 en 1906. Vader Gerke was overigens 25 jaar daarvoor ook al eens geseld, gebrandmerkt en getuchtigd, zie: R.S. Roarda, *Achttjinde-ieuske kriminaliteit yn de walden. Út de bylagen fan de kriminale sentinsje fan it hof fan Fryslân 1700-1811* (Leeuwarden 1965) 60.
- 14 Aaltje meldde aan de heer Kolkman van het Leger des Heils dat er 17 kinderen waren, van wie er in juni 1929 nog maar 10 leefden. Opvallend is dat zij haar zuster Fokje in deze opsomming verzwijgt. Reclasseringsrapport Aaltje Wobbjes-van der Tuin.
- 15 Gepensioneerd rijksveldwachter Wiebe de Vries (1861-1942) aan Heilsoldaat. In: Reclasseringsrapport Aaltje Wobbjes-van der Tuin. Opgesteld door het Leger des Heils Groningen d.d. 11 juni 1929. GA, Overdiep, inv. 1.
- 16 L.F. van Loo, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Amsterdam 1987²) 77.
- 17 Zie ook: Nelleke Manneke, *Uit oogpunt van politie. Zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870-1914* (Arnhem 1993) en voor armenzorg als beheersingsstrategie: Marco Henk Dammes van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990).
- 18 H. Smitsaert, *Overzicht van het Nederlandsch armwezen* (Haarlem 1910²) 20.
- 19 Van Loo, 'Den arme gegeven...', 90.
- 20 Ibidem, 110.
- 21 In november 1893 werd een marechausseebrigade uitgezet in Buitenpost met een sterkte van drie bereden marechaussees. In 1913 kwam de bouw van een kazerne aan de orde (de marechaussee huurde tot dan toe een pand). Het B&W wilde deze kazerne graag midden op de Surhuisterveense heide gebouwd zien. Dit werd echter niet gerealiseerd. Bericht van het ministerie van Oorlog aan het college van Burgemeester & Wethouders Achtkarspelen, ongedateerd. Gemeentearchief Achtkarspelen, inv. 922.
- 22 Eveneens een advies van de in Buitenpost gestationeerde marechaussee om niet zonder geladen revolver de heide of de heidedor-

- pen te betreden. Jac. C. Meijerink Jr., *Op de Surhuisterveense heide* (Haarlem z.j. [1911-1912]) 8.
- 23 Zie bijvoorbeeld het 'Uittreksel uit het Strafreger' van Hinkes dochter Klaske van der Tuin (1888-1976) in het dossier rond de brandstichting in 1912, waarvoor zij tot een jaar cel werd veroordeeld. Tresoar, Arr-Lw, inv. 423, vonnis 10.
- 24 Reclaseringsrapport Aaltje Wobbles-van der Tuin.
- 25 Brief van burgemeester van Achtkarspelen aan de officier van justitie te Leeuwarden d.d. 14 april 1908. Tresoar, Arr-Lw, 419 (1492). Citaat: '(...) staan zeer slecht bekend vooral wat het moreele betreft; ik acht hun tot vele dingen in staat, ook wat betreft hunne getuigenissen in deze zaak.'
- 26 Sibilus Catharinus Kijlstra (1869-1951), *Een noodkreet om erbarming en om hulp* (z.p. z.j.). In de maanden juli tot en met augustus 1898 bezocht en beschreef dominee Kijlstra een zestiental bewoners van de Surhuisterveense en de Hamsterheide.
- 27 De hier bedoelde armmeester is Haije Edzer van der Molen (1835-1908), zoon van gemeenteveldwachter Edzer Durks van der Molen van Surhuisterveen (1794-1872) en grootvader van een aantal beruchte NSB'ers uit de gemeenten Achtkarspelen en Grootegast.
- 28 Geciteerd door Jelle Dam, *Jeugdberinneringen van Jelle Dam* (Buitenpost z.j.) 110 en 112.
- 29 Aaltje kreeg begin 1933 nog een kind in Amsterdam.
- 30 *Dragster Courant*, 19 februari 1916.
- 31 Guitzen Wobbles (1855-1920) werd door de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden op 23 februari 1916 veroordeeld tot een maand gevangenisstraf. Er is ongetwijfeld meer voorgevallen dan de rechtbankstukken aangeven. Bij het afnemen van Wobbles' revolver door Aaltjes broer Eerde zijn ook schoten gelost, schoten die niet de aandacht trokken van de rechtbank.
- 32 De diefstal vond plaats op 7 september 1916, op 16 september werd proces-verbaal opgemaakt door Van der Molen en Boxem. Vermeld in: Processen-verbaalboek, Gemeentearchief Grootegast, 654 (1915-1918).
- 33 Aaltje beweerde dat Hendrik haar eens met een mes had gestoken

- en daarvoor was bestraft met een aantal weken gevangenisstraf. Een dergelijke veroordeling heb ik niet gevonden in de archieven van de noordelijke rechtbanken. Het is mogelijk dat Wobbes hiervoor door een plaatselijke of militaire rechtbank is veroordeeld.
- 34 Aaltje Wobbes-van der Tuin geciteerd door een rijksrechercheur. Rapport aan officier van justitie te Groningen d.d. 22 februari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
 - 35 Bijlage van psychologisch rapport. GA, Overdiep, inv. 11.
 - 36 Aaltje Wobbes-van der Tuin geciteerd door een rijksrechercheur. Rapport aan officier van justitie te Groningen d.d. 22 februari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
 - 37 Schrijven IJje Wijkstra als bijlage van het psychologisch rapport. GA, Overdiep, inv. 11.
 - 38 Rapport van rijksveldwachterrechercheur aan officier van justitie te Groningen d.d. 22 februari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
 - 39 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 250.
 - 40 Ibidem.
 - 41 Volgens de burgemeester en de gemeentesecretaris waren de veldwachters van mening dat Wobbes stal in opdracht van Aaltje. Aldus Van Mesdag in het geneeskundig rapport.
 - 42 Gemeld in de vergadering van 20 juni 1928 van het Burgerlijk Armbestuur.
 - 43 Uit eigen familie.
 - 44 Aangetrokken door verhalen van een Opendenaar in het Huis van Bewaring over een oude kluizenaar, de beheerder van de armenkas, die veel geld in huis zou hebben, besloten twee broers uit Groningen hem op 25 juli 1936 te overvallen. Zetsma liet hierbij het leven. Zie L. Henstra, 'Uit een duister verleden! De roofmoord te Opende', *De Keuwelaar* 5 (2002) 9 en 11.
 - 45 Artikel 27 van het Reglement voor het Burgerlijk Armbestuur te Grootegast, vastgesteld op 13 december 1913.
 - 46 Vgl.: Sleebe, *In termen van fatsoen*, 188-190 en Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 44.
 - 47 Behandeling van de begroting 1929 van het Burgerlijk Armenbestuur in de gemeenteraad op 26 oktober 1928.
 - 48 Gerekend werd namelijk zestig weken maal twee gulden per week.

- Notulen van de vergadering d.d. 28 juli 1928 van het Burgerlijk
Armbestuur.
- 49 Brief van Jitze Dijkstra (1888-1966), secretaris-penningmeester
Armbestuur Grootegast aan de Burgemeester van Grootegast. On-
gedateerd. Opgenomen in Dossier Aaltje Wobbès-van der Tuin (rol-
nummer 5), waarvan een deel zich bevindt in de Verzameling G.S.
Overdiep.
- 50 Proces-verbaal Aaltje Wobbès-van der Tuin d.d. 4 maart 1929. Dos-
sier Aaltje Wobbès-van der Tuin (rolnummer 5), Overdiep.
- 51 Besloten in de vergadering van 21 november 1928. Notulen Burger-
lijk Armbestuur.
- 52 Brief van Jitze Dijkstra (1888-1966), GA, Overdiep, inv.1.
- 53 Werkgroep Historie Kornhorn, *Van Curringbe en korboenders*, 42.
- 54 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 256.
- 55 De autoriteiten spreken van een 'brutale oogopslag'. Aaltje Wobbès-
van der Tuin had een lengte van 1,55⁶ meter. Signalementkaart van
Aaltje van der Tuin d.d. 16 augustus 1929. Nederlands Politiemu-
seum te Apeldoorn.
- 56 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 247.
- 57 Geneeskundig rapport.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem.
- 60 Ibidem.
- 61 Ibidem.
- 62 Zie hoofdstuk 'Van christen tot anarchist'.
- 63 Staat van inlichtingen Aaltje Wobbès-van der Tuin opgesteld door
Aldert Meijer d.d. 5 januari 1929. GA, Overdiep, inv. 1.
- 64 Geneeskundig rapport.
- 65 Ibidem.
- 66 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 259-260.
- 67 Geneeskundig rapport.
- 68 Ibidem.
- 69 Volgens het echtpaar Boon. Ibidem.
- 70 Ibidem.
- 71 Aaltje Wobbès-van der Tuin geciteerd door een rijksrechercheur.
Rapport aan officier van justitie te Groningen d.d. 22 februari 1929.
Gemeentearchief Grootegast.

- 72 Geneeskundig rapport.
- 73 Volgens buurman en zwager van Aaltje Egbert Boon. In: *Ibidem*.
- 74 *Ibidem*.
- 75 Het betrof hier de 21 erfgenamen van het echtpaar Tiemen de Vries (1810-1883) en Boukje Boon (1810-1897). Het is mij niet duidelijk geworden waarom de erfgenamen besloten op dat moment de woning te verkopen en wie van die erfgenamen het initiatief daartoe nam. Vaak vormt een recent overlijden aanleiding tot verkoop, maar daarvan was hier geen sprake. Overigens hadden de 21 erfgenamen naar mijn idee geen recht het onroerend goed te verkopen, daar het al vier decennia in eigendom was van een ander. In 1886 was het namelijk door de familie De Vries verkocht aan de familie Piersma, die blijkbaar hun bezit is vergeten. Kadaster, E1080, akte 503/60.
- 76 Geneeskundig rapport.
- 77 *Leekster Courant*, 5 januari 1929.
- 78 Geneeskundig rapport.
- 79 Sommige bronnen melden dat IJjes moeder eind december bij Hendrik introk. IJje meldde aan de psychiaters echter dat Aaltje de eerste avond na zijn moeders vertrek bij hem introk. In: *ibidem*.
- 80 *Ibidem*.
- 81 *Ibidem*.
- 82 GA, Arr-Gron, inv. 402, vonnis 223 d.d. 20 juni 1929.
- 83 Roelfke Sikkema-Wijkstra (geb. 1919), gesprek d.d. 24 juli 1998.
- 84 Proces-verbaal Aaltje Wobbjes-van der Tuin opgesteld door H.H. Hoving en A. Meijer d.d. 5 januari 1929. GA, Overdiep, inv.1.
- 85 Proces-verbaal Aaltje Wobbjes-van der Tuin d.d. 5 januari 1929. Overdiep.
- 86 In deze vergadering werd melding gedaan van het feit dat ze de kinderen had verlaten.
- 87 Brief van Jitze Dijkstra, GA, Overdiep, inv.1.
- 88 De nacht van 4 op 5 januari sliepen de kinderen bij buurman en oom Egbert Boon, tegen betaling/vergoeding door het armenbestuur.
- 89 Volgens de zonen van Hendrik IJzn Wijkstra, Auko en IJje.
- 90 Proces-verbaal van verhoor IJje Wijkstra door Kloppenborg d.d. 5 maart 1929. Tresoar, gerechtshof, inv. 694, dossier 402.
- 91 Geneeskundig rapport.

- 92 Geneeskundig rapport.
- 93 Harm Bron (1894-?) uit de Peebos vertrok in 1948 naar Canada. Albert Eilander (1886-1947).
- 94 Brief aan Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [december 1936-januari 1937].
- 95 Notulen van de kerkenraadsvergadering van 10 oktober 1911. Notulen van de gereformeerde kerk te Boerakker. GA, Gereformeerde Kerk Boerakker, inv. 4.
- 96 Notulen kerkenraadsvergadering van 10 oktober 1911.
- 97 Ibidem, 18 oktober 1912.
- 98 Ibidem.
- 99 P.W.J. van den Berg, *Een goede buur en andere opstellen over Nederlandse Volkskunde* (z.p. 1935) 53.
- 100 D.J. van der Veen, *Van vrijen en trouwen op 't boerenland* (Amsterdam 1929) 98.
- 101 Van den Berg, *Een goede buur*, 53.
- 102 Ibidem, 53. Voor een recente kijk op het volksgericht zie: G. Rooijakkers en T. Romme, *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag* (Amsterdam 1989).
- 103 De betreffende dienstmeid huwt in 1916 met iemand van buiten de gemeente en haar in januari 1912 geboren kind werd daarbij door haar echtgenoot erkend.
- 104 'Harm Snoetje' verdween op 7 juni 1927.
- 105 Burgemeester van Marum aan de commissaris der Koningin te Groningen d.d. 27 juli 1927. GA, CdK, inv. 4828.
- 106 Burgemeester van Marum aan de commissaris der Koningin. Inv. 4828.
- 107 Ibidem.
- 108 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 november 1927.
- 109 *Het Volk*, juli 1927.
- 110 De aanstichter, die tijdens de zitting 'optrad met een branie en een brutaliteit, die sterk den lachlust opwekten', werd veroordeeld tot vijf maanden cel. Vijf van de zeven mannen werden veroordeeld tot drie maanden cel. Zij hadden zich naast vernieling ook schuldig gemaakt aan inbraak. De laatste kreeg drie weken wegens het gooien van stenen. GA, Arr-Gron, inv. 394, vonnissen 435-441 d.d.

- 8 december 1927. De vonnissen werden op 26 april 1928 op één na bevestigd door het gerechtshof te Leeuwarden. Een aanvankelijke vrijspraak werd omgezet in drie maanden cel. Tresoar, gerechtshof, inv. 232.
- 111 De heer Schaper, Tweede Kamerlid voor de SDAP tijdens de vergadering van 6 december 1928. In: *Handelingen der Tweede Kamer 1927-1928*, blz. 858, 859 en 865.
- 112 Elf maanden nadien beviel ze van een dochter, in 1935 scheidde Teakje (1895-1948) van Harm Snoetje (1891-1951) om pas in 1947 te huwen met Harm Sjoerds (1889-1976), met wie ze sinds 1927 samenwoonde.
- 113 Rapport van rijksveldwachterrechercheur aan officier van justitie te Groningen, Leeuwarden, 22 februari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
- 114 Rapport van rijksveldwachterrechercheur, Leeuwarden, 22 februari 1929.
- 115 In 1937 werd nog een man uit Opende hiervoor aangehouden. Ook gaat het gerucht dat in de jaren vijftig iemand op zijn sterfbed de moord zou hebben bekend. Van een officiële oplossing van de zaak is echter geen sprake geweest.
- 116 Geneeskundig rapport.
- 117 Dit waren 'Kleine Hendrik' Bos (Visvliet 1847-Zaandam 1906) en Aaltje Bos-Boerema (Opende 1851-Opende 1932). Zie: Stichting Historische Kring Opende, *Histopedia Caelpenda. Twee eeuwen huizen en bewoners in Opende 1800-2000* (Opende 2007) 399-402.
- 118 Proces-verbaal Kornelis Sikkema opgemaakt door Kloppenborg d.d. 29 januari 1929. Tresoar, gerechtshof, inv. 694, dossier 402.
- 119 Kornelis Sikkema (1876-1934). Proces-verbaal opgemaakt door Ane Jutte, Bouma en Boelens d.d. 21 januari 1929. Gerechtshof, dossier 402.
- 120 Folkert (Fokke) Sikkema (1908-1977), Hessel Wijkstra (1906-1985). Proces-verbaal opgemaakt door Ane Jutte, Bouma en Boelens d.d. 21 januari 1929. Gerechtshof, 402.
- 121 Zie dagvaarding. Oorspronkelijk staat het op naam van Hoving. In een ander handschrift zijn later de namen van de andere drie erbij geschreven. Dus is dit besluit later gevallen dan bij de rechter-commissaris. GA, Overdiep.

- 122 *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 februari 1929. Zie ook hoofdstuk ‘De getarte man’.
- 123 *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 januari 1929. Opgenomen in zowel *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 20 januari 1929 als *Het Vaderland*, 20 januari 1929.
- 124 Hendrik Bzn. Wijkstra aan mr. Maurits Levie d.d. 12 maart 1929. GA, Overdiep, inv. 7.
- 125 Het is onbekend op welke wijze de veldwachters in Groningen, op het kantoor van de rechter-commissaris, dachten te komen. Eigen vervoer behalve een fiets hadden ze niet tot hun beschikking, zodat het regulier streekvervoer daarvoor werd ingezet of mogelijkerewijs gecharterd vervoer. Het blijft enigszins merkwaardig dat justitie en politie in januari 1929 de gangen van de veldwachters niet reconstrueerden.
- 126 Volgens verklaring van vrouw Antje Werkman-Reker aan brigadiermajoor Adriaan Kolle en gemeenteveldwachter Dirk Boonstra. In ingezonden brief van genoemde Kolle en Boonstra, geplaatst in *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 februari 1929.
- 127 *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 19 januari 1929.
- 128 Geneeskundig rapport.

7 De getarte man (1929)

- 1 Proces-verbaal opgemaakt door Ane Jutte (1891-1961), Abraham Bouma (1895-1983) en Otto Cornelis Boelens (1883-1958) d.d. 21 januari 1929. Gerechtshof, 402.
- 2 Proces-verbaal van het doen stilstaan der auto, waarin de dader van den viervoudigen moord der veldwachters van Grootegast was gezeten op vrijdag, den 18den januari 1929 te Tolbert gemeente Leek. Opgemaakt door Geert de Vries, Marum d.d. 22 januari 1929. *Ibidem*.
- 3 *Leekster Courant*, 4 oktober 1980. Eveneens volgens Berend Hzn. Wijkstra (1914-1999).
- 4 Schrijven van Otto Cornelis Boelens aan de toenmalige hoofdcommissaris van politie Moolenaar, gedateerd: Nuis, augustus 1953. Dit naar aanleiding van Moolenaar, *Crimineele tactiek. Leerboek voor*

- opsporings-ambtenaren* (Dokkum 1938). Brief bevindt zich in de collectie van Marechauseemuseum te Buren.
- 5 Proces-verbaal door Ane Jutte, Bouma en Boelens d.d. 21 januari 1929. Gerechtshof, 402.
- 6 Bouman [sic], 'Een wereldschokkende gebeurtenis.', *De Nederlandse Politie* (5) 1 maart 1944, 136-137, aldaar: 137.
- 7 Proces-verbaal 21 januari 1929.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem.
- 10 Schrijven van O.C. Boelens, Nuis, augustus 1953.
- 11 Op deze dag zijn onder meer de volgende kosten gemaakt: Hans Boek en H. Stavasius voor het halen van de lijken. Ook kreeg iemand betaald voor niet-verleende diensten. Ene G. de Vries uit Kornhorn bracht de deur naar de marechauseekazerne (*f* 2,50); J. Alserda kreeg *f* 4,- voor het vervoer van de lijken; Klaas Homan *f* 3,- voor de kosten van lakens en zakken en Tamme Storteboom *f* 0,90 voor telefoonkosten. Gemeente-archief Grootegast.
- 12 *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1938.
- 13 S.W. Moolenaar, *Crimineel tactiek. Leerboek voor opsporings-ambtenaren* (Dokkum 1938) 15.
- 14 De negatiefglasplaten kwamen in 2002 boven water en zijn nu in het bezit van de Historische Kring te Kornhorn.
- 15 Proces-verbaal d.d. 21 januari 1929.
- 16 Rapport betreffende inlichtingen, IJje Wijkstra, Karel Friso, Hendrik Wobbes en Jan Hut betrekkelijk het voorhanden hebben van vuurwapenen. Aan brigadecommandant te Zuidhorn, door rijksveldwachters Andries Helmholt en Johannes Wolthuis, Grootegast, 29 januari 1929. Tresoar, Gerechtshof, inv. 830.
- 17 Rapport rijksrecherche aan officier van justitie Groningen d.d. 26 januari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
- 18 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 19 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 20 Zie ook: Stukken betreffende een onderzoek naar vuurwapens, naar aanleiding van de moord op vier veldwachters in Grootegast. Tresoar, gerechtshof, inv. 803.
- 21 Rijksveldwachter Spoelstra geholpen door de gemeentepolitie Ma-

- rum had bij een ingezetene negen vuurwapens en een aanzienlijke hoeveelheid munitie in beslag genomen. Onder de titel ‘Een Wapenmagazijn ontdekt’ in *Het Vaderland*, 12 februari 1929.
- 22 Niet alleen in de provincies Groningen en Friesland, maar bijvoorbeeld ook in Noord-Holland.
- 23 Zie ook: Henstra, IJje Wijkstra, *passim*.
- 24 Rapport van de rijksrecherche aan officier van justitie te Groningen d.d. 26 januari 1929. Gemeentearchief Grootegast.
- 25 Proces-verbaal 21 januari 1929.
- 26 Bouman [sic], ‘Een wereldschokkende gebeurtenis’, *De Nederlandsche Politie* (5) 1 maart 1944, 136-137, aldaar: 137.
- 27 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929. Dit artikel werd grotendeels overgenomen door het *Nieuwsblad van het Noorden*.
- 28 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 29 *Ibidem*.
- 30 Een aantal ingezonden stukken volgde in de media, waaronder een van gemeenteveldwachter Wijbren Zijlstra, tevens bestuurslid van de Algemeene Nederlandsche Politiebond, afdeling Friesland. In: *ibidem*, 30 januari 1929.
- 31 *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 februari 1929.
- 32 *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 februari 1929.
- 33 *Ibidem*.
- 34 Berend Hzn. Wijkstra (1914-1999) op 20 mei 1998.
- 35 Proces-verbaal d.d. 21 januari 1929. Gerechtshof, 402.
- 36 Verhoor van Hendrik Berendszoon Wijkstra door mr. Maurits Levie d.d. 12 maart 1929. GA, Overdiep, inv. 7.
- 37 Volgens Derk Postema’s zoon Tunnis (1927-2010) d.d. 11 januari 2003 staken de veldwachters de draak met IJje Wijkstra en de positie waarin die zich nu bevond.
- 38 Proces-verbaal Jan Hut d.d. 19 januari 1929. Opgenomen door Kloppenborg.
- 39 Proces-verbaal van het doen stilstaan der auto d.d. 22 januari 1929.
- 40 *Ibidem*.
- 41 *Ibidem*.
- 42 *Ibidem*.
- 43 *Kollumer Courant*, 22 januari 1929.

- 44 Proces-verbaal Willem Willems d.d. 19 januari 1929. Gerechtshof, 402.
- 45 Proces-verbaal Jan Hut d.d. 18 januari 1929, opgenomen door Van der Woude en Stiekema. Ibidem.
- 46 Proces-verbaal van het doen stilstaan der auto. Ibidem. Het betreft hier marechaussee Seraphinus Peter Hubertus Cleef (1905-1975).
- 47 Proces-verbaal Willem Willems d.d. 19 januari 1929, opgenomen door Kloppenborg. Ibidem.
- 48 Proces-verbaal Jan Hut d.d. 19 januari 1929, opgenomen door Kloppenborg. Ibidem.
- 49 Hermannus Lucas Johannes Severinus Stiekema (1880-1964).
- 50 *Ons Noorden*, zaterdag 9 januari 1954.
- 51 Geneeskundig rapport.
- 52 Proces-verbaal van aanhouding d.d. 18 januari 1929. Gerechtshof 402.
- 53 Geneeskundig rapport.
- 54 *Provinciale Groninger Courant*, 18 januari 1929.
- 55 Geneeskundig rapport.
- 56 Kloppenborg was afkomstig uit Oost-Groningen en was jarenlang advocaat in Winschoten. Op 12 april 1910 werd hij benoemd tot rechter in het arrondissement Winschoten. Vanaf september 1923 was hij werkzaam bij het arrondissement Groningen.
- 57 Geneeskundig rapport.
- 58 Ibidem.
- 59 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 60 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 29 januari 1929.
- 61 Rechter-commissaris H.W.J. Kloppenborg in: geneeskundig rapport.
- 62 Ibidem.
- 63 Brief aan Levie, ongedateerd [31 mei 1930]. GA, Overdiep, inv. 13.
- 64 Geneeskundig rapport.
- 65 Proces-verbaal van IJje Wijkstra d.d. 21 januari 1929.
- 66 Ibidem.
- 67 Ibidem.
- 68 Het valt op dat de autoriteiten niet bepaald nauwkeurig waren in het vermelden van de specificaties van de gebruikte wapens. Zo werd

- doorgaans de merknaam Browning gebruikt om aan te geven dat er sprake was van een pistool en geen revolver. Bij Aldert Meijer werd dan ook aangegeven ‘browning model Walther’ en bij IJje Wijkstra ‘browning’ gevolgd door tussen haakjes ‘Mauser 7,65’. Op basis van diverse stukken als processen-verbaal, sectierapporten en de lijst van gedeponeerde stukken kan vastgesteld worden dat IJje Wijkstra gebruikmaakte van een Mauserpistool model 1914 en van het Gewehr ’98 of de karabijnversie daarvan, geproduceerd in 1917.
- 69 Proces-verbaal van IJje Wijkstra d.d. 21 januari 1929.
- 70 Ibidem.
- 71 Tot dusver is deze lezing afkomstig van het proces-verbaal van het verhoor van IJje Wijkstra op 21 januari 1929.
- 72 Ibidem.
- 73 Geneeskundig rapport.
- 74 Ibidem.
- 75 Het proces-verbaal van het verhoor van Aaltje Wobbles-Van der Tuin op 18 januari 1929.
- 76 Proces-verbaal Aaltje Wobbles op 18 januari 1929.
- 77 Ibidem.
- 78 Ane Jutte aan officier van justitie te Groningen d.d. 22 januari 1929. GA, Overdiep, inv. 1. Op 24 januari 1929 werd zij onder begeleiding van marechaussees De Vries en Cleef overgebracht naar Amsterdam.
- 79 Proces-verbaal Aaltje Wobbles, 4 maart 1929.
- 80 Ibidem.
- 81 Het proces-verbaal van het verhoor van IJje Wijkstra op 4 maart 1929. Gerechtshof 402.
- 82 Proces-verbaal Wijkstra, 6 februari 1929. Ibidem.
- 83 Afschrift van proces-verbaal van de zitting van het gerechtshof te Leeuwarden d.d. 20 juni 1929. GA, Overdiep, inv. 10.
- 84 Schouwing van het lijk van Mient van der Molen op 19 januari 1929 door C.W.G. Mieremet d.d. 19 februari 1929 en Schouwing van het lijk van Jan Werkman op 19 januari 1929 door C.W.G. Mieremet, Groningen, 17 februari 1929. Gerechtshof 402.
- 85 Geneeskundig rapport.
- 86 Proces-verbaal IJje Wijkstra, 29 januari 1929.

- 87 Ibidem.
- 88 Kantongerecht te Zuidhorn d.d. 12 januari 1925. Ook bij enkele buurtgenoten werden wapens in beslag genomen, waaronder bij Karel Friso een jachtgeweer. GA, Kantongerecht Zuidhorn, inv. 109, vonnis 51 en 52.
- 89 Na afloop van een lezing in 2005 werd ik benaderd door een 65-jarige man uit Rottevalle die stellig beweerde, dat het zijn vader was geweest die de bewuste Mauserkarabijn aan IJje Wijkstra had geleverd.
- 90 Rijksrecherche Groningen aan procureur-generaal te Leeuwarden d.d. 1 april 1929. Tresoar, gerechtshof, inv. 830.
- 91 Geneeskundig rapport.
- 92 Proces-verbaal opgemaakt door Jutte, Bouma en Boelens d.d. 21 januari 1929. Voor de rechtbank verklaarde Ane Jutte dat hij rond halfnegen ter plaatse was. Hiermee schuift de tijd op. De fietstocht neemt minimaal twintig minuten in beslag. Wiechers moet zich dan eerder dan kwart over acht hebben gemeld.
- 93 Het proces-verbaal van het verhoor van IJje Wijkstra op 21 januari 1929.
- 94 Het proces-verbaal van het verhoor van IJje Wijkstra op 31 januari 1929. Gerechtshof 402. Later voor de rechtbank zou IJje Wijkstra verklaren dat er ongeveer vijf kwartier zijn verlopen van de komst van de veldwachters tot het buigen van de voordeur. *Nederlandsche Jurisprudentie* (1929) 696-704, aldaar 697.
- 95 Proces-verbaal IJje Wijkstra, 31 januari 1929. Gerechtshof 402.
- 96 Geneeskundig rapport.
- 97 Het drama speelde zich af tussen het tijdstip van het arriveren van de veldwachters en het tijdstip waarop de veldwachters uiterlijk moesten vertrekken om hun geregeld vervoer naar Groningen te halen. Deze tijden zijn niet vastgesteld. Een vastgestelde tijdspanne had veel duidelijk kunnen maken over de ontstane spanning tussen Wijkstra en de vier veldwachters.
- Een poging tot nadere tijdbepaling: de veldwachters arriveerden rond kwart over zeven bij Wijkstra's huisje, een kwartiertje later dan Wijkstra's opvatting. Deze tijd is op basis van gegevens van diverse astronomische calculators op het internet als www.dekoepel.nl en

het U.S. Naval Observatory, waarbij ik de tijd voor de zogenaamde 'nautical schemering' heb genomen waar bij helder weer contouren zich aftekenen, het 'nauwelijks iets begon te lichten', zoals Wijkstra verklaarde (de fase van 'civil twilight' waarbij het bij helder weer mogelijk is duidelijk zaken te onderscheiden trad in rond acht uur die morgen), gekoppeld aan de verklaring van buurman Postma, die zoals iedere dag rond halfacht de melkbussen wegbracht.

Rond tien voor acht zal Wijkstra het erf hebben verlaten om naar het huis van zijn broer te gaan, wat overeenstemt met zijn aankomsttijd aldaar én de tijd waarop Wiechers zich meldde op de marechausseekazerne in Marum. Dit levert een tijdsparre op van zo'n 35 minuten tussen de aankomst van de veldwachters en het vertrek van Wijkstra. Hoe de veldwachters in Groningen dachten te komen, is onbekend. Eigen gemotoriseerd vervoer hadden ze niet. Het zou dan met regulier busvervoer, met gecharterd vervoer of met de Drachtster tram moeten plaatsvinden. Met het reguliere autobusvervoer was hun enige optie om 8:45 uur in Kornhorn op de bus te stappen om tijdig in Groningen te zijn. Kortom, ze waren behoorlijk aan de vroege kant en hadden weinig reden tot haast als het ging om het halen van hun vervoer naar Groningen. Stukken betreffende Autobusdienst firma Liefvering en Nauta 1929. GA, Gedeputeerde Staten van Groningen, inv. 11622. Stukken betreffende het verlenen van vergunningen tot het in werking houden van autobusdiensten aan diverse personen en ondernemingen.

98 Processen-verbaal van de verhoren van IJje Wijkstra op 21 en 31 januari 1929.

99 Geneeskundig rapport.

100 Proces-verbaal Sikkema door Jutte c.s. d.d. 21 januari 1929.

101 Ibidem.

102 Ibidem.

103 Ibidem.

104 Ibidem.

105 Aaltje Sikkema-Lenting (1890-1931). Ibidem.

106 Fokke Sikkema (1908-1977), Hessel Wijkstra (1906-1985). Ibidem.

107 Ibidem.

108 Proces-verbaal Kornelis Sikkema opgemaakt door Kloppenborg d.d. 29 januari 1929.

- 109 Proces-verbaal Aaltje Sikkema-Lenting opgemaakt door Kloppenborg d.d. 29 januari 1929.
- 110 Ibidem.
- 111 Voor onderzoek en berechting die gekenmerkt worden door voorin- genomenheid, partijdigheid of oogkleppendragers, is tegenwoordig het begrip tunnelvisie in zwang. Tunnelvisie wordt doorgaans gekenmerkt door een halsstarrig vasthouden aan het vooroordeel van schuld in combinatie met een onvermogen alternatieve scenario's te (h)erkennen. Zie: Keith A. Findley en Michael S. Scott, 'The multiple dimensions of tunnel vision in criminal cases', *Wisconsin Law Review* 2 (2006) 291-397; passim.
- 112 Hendrik Gorter (1888-1973). Proces-verbaal opgemaakt door Ane Jutte en H. Kamphuis d.d. 7 februari 1929.
- 113 Sietske Gorter-Kuipers (1893-1982). Proces-verbaal opgemaakt door Ane Jutte en H. Kamphuis d.d. 7 februari 1929.
- 114 Proces-verbaal van Hendrik Gorter opgenomen door Kloppenborg d.d. 9 maart 1929.
- 115 Proces-verbaal van Sietske Gorter-Kuipers opgenomen door Kloppenborg d.d. 9 maart 1929.
- 116 Proces-verbaal van het echtpaar Gorter opgenomen door Kloppenborg d.d. 9 maart 1929.
- 117 Adolf Bernard Rood (1897-1944), zie hoofdstuk 6. De joodse advocaat Rood werd vijftien jaar later, op 15 oktober 1944, in zijn woning doodgeschoten door wachtmeester Pieter Johan Faber (1920-1948) in opdracht van het Duitse gezag. Hierbij waren ook aanwezig de rechercheurs Evert Cornelis Drost (1906-1948) en Dirk Jan Meertens (1905-?). Zie: Nico de Both, *Het Scholtenhuis 1940-1945* (Assen 2008) 55 en Monique Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 1: Daden* (Bedum 2009) 139-140.
- 118 Verhoor van Ijje Wijkstra door Maurits Levie d.d. 8 februari 1929. GA, Overdiep, inv. 6.
- 119 Verhoor van Wijkstra door Levie d.d. 8 februari 1929.
- 120 Verhoor van Hendrik Bzn Wijkstra door Maurits Levie d.d. 12 maart 1929. Ibidem, inv. 7.
- 121 Dit waren A.A. Weinberg te Groningen en P.B. Westerhuis te Leeuwarden.

- 122 Proces-verbaal IJje Wijkstra d.d. 20 februari 1929.
- 123 Proces-verbaal Harm Jager d.d. 27 februari 1929.
- 124 Ibidem.
- 125 Afschrift schrijven M. Levie aan rechter-commissaris H.W. Kloppenburg, Groningen, 20 februari 1929. GA, Overdiep, inv. 3.
- 126 Afschrift schrijven M. Levie aan Kloppenburg d.d. 20 februari 1929. Ibidem.
- 127 H.F.M. Crombag, P.J. van Koppen en W.A. Wagenaar, *Dubieuze zaken. De psychologie van het strafrechtelijk bewijs* (Amsterdam 1994) 30-40. Zie ook art. 185 e.v. van WvSv.
- 128 Mr. M. Levie aan Kloppenburg d.d. 25 februari 1929, waarin Levie zich beklagt over het feit dat het verhoor van 21 februari toch doorgegaan is, terwijl Levie van tevoren Kloppenburg had gemeld dat hij verhinderd was. En Levie aan Kloppenburg d.d. 6 en 7 maart 1929, waarin Levie zijn ongenoegen uit over het geplande verhoor op een zaterdag, waartegen hij 'beleefd, maar stellig' protesteert en waarin hij Kloppenburg vergeefs vraagt af te zien van het geplande verhoor op zaterdag. GA, Overdiep, inv. 3.
- 129 *Nederlandsche Jurisprudentie* (1929) 696-704, aldaar 696 en 697.

8 Het theater van de macht (1929)

- 1 Opgemerkt door verschillende kranten. Een Groninger sociaal-anarchist vond dit een onpasselijke reactie. *De Arbeider*, 11 mei 1929.
- 2 *Leeuwarder Courant*, 24 april 1929. In dit hoofdstuk maak ik met name gebruik van de processen-verbaal van de zitting en de pleitnota van mr. Maurits Levie alsmede van de volgende noordelijke dagbladen: *Leeuwarder Nieuwsblad*, *Leeuwarder Courant*, *Nieuwsblad van Friesland*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Groninger Dagblad*, *Provinciaal Groninger Courant* en de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*. Hierbij is vooral gelet op overeenkomsten en verschillen, omdat een aanwezig journalist niet alles wat tijdens een rechtszitting wordt besproken kan volgen en correct kan weergeven. De door mij aangehaalde citaten kunnen dus enigszins verschillen van die van andere kranten. Van genoemde dagbladen bleken het *Groninger Dagblad* en het *Leeuwarder Nieuwsblad* het meest gedetailleerd in de weergave

- van de rechtszittingen, waarbij het *Groninger Dagblad* ongetwijfeld het volledige pleidooi van Levie ter beschikking had.
- 3 Zie: J.H. Crijns, P.P.J. van der Meij en J.M. ten Voorde, ed., *De waarde van waarheid. Opstellen over waarheid en waarheidsvinding in het strafrecht* (Den Haag 2008).
 - 4 M.J. Dubbelaar, 'Nullius in verba: waarheidsvinding en getuigenverklaringen in het strafproces', in: J.H. Crijns, P.P.J. van der Meij en J.M. ten Voorde, ed., *De waarde van waarheid*, 95-120, aldaar 97.
 - 5 *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 april 1929.
 - 6 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
 - 7 Onder Nederlandse wetgeving heeft het om beslissingsbevoegdheid over het oproepen van getuigen door de verdediging.
 - 8 *Nieuwsblad van Friesland*, 23 april 1929.
 - 9 Afschrift van het proces-verbaal van de terechtzitting van de arrondissementsrechtbank te Groningen, rolno. 163 d.d. 23 april 1929. GA, Overdiep, inv. 9.
 - 10 *Nieuwsblad van Friesland*, 26 april 1929.
 - 11 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
 - 12 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
 - 13 Afschrift van het proces-verbaal van de terechtzitting van de arrondissementsrechtbank te Groningen, rolno. 163 d.d. 23 april 1929. GA, Overdiep, inv. 9. *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
 - 14 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
 - 15 Ibidem.
 - 16 *Nieuwsblad van Friesland*, 26 april 1929.
 - 17 *Nieuwsblad van Friesland*, 26 april 1929.
 - 18 Afschrift van de terechtzitting van de arrondissementsrechtbank te Groningen d.d. 23 april 1929. GA, Overdiep, inv. 9 en: *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
 - 19 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
 - 20 *Nieuwsblad van Friesland*, 26 april 1929.
 - 21 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
 - 22 Andries Scholte (1864-1944) had volgens zijn kleindochter Trijntje Kracht-Landheer (1920-2003) lange tijd ingelijste fotoknipsels van Ijje Wijkstra en Sacco en Vanzetti, anarchisten die voor een overval volgens velen onschuldig werden geëxecuteerd, aan de wand.

- 23 *Nieuwsblad voor Friesland*, 26 april 1929.
- 24 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 25 *Nieuwsblad voor het Noorden*, 23 april 1929.
- 26 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 27 Proces-verbaal van de terechtzitting van de arrondissementsrechtbank te Groningen d.d. 23 april 1929.
- 28 Ibidem.
- 29 Zie: D. de Ridder en C. de Vries, 'De Psychopathenwetten, achtergronden en beleid 1910-1940', *Recht en kritiek* 1 (1984) 63-79.
- 30 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 31 *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 april 1929.
- 32 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 33 Ibidem.
- 34 Ibidem.
- 35 *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 april 1929.
- 36 *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 april 1929.
- 37 Gesprek met mr. Evert Ijspeert op 11 februari 2000 te Groningen.
- 38 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
- 39 Afschrift van de pleitnota van mr. Maurits Levie voor de arrondissementsrechtbank te Groningen. GA, Overdiep, inv. 9. Ook in: *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 40 Pleitnota van mr. Maurits Levie. Ook in: *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 41 Ibidem.
- 42 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
- 43 Pleitnota van mr. Maurits Levie.
- 44 Ibidem.
- 45 Ibidem.
- 46 Het betreft hier art. 56 en art. 57 WvSr. De dagvaarding was opgesteld met verwijzing naar art. 57.
- 47 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
- 48 Pleitnota van Maurits Levie.
- 49 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
- 50 Pleitnota van mr. Maurits Levie. Het verhoor over het verlaten van de kinderen vond pas op 4 maart 1929 plaats.
- 51 Ibidem.

- 52 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929. Levie citeerde onder meer uit artikelen van mr. C.F.J. Gombault en mr. A.C. Leendertz, rechter te Almelo.
- 53 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
- 54 *Groninger Dagblad*, 24 april 1929.
- 55 Pleitnota van mr. Maurits Levie.
- 56 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929.
- 57 J.D. Wicherts geciteerd in geneeskundig rapport.
- 58 *Nederlandsche Jurisprudentie* (1929) 696-704. Passim.
- 59 Brief aan Mr. Maurits Levie, ongedateerd [31 mei 1930].
- 60 Brief aan Levie, ongedateerd.
- 61 Ibidem.

9 Exploratio mentalis (1929-1930)

- 1 Popko Berend Westerhuis (1882-1931), arts en gestichtgeneesheer te Leeuwarden.
- 2 *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 14 juni 1929.
- 3 Maurits Levie aan het gerechtshof d.d. 19 juni 1929. Tresoar, gerechtshof, inv. 694.
- 4 De volgende lijst bevindt zich in het strafdossier: Prof. Dr. K.H. Bouman – psychiater te Amsterdam; Prof. Dr. H.J.F.W. Brugmans – psycholoog te Groningen; Prof. Dr. A.A. Grünbaum – psycholoog te Utrecht; Dr. F.F. Hazelhoff – psychiater te Groningen; Dr. H. van der Hoeven – psychiater te Utrecht; Dr. J.H. van der Hoop – Amsterdam; Prof. Dr. F. Roels – psycholoog te Utrecht; Dr. A.A. Weinberg – psychiater te Groningen en Dr. P.B. Westerhuis – psychiater te Leeuwarden.
- 5 Geneeskundig rapport.
- 6 Levensverhaal opgesteld ten behoeve van de reclassering d.d. april 1929.
- 7 Levensverhaal d.d. april 1929.
- 8 D.T.D. de Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater aan de strafrechter rond de eeuwwisseling: diagnose of vonnis?’, in: F. Koenraadt, ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Arnhem 1991) 35-48; aldaar 35.

- 9 Synco van Mesdag, *De beteekenis van de studie der crimineele biologie en psychologie voor de toekomst van het strafrecht* (Groningen 1935) 20-21. Zie ook: H.F.M. Crombag, P.J. van Koppen & W.A. Wagenaar, *Dubieuze zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs* (Amsterdam 1994) 318-356.
- 10 Van Mesdag, *De beteekenis van de studie der crimineele biologie*, 21.
- 11 J. Krul-Steketee, M. Zeegers, ed., *De psychiatrie in het Nederlands recht* (Arnhem 1993²) 101.
- 12 IJje Wijkstra vertoefde van 27 juni tot en met 30 oktober 1929 in het Huis van Bewaring te Groningen, waarna hij weer terug werd gebracht naar Leeuwarden.
- 13 Geneeskundig rapport.
- 14 Ibidem.
- 15 Zij overleed op 28 januari 1929 op 71-jarige leeftijd. Haar jongste zoon was niet aanwezig bij haar begrafenis.
- 16 Brief aan Karel Friso, ongedateerd [tussen 27 juni 1929 en 30 oktober 1929].
- 17 Schrift 'Cel 16'.
- 18 Ibidem.
- 19 Brief aan neef Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [tussen 27 juni 1929 en 30 oktober 1930].
- 20 Brief aan Derk Postema, ongedateerd [tussen 27 juni 1929 en 30 oktober 1930].
- 21 Brief aan Hendrik IJzn. Wijkstra d.d. 4 augustus 1929.
- 22 Zie hoofdstuk 'Knarsing der tanden'.
- 23 Memorandum van A. Wierenga aan S. van Mesdag d.d. 7 augustus 1929. GA, Overdiep, inv. 30.
- 24 Geneeskundig rapport.
- 25 In de onderliggende stukken van het geneeskundig rapport, die nu deel uitmaken van de verzameling G.S. Overdiep, ligt ook een uitspraak van Hendrik Snip die erop wees dat Wijkstra de laatste tijd niet helemaal normaal was. Snips opvattingen werden niet opgenomen in het rapport. GA, Overdiep, inv. 30.
- 26 Blijkens de aantekeningen voor het geneeskundig rapport. Ibidem.
- 27 Geneeskundig rapport.
- 28 Geneeskundig rapport.

- 29 Ibidem. Het is opmerkelijk met hoeveel meer detail IJje Wijkstra de gebeurtenissen in de dagen vóór en op 18 januari aan de geneesheren uiteenzette dan voor de rechter-commissaris.
- 30 Ibidem.
- 31 De nerveuze kenmerkt zich door drie grondkenmerken. De nerveuze is iemand die veel aan te merken heeft op de mensen onder wie hij vertoeft; hij is niet honkvast en verwisselt zonder belangrijke aanleiding van woonplaats of heeft de neiging doelloos rond te zwerven; en als laatste heeft dit type de neiging dat wat voor hem waarde heeft te symboliseren. Ook heeft de nerveuze een voorliefde voor het geheimzinnige en huiveringwekkende. In: G. Heymans, *Inleiding tot de speciale psychologie 1* (Haarlem 1929) 209-211.
- 32 De acht temperamenstypen zijn: het nerveuze, het sentimentele, het sanguinische, het flegmatische, het choleriche, het gepassioneerde, het amorfe en het apathische type. De drie gronddimensies zijn: emotioneel-niet emotioneel; actief-niet actief; primair-secundair.
- 33 In 1918 kwam P.H.T. Meijering met een kritisch proefschrift over de secundaire functie. Later werkte hij zijn bevindingen uit in zijn *Een schijnpsychologie: een kritische studie over de psychologie van Heymans en Wiersma* (1944). Ondanks de kritiek op Heymans' kubus bleef deze populair. Zoals Van Weringh daarover opmerkte, werd een wetenschappelijke benadering tot een geloofsrichting. Zie: Jac. van Weringh, *De afstand tot de horizon. Verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie* (Amsterdam 1986) 176-177.
- 34 G. Heymans, *Inleiding tot de speciale psychologie 1* (Haarlem 1929) 197.
- 35 Zo verwijzen ze naar J.V. van Dijck, die in 1905 promoveerde te Groningen met *Bijdragen tot de psychologie van den misdadiger*, en W.A. Pannenburg, die in 1912 te Groningen promoveerde met *Bijdrage tot de psychologie van den misdadiger, in 't bijzonder van den brandstichter*.
- 36 Het gebruik van de kubus lijkt weinig zinvol. Als Wijkstra immers niet als een 'nerveuze' aangewezen kon worden, zou dat de kubus minder nauwkeurig maken. Als de theorie van de kubus correct zou zijn, dan was nader onderzoek naar een bekende verdachte immers overbodig, de kubus wijst dan de weg.
- 37 Geneeskundig rapport.
- 38 Ibidem.

- 39 Ibidem.
- 40 Ibidem.
- 41 Brief aan mr. Levie, ongedateerd [31 mei 1930].
- 42 Dit 37 pagina's tellende schrift maakt geen deel meer uit van het strafdossier, maar is nog wel in afschrift te vinden in de verzameling Overdiep. GA, Overdiep, inv. 11.
- 43 Psychologisch rapport door prof. dr. A.A. Grünbaum en prof. dr. F.M.J.A. Roels, maart 1930.
- 44 Psychologisch rapport.
- 45 Ibidem.
- 46 Ibidem.
- 47 Ibidem.
- 48 Ibidem.
- 49 Ibidem.
- 50 Geneeskundig rapport.
- 51 Bijlage psychologisch rapport.
- 52 Psychologisch rapport.
- 53 Ibidem.
- 54 Ibidem.
- 55 Psycheasthenie: (geesteszwakte) tot de groep neurosen behorende toestanden, gekenmerkt door feit dat persoon onvoldoende psychische kracht heeft om de levensmoeilijkheden het hoofd te kunnen bieden. Om zich te kunnen handhaven bouwt iemand een vast systeem van levensgewoonten op, waarvan niet mag worden afgeweken. Deze toestand kan gepaard gaan met fobieën en dwangvoorstellingen.
- 56 Psychologisch rapport.
- 57 Ibidem.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem.
- 60 Ibidem.
- 61 Wetboek van Strafrecht art. 255 geeft een maximumcelstraf van twee jaar en een maximale geldboete van driehonderd gulden. Wanneer het een moeder betrof die de kinderen in de steek liet, kon onder art. 258 de straf met een derde worden verhoogd. Voorwaarde is dan dat aangetoond moest worden dat de moeder van haar zorgplicht op de hoogte was.

- 62 Hendrik Bzn. Wijkstra aan mr. Levie, 12 maart 1929. Het kan ook zijn dat dit verzoek aan Hendrik een dag later plaatsvond, nadat Aaltje werd geweigerd door haar zuster. GA, Overdiep, inv. 7.
- 63 Jutte aan officier van justitie, ongedateerd. Ibidem, 2.
- 64 Schrijven aan districtscommandant Albarda van de KMAR, 28 januari 1929. GA, gerechtshof, inv. 803. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken, dat de vernielers op de hoogte zijn geweest van zowel de verkoop als de geplande bestemming door de nieuwe eigenaar.
- 65 Opperwachtmeester Jutte aan officier van justitie d.d. 22 januari 1929. GA, Overdiep, inv. 1. Op 24 januari 1929 werd ze onder begeleiding van marechaussees Cleef en De Vries overgebracht naar Amsterdam.
- 66 Schrijven van dhr. Kolkman van het Leger des Heils aan de heren Wiersma en Van Mesdag d.d. 21 augustus 1929, waarvan delen zijn geciteerd in het geneeskundig rapport van genoemde heren.
- 67 *Provinciale Groninger Courant*, 21 februari 1929.
- 68 *Provinciale Groninger Courant*, 21 februari 1929.
- 69 Ibidem.
- 70 Reclasseringsrapport Aaltje Wobbles-van der Tuin. Opgesteld door het Leger des Heils d.d. 11 juni 1929.
- 71 Ibidem en *Provinciale Groninger Courant*, 21 februari 1929.
- 72 Ibidem.
- 73 *Provinciale Groninger Courant*, 13 juni 1929.
- 74 Ibidem.
- 75 Ibidem. De variant van het *Nieuwsblad van het Noorden* van dezelfde datum luidde: 'Verdachte vraagt waarom of ze feitelijk straf moet hebben. Ze ziet niet in, wat ze verkeerd gedaan heeft.'
- 76 Opmerkelijk is dat het vonnisextract 'één jaar en zes maanden' aangeeft, waarbij 'zes maanden' is doorgestreept. Dit wekt de suggestie dat de rechters aanvankelijk 18 maanden in gedachten hadden.
- 77 *Provinciale Groninger Courant*, 13 juni 1929.
- 78 Tussen september 1932 en mei 1938 kwamen vijf van de zes kinderen bij Hendrik Wobbles te Groningen wonen. De jongste drie vanuit het armenhuis te Opende, de oudste twee vanuit dienstbetrekkingen elders. De oudste dochter huwde in 1934.
- 79 In december 1980 trok een in Drachten gehouden reünie tussen

Aaltje en haar kinderen, hun eerste weerzien sinds 1929, veel publiciteit. Zie bijvoorbeeld: *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 december 1980 of het *Algemeen Dagblad*, 31 december 1980.

10 Het laatste bedrijf (1930)

- 1 Processen-verbaal van Jille Eilander en echtgenote Feiktje Bruining, schoonzus van Kornelis Sikkema, opgenomen door gemeenteveldwachter Haatje Gorter d.d. 15 mei 1929.
- 2 Geneeskundig rapport.
- 3 Ibidem.
- 4 Proces-verbaal van IJje Wijkstra d.d. 12 juli 1929. Tresoar, gerechtshof, inv. 694. Hij werd op 19 maart 1924 beboet door het Kantongerecht Zuidhorn. GA, Kantongerecht, inv. 104, vonnis 131.
- 5 Proces-verbaal van Hendrikje Wobbes opgenomen door Wietse Ramaker d.d. 9 juni 1929.
- 6 Proces-verbaal van Hendrikje Wobbes opgenomen door rechter-commissaris Kloppenborg d.d. 25 juli 1929.
- 7 Proces-verbaal van Hendrikje Wobbes. GA, Overdiep, inv. 3. Een fotografische kopie van dit verhoor met aantekeningen (documentnummer 00052) bevindt zich ook in het Gemeentearchief te Grootegast.
- 8 Processen-verbaal van IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes-van der Tuin opgenomen door rechter-commissaris Kloppenborg d.d. 25 juli 1929.
- 9 Processen-verbaal IJje Wijkstra en Aaltje Wobbes-van der Tuin d.d. 25 juli 1929.
- 10 *Groninger Dagblad*, 9 mei 1930.
- 11 Ibidem.
- 12 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 10 mei 1930.
- 13 *Groninger Dagblad*, 9 mei 1930.
- 14 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 10 mei 1930.
- 15 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 8 mei 1930.
- 16 Ibidem.
- 17 *Nieuwsblad van Friesland*, 13 mei 1930.
- 18 Bij vonnis van 19 maart 1924 werd IJje Wijkstra tot drie gulden ver-

- oordeeld door het Kantongerecht te Zuidhorn. GA, Kantongerecht, inv. 104, vonnis 131.
- 19 *Nieuwblad van Friesland*, 9 mei 1930.
- 20 In 1933 werd Jacobus de Jong (1888-1947) bevorderd tot brigadier-majoor der rijksveldwacht. Hij werd eerst naar Meppel, toen naar Bolsward overgeplaatst. Alfabetische kaarten bezoldigde rijksveldwachters. Tresoar, gerechtshof, inv. 794.
- 21 Geneeskundig rapport.
- 22 Ibidem.
- 23 *Groninger Dagblad*, 10 mei 1930.
- 24 Ibidem.
- 25 Raadsheren waren: Jacobus Johannes Aricius Quintus (1861-1942), Pieter Catharinus Johannes Albertus Boeles (1873-1961) en John Nieuwenhuisen (1874-1932).
- 26 *Groninger Dagblad*, 13 mei 1930.
- 27 Ibidem.
- 28 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 12 mei 1930.
- 29 *Nieuwsblad van Friesland*, 13 mei 1930.
- 30 *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 mei 1929.
- 31 *Groninger Dagblad*, 13 mei 1930.
- 32 Ibidem.
- 33 Ibidem.
- 34 Ibidem.
- 35 *Leeuwarder nieuwsblad*, 13 mei 1930.
- 36 *Groninger Dagblad*, 13 mei 1930
- 37 Ibidem.
- 38 *Leeuwarder nieuwsblad*, 13 mei 1930.
- 39 Ibidem, 12 mei 1930.
- 40 *Groninger Dagblad*, 14 mei 1930.
- 41 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 13 mei 1930.
- 42 *Groninger Dagblad*, 13 mei 1930
- 43 *Nederlandsche Jurisprudentie* (1930) 850-853; aldaar 853.
- 44 *Nederlandsche Jurisprudentie*, 853.
- 45 Brief aan mr. Maurits Levie, ongedateerd [31 mei 1930].
- 46 Ibidem.
- 47 Ibidem.

11 Knarsing der tanden (1930-1941)

- 1 Brief aan Derk Postema, ongedateerd [27 juni-30 oktober 1929].
- 2 Het gemiddeld aantal gevangenen in de periode 1930-1940 bedroeg minder dan 133. H. Wever, *De Bijzondere Strafgevangenis te Leeuwarden: een medisch-hygiënisch onderzoek* (Assen 1940) 28.
- 3 Willem van Ipendaal [Willem van der Kulk (1891-1970)], *Bef, boef en bajes* (Den Haag 1958^s) 175.
- 4 Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 387.
- 5 Zie bijvoorbeeld: P.B. Westerhuis, 'Ervaringen in de Bijzondere Strafgevangenis voor mannen in Leeuwarden', *Maandblad voor berechting en reclassering van volwassenen en kinderen* (1930) 153-160; aldaar: 160.
- 6 H. Wever, *De Bijzondere Strafgevangenis te Leeuwarden; een medisch-hygiënisch onderzoek* (Assen 1940) 25.
- 7 Willem van Ipendaal [Willem van der Kulk], *Bef, boef en bajes* (Den Haag 1958^s) 176.
- 8 Willem Hendrik Nagel, *De criminaliteit van Oss* (Utrecht 1949) 400.
- 9 Nagel, *Criminaliteit van Oss*, 398-399.
- 10 A. de Jong in 't *Kleine Krantsje*, 25 oktober 1975.
- 11 Westerhuis, 'Ervaringen in de Bijzondere Strafgevangenis', *Maandblad*, 156.
- 12 Ibidem, 155-156.
- 13 In augustus 1939 werd dit dagloon verlaagd naar vijftien cent.
- 14 Wever, *De Bijzondere Strafgevangenis*, 70 & 65.
- 15 Brief aan Albert Eilander, 5 maart 1939.
- 16 Aage Krarup-Nielsen, *De halve wereld rond* (Amsterdam 1926).
- 17 Brief aan Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [1933-1934].
- 18 Bedoeld wordt: H. van der Kloot Meijburg, *Onze oude boerenhuizen. Negentig schetsen van boerenhuizen in Nederland met bijschriften* (Rotterdam 1920^s).
- 19 Tekst op de achterkant van de tekening van een oude boerderij te Oud-Beijerland die Ijje Wijkstra meestuurde met zijn brief aan Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [1933-1934]. De oorspronkelijke tekening is te vinden in het werk van Van der Kloot Meijburg op pagina 59.

- 20 Brief aan zijn neef Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [1929-1930].
- 21 Franke, *De macht van het lijden*, 387.
- 22 Brief aan Hendrik IJjeszn Wijkstra d.d. 2 februari 1941.
- 23 In het begin werd dit ondervangen door brieven gericht aan vrienden te adresseren aan familie.
- 24 Dit werkje werd door vele gedetineerden, onder wie Durk Tabak, besteld.
- 25 Brief aan Roelf Wijkstra, ongedateerd [1931-1932].
- 26 Abraham Jansen, *Verhandeling over de Bijzondere Strafgevangenis te Leeuwarden* (Leeuwarden 1948) 9.
- 27 Brief aan zijn neef Roelf Wijkstra, ongedateerd [1936].
- 28 Brief aan neef Hendrik Wijkstra, ongedateerd [1936].
- 29 Brief aan neef Hendrik Wijkstra, ongedateerd [1936].
- 30 Beerlings vertrok op 4 mei 1930 naar de USA om op 27 juli 1930 terug te keren. Jan Hut en Beerlings' vrouw vertrokken op 26 augustus 1930 naar Drachten.
- 31 De kleding bracht hij naar Tabaks ouders. Hut werd in ieder geval gezien door veldwachter Schepel. Op weg naar Tabaks ouders zou Hut Durks revolver in een sloot of vaart hebben gegooid. Gesprek met mevr. Diepstra-Hut met auteur op 10 april 1999.
- 32 Brief van Durk Tabak aan zijn ouders. Ongedateerd [november 1930]. Tresoar, gerechtshof, inv. 710, dossier 803.
- 33 Brief Tabak aan ouders. Dossier 803.
- 34 Brief aan neef Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [1936].
- 35 Directeur bijzondere strafgevangenis Leeuwarden aan secretaris-generaal van het departement van Justitie te Apeldoorn d.d. 10 december 1943. Penitentiare dossier 793 (Tabak). Tresoar, Gevangeniswezen supplement, inv. 210.
- 36 Gesprekken met Johannes de Vries (geb. 1927), een oomzegger van Tabak, op 27 april 2004 en Tunnis Postema (1927-2010) op 11 januari 2003.
- 37 Gesprekken De Vries en Postema.
- 38 Brief aan Derk Postema, 9 juni 1940.
- 39 Brief aan Roelf Wijkstra, ongedateerd [oktober-december 1931].
- 40 Brief aan Roelf Wijkstra, ongedateerd [oktober-december 1931].
- 41 Wijkstra, *De wet der tegenstelling*, 117.

- 42 Ibidem, 99.
- 43 Ibidem, 103.
- 44 Ibidem.
- 45 Brief aan zijn neef Hendrik Bzn. Wijkstra, ongedateerd [1933].
- 46 Brieven aan Hendrik Bzn. Wijkstra en Berend Hzn Wijkstra 1937-1940.
- 47 Brief aan zijn neef Hendrik Bzn. Wijkstra, 7 mei 1939.
- 48 Brief aan Karel Friso d.d. 19 februari 1939.
- 49 Brief aan Derk Postema d.d. 20 augustus 1939.
- 50 Brief aan Derk Postema d.d. 15 september 1940.
- 51 Brief aan Derk Postema, 9 juni 1940.
- 52 Ook volgens een schrijven van de Bijzondere Strafgevangenis aan Derk Wijkstra gedateerd op 8 september 1944, waarin beweerd wordt dat er geen materiaal (goederen, tekeningen) aanwezig is van Ijje Wijkstra.
- 53 *Leekster Courant*, 24 januari 1964.
- 54 Overdiep, *Strafzaak*, 5.
- 55 In de *Leeuwarder Courant* van 23 januari 1970 identificeerde Overdiep de ontvreemder als de in 1945 vermoorde mr. B.P. baron van Harinxma thoe Slooten. Het slachtoffer was op 12 februari 1945 door vier landwachters van huis gehaald om even later op straat te worden doodgeschoten. Hiervoor zijn de landwachters Sije Enne Koopmans (1911-) en Sjoerd Sonnema (1920-1986) berecht en veroordeeld. Het motief achter deze moord is niet helder, zie P. Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland* 111 (Leeuwarden 1995) 293-296.
- 56 Volgens medewerkers bij het archief van het gerechtshof is het rond 1983 'zoekgeraakt'.
- 57 Brief aan zijn neef Hendrik Bzn. Wijkstra d.d. 18 december 1938.
- 58 Brief aan Albert Eilander d.d. 5 maart 1939.
- 59 Penitentiaire dossier 780. Tresoar, Gevangeniswezen Supplement, inv. 209.
- 60 Brief aan zijn neef Hendrik Bzn. Wijkstra d.d. 3 maart 1940.
- 61 Op 12 augustus 1940 ontving Wijkstra per postwissel 69 gulden van zijn neef Hendrik.
- 62 Wever, *De Bijzondere Strafgevangenis te Leeuwarden*, 78. Ijje Wijkstra was ten tijde van Wevers meting vijftien kilo lichter dan bij binnen-

- komst in 1930. Hij woog in 1935-1936 nog maar 59 kilo, wat volgens Wever 11 kilo lichter was dan het door hem gemeten gemiddelde.
- 63 Brief aan Albert Eilander, 5 maart 1939.
- 64 Gesprek met Berend Hzn. Wijkstra (1914-1999) d.d. 20 mei 1998.
- 65 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 14 januari 1934.
- 66 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 22 januari 1939.
- 67 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 14 januari 1940.
- 68 Jansen, *Bijzondere Strafgevangenis*, 8. Jansen (1888-1960) was adjunct-directeur van de Bijzondere Strafgevangenis te Leeuwarden van 1921 tot en met 1936 om daarna directeur te worden van de Strafgevangenis te Groningen.
- 69 Brief aan Hendrik Bzn Wijkstra d.d. 1 juni 1940.
- 70 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 18 januari 1941.
- 71 Brief aan Derk Postema d.d. 9 februari 1941.
- 72 Brief aan Derk Postema d.d. 20 augustus 1939.
- 73 Zes maanden bij Koninklijk Besluit op 28-12-1936 ter gelegenheid van het huwelijk tussen Juliana en Bernard en zes maanden bij KB op 28-8-1938, ter gelegenheid van de geboorte van Beatrix.
- 74 Brief aan Roelf Wijkstra d.d. 14 januari 1940.
- 75 Melding van hoofdbewaarder Van Dijk d.d. 11 april 1941. Rapporten van dit voorval bevinden zich in het penitentiaire dossier 780 in het archief van het gevangeniswezensupplement.
- 76 Schrijven aan Derk Wijkstra d.d. 12 april 1941. Penitentiair dossier 780.
- 77 Gesprek met Ijje Hendrikszn. Wijkstra (1917-2002) op 29 mei 1998.
- 78 Verzoek tot overplaatsing van Ijje Wijkstra naar St. Bonifatius Hospitaal d.d. 11 april 1941. Tresoar, Gevangeniswezen, inv. 506.
- 79 Westerhuis, 'Ervaringen in de Bijzondere Strafgevangenis', *Maandblad*, 155.
- 80 Geneeskundige verklaring opgesteld door Melle Weersma d.d. 12 mei 1941. Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Eindhoven, tot 1946 Rijks Krankzinnigen Gesticht Woensel, 1913-1985, inv. 613, patiëntendossier 1570.
- 81 Brief van mw. G. Wijkstra-Pantjes, Kornhorn d.d. 15 mei 1941. Penitentiair dossier 780.

- 82 Geneeskundige verklaring door Weersma d.d. 12 mei 1941. ВНІС, patiëntendossier 1570.
- 83 Rapport opgemaakt door Melle Weersma, 14 mei 1941. Penitentiair dossier 780.
- 84 Geneeskundige verklaring door Weersma d.d. 12 mei 1941. ВНІС, patiëntendossier 1570.
- 85 Dit meldde hij immers reeds aan zenuwarts Harm Jager. Zie ook hoofdstukken 3 en 7.
- 86 Rijksveldwachter Pieter Broeksma (1894-1967) in 't *Kleine Krantsje*, 5 oktober 1966.
- 87 Het dorpje Woensel werd opgeslokt door de stad Eindhoven, vanaf 1947 wijzigde de naam in Rijks Psychiatrische Inrichting Eindhoven. Thans maakte het als locatie 'De Grote Beek' deel uit van Stichting Geestelijke Gezondheidszorg Eindhoven en de Kempen.
- 88 Sije van den Bosch, 'De laatste uren van Eije Wijkstra', *Friesland Post* 8 (1983) 16-17; passim.
- 89 Rapport betreffende Wijkstra, IJ. Patiëntendossier 1570. ВНІС.
- 90 Ziektegeschiedenis van IJje Wijkstra. Ibidem.

Conclusie

- 1 'Hapert er iets?', *Haagsche Post*, 20 juli 1929. Dit artikel werd dezelfde dag overgenomen door de *Provinciale Groninger Courant*.
- 2 Anton Blok, 'Tijd en tragiek. De relatieve autonomie van klassieke romans en drama's', *De Gids* 137 (1974) 701-708; aldaar 707 en Blok, *Honour and violence*, 7. Vgl. Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Socio-genetisch en psychogenetische onderzoekingen* (Amsterdam 2001) 500.
- 3 Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse politie* (Amsterdam 2007) passim.
- 4 Smeets, *Geschiedenis van de Nederlandse politie*, 194. Smeets toetst deze opvatting niet omdat hij immers, zoals reeds in de inleiding aangegeven, Postma's lezing als vertrekpunt nam.
- 5 Wie de feitelijke leiding op zich nam, is onbekend. Vermoedelijk is Van der Molens leidende rol afgeleid uit het feit dat zijn lichaam bij de voordeur werd gevonden; dat hij als eerste slachtoffer dan ook de leider moet zijn geweest. De taak was opgedragen aan rijksveld-

- wachter Hoving. Van der Molen kon evenzogoed de opdracht hebben gekregen om nu nog maar eens bij de voordeur te informeren waarom het zo lang duurde.
- 6 De ontwikkeling bij rijkspolitiekorpsen – marechaussee en rijksveldwacht – op het gebied van organisatie, opleiding en bewapening stond volgens Cyrille Fijnaut vanaf 1900 nagenoeg stil. Zo werd ook bij de rijksveldwacht weinig gedaan aan verhoging van de opsporingskwaliteit. Voor Fijnaut lag in deze stilstand ‘wellicht’ een deel van de verklaring dat het in 1929 mis kon gaan. Fijnaut, *Geschiedenis*, 480.
- 7 Sibo van Ruller, ‘Ideeën over misdaadbestijding in de jaren dertig’, *Tijdschrift voor Criminologie* 2 (1988) 98-109; aldaar 101.
- 8 Het vonnis in Groningen kende een sterk vergeldende motivering: het misdrijf was ‘dermate afschuwelijk’, dat daartegenover de zwaarste straf gegeven moest worden. In Leeuwarden was men van mening dat die zwaarste straf Wijkstra toch vooral toekwam omdat hij een blijvend gevaar voor de maatschappij zou vormen. *Nederlandsche Jurisprudentie*, (1929) 704 en 853.
- 9 Thijs Willem van Veen, *Generale preventie* (Den Haag 1949) 160 en 200.
- 10 Ibidem.
- 11 *Weekblad van het recht*, 29 juni 1929.
- 12 In zijn voordracht op 21 maart 1931 voor het Psychiatrisch-juridisch gezelschap te Utrecht onderstreepte Roels het zeldzame karakter van het inschakelen van psychologen inzake de toerekenbaarheid van verdachten. Waarschijnlijk met de recente strafzaak tegen Wijkstra in gedachten, stelt Roels dat ontoerekenbaarheid niet alleen pathologisch maar ook normaalpsychologisch verklaard kon worden, bijvoorbeeld ‘wanneer een verdachte onder den invloed van angst, schrik, verrassing enz. de grenzen van hetgeen tot zelfverdediging geoorloofd is, heeft overschreden’. F. Roels, *De taak van den psycholoog in het strafproces. Inleiding over den tegenwoordigen stand der psychologie* (Utrecht 1933) 7.
- 13 Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief* dl. 1, 242.
- 14 Ibidem, 381.

- 15 Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 576-580.
- 16 Het 'hij duldde geen gezag boven zich' is in de overlevering ook een veel geuite opvatting, met name binnen het (voormalige) gereformeerde volksdeel, veelal gecombineerd met 'en las verkeerde boeken'. Dit betrof echter meer een verklaring voor Wijkstra's handelen dan een verwijt.
- 17 IJje Wijkstra in toelichting bij psychologisch rapport d.d. 26 januari 1930.
- 18 Ibidem.
- 19 Ibidem.
- 20 Proces-verbaal door opperwachtmeester der Marechaussee Auke Feenstra (1891-1945) d.d. 12 juni 1929. Nationaal Archief (NA), archief KMAR, inv. 118, bundel 1487. Zie ook: Piet van Reenen, *Overheidsgeweld. Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie* (Alphen aan den Rijn 1979) 67-73.
- 21 Proces-verbaal Auke Feenstra d.d. 12 juni 1929. NA, archief KMAR, inv. 118, bundel 1487.
- 22 Eltjo Siemens bezweek de volgende dag aan zijn verwondingen. Siemens werd hiermee hét symbool van de strijd van de landarbeiders hoewel hij een buitenstaander was.
- 23 Zie hoofdstuk 1. In oktober 1931 ging een jongeman in Boelenslaan de veldwachter te lijf onder bewering dat hij een goede vriend was van Tabak en Wijkstra. *Het Vaderland*, 8 april 1932. In mei 1934 ging een 56-jarige Amsterdammer met 'Wijkstra' als strijdkreet drie agenten te lijf met een bijl omdat die zijn zoontje kwamen halen voor opname in een observatiehuis. *Het Vaderland*, 15 augustus 1934.
- 24 Geciteerd in: Sietse van der Hoek, *Polderliefde: een kleine historie van het land en de mensen in het Grootegaster Westerkwartier* (Groningen 1988) 70.
- 25 'Geest IJje Wijkstra waart door de Groningse rechtbank', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 oktober 1997.
- 26 Zoals een aflevering van een recente artikelenreeks van Dick Wittenberg over het dorp Opende toont, voldoet IJje Wijkstra nog steeds aan zijn wrekende rol. *NRC*, 31 augustus 2011.
- 27 Graham Seal, *The outlaw legend. A cultural tradition in Britain, America and Australia* (Cambridge 1996) 1-2.

- 28 Sleebe, *In termen*, 448.
- 29 Sleebe noemt naast de opmars van de overheid nog de religieuze verdeling. *In termen*, 449.
- 30 Ibidem, 449.
- 31 Tot aan het eind van de twintigste eeuw was het voor menigeen vanzelfsprekend op eigen erf te bouwen zonder de gemeente daarvan in kennis te stellen.
- 32 Sleebe, *In termen*, 204.
- 33 Jos Smeets, *De affaire Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (Amsterdam 2001) 230 en Leo Lucassen, 'En men noemde hen zigeuners.' *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam 1990) 230.
- 34 Smeets, *De affaire Oss*, 230. Kalm, bezadigd, maar doortastend wanneer dat nodig was, was ook de karakterisering die onder meer sub-officier van justitie Meindersma van de vier gedode veldwachters gaf. *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1929 en 7 januari 1930.
- 35 Margo De Koster, 'De verhouding politie-bevolking in historisch perspectief. Wederzijdse afhankelijkheid en stilzwijgende contracten', *Justitiële verkenningen* 2 (2010) 81-93, aldaar 88.
- 36 Zie hoofdstuk 2.
- 37 'considerable negotiations has always existed between the people and the state'. In: Pieter Spierenburg, 'Social control and history: an introduction', in: Clive Emsley, Eric Johnson en Pieter Spierenburg, red., *Social control in Europe 1800-2000. Volume 2* (Columbus 2004) 1-21, aldaar 16.
- 38 Karakterisering van Jos Smeets in zijn *De affaire Oss*, 231.
- 39 Smeets, *De affaire Oss*, 231.
- 40 Sleebe, *In termen van fatsoen*, 300.
- 41 Voor een goede inleiding op het begrip, zie: Pieter Spierenburg, 'Social control and history: an introduction', in: Clive Emsley, Eric Johnson en Pieter Spierenburg, ed., *Social control in Europe 1800-2000. Volume 2* (Columbus 2004) 1-21.
- 42 Vincent Sleebe, 'Community and social control: an enquiry into the Dutch experience', in: Clive Emsley, Eric Johnson en Pieter Spierenburg, ed., *Social control in Europe 1800-2000. Volume 2* (Columbus 2004) 167-190; aldaar: 170.

- 43 Over roddel en volksgericht als een vorm van sociale controle, zie bijvoorbeeld: Vincent Sleebe, 'Community and social control: an enquiry into the Dutch experience', in: Clive Emsley, Eric Johnson en Pieter Spierenburg, ed., *Social control in Europe 1800-2000. Volume 2* (Columbus 2004) 167-190; aldaar: 170-171.
- 44 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 202.
- 45 Sleebe, *In termen*, 15.
- 46 Sleebe, 'Community and social control', in: Emsley, ed., *Social control in Europe 1800-2000*. (Columbus 2004) 167-190; aldaar: 185.
- 47 Sleebe, *In termen*, 445.
- 48 Aaltje Wobbes' verklaring dat Wijkstra haar niet wilde laten gaan omdat het zijn eer te na zou komen, lijkt hiermee waarheidsgetrouwer dan dat de magistratuur haar destijds oordeelde.
- 49 De rol van derden in gewelddadige conflicten is gekoppeld aan die van eer. Voor de rol van eer zie bijvoorbeeld: Pieter Spierenburg, *A history of murder. Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present* (Cambridge 2008) of Anton Blok, *Honour and violence* (Oxford 2001). Voor de rol van derden én eer zie Cooney, *Warriors & peacemakers*, 133.

Nawoord

- 1 Dit zal het programma 'De letter M' zijn geweest dat op 18 november 1980 door de KRO op Radio 2 werd uitgezonden.
- 2 De inspiratie daartoe was het artikel van criminoloog Jacobus van Weringh, 'De eerste reacties in de Nederlandse pers op de viervoudige moord in Grootegast', *Tijdschrift voor Criminologie* 3 (1981) 139-150.

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Groninger Archieven (GA):

- Gevangeniswezen in de provincie Groningen
- Directeur strafgevangenis te Groningen
- Directeur Huis van Bewaring te Groningen
- Verzameling G.S. Overdiep
- Commissaris des Konings (der Koningin) in de provincie Groningen
- Kabinet van de Commissaris des Konings (der Koningin) in de provincie Groningen
- Gedeputeerde Staten van Groningen
- Kabinet van de burgemeester van Groningen
- Kantongerecht te Zuidhorn
- Arrondissementsrechtbank van Groningen
- Officier van justitie/ambtenaar om Groningen
- Arrondissementsrechtbank van Appingedam
- Officier van justitie Winschoten
- Voogdijraad te Groningen
- Provinciaal Bestuur van Groningen
- Gereformeerde kerk te Boerakker
- Hervormde gemeente Grootegast
- Gemeentebestuur van Groningen
- Gemeentepolitie Groningen

Tresoar:

- Gevangeniswezen
- Arrondissementsrechtbank Leeuwarden
- Arrondissementsrechtbank Heerenveen
- Gerechtshof te Leeuwarden en het parket van de procureur-generaal
- Kantongerecht te Bergum
- Kantongerecht te Beetsterzwaag
- Commissaris der Koningin in Friesland
- Provinciale en Gedeputeerde Staten van Friesland
- Bond voor Christelijke Politie Ambtenaren in Nederland, afdeling Sneek
- Genootschap tot reclassering, afd. Friesland

Rijksarchief Drenthe:

- Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen en Ommerschans

Nationaal Archief (NA):

- Bijzondere Strafgevangenis Rotterdam
- Koninklijke Marechaussee
- Ministerie van Justitie

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC):

- Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Eindhoven

Historisch Centrum Leeuwarden (HCL)

- Commissaris van Politie van Leeuwarden

Rijksarchief Noord-Holland:

- Het Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik

Gemeentearchief Grootegast

Gemeentearchief Achtkarspelen

Gemeentearchief Marum

Gemeentearchief Zuidhorn

Gemeentearchief Smallingerland

Gemeentearchief Opsterland

Nederlands Politiemuseum te Apeldoorn
Stichting Historische Verzameling Nederlandse Politie te Zaandam
Museum der Koninklijke Marechaussee te Buren (Gld)
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
GGz Groningen
Hervormde Gemeente Grootegast-Doezum
Het Kadaster
Veenkoloniaal Museum te Veendam
Gevangenis­museum te Veenhuizen
Centraal bureau voor genealogie
Diverse particuliere collecties

Interviews

Meer dan tweehonderd mensen heb ik de afgelopen jaren gesproken over dit onderwerp. Hieronder zijn alleen de expliciet in de tekst opgenomen bijdragen vermeld.

Diepstra-Hut, mw. E.G. (geb. 1921), 10 april 1999 & 7 september 2001
Groot, Henk de (1908-2002), 9 maart 1998
Hellferich, Kleis (1906-2002), 17 april 1999
Houten, Gerard van (1915-2006), 24 juni 2002
Klouwen-Werkman, mw. E.F. (1928-2001), 7 juni 1999
Kracht-Landheer, mw. T. (1920-2003), 3 maart 2001
Mulder, Alidus Anne Jannes (Ad) (1920-2010), 2 juni 2007 & 1 juli 2009
Pama, Sjoerd (geb.1923), 15 maart 1999
Postema, Tunnis (1928-2006), 11 januari 2003 & 7 september 2005
Sikkema-Wijkstra, Roelfke (geb. 1919), 25 april 1998 & 11 september 1998
Terpstra, Siemen (geb. 1937), 13 september 2005
Wijkstra, Auko Marten (geb. 1922), 8 april 1998
Wijkstra, Berend (1914-1999), 20 mei 1998
Wijkstra, IJje (1917-2002), 29 mei 1998

Veer-Douma mw. F.W. van der (1913-2010), 20 juni 2003 & 5 juni 2006
Vries, Johannes de (geb. 1927), 27 april 2004
Yspeert, mr. Evert (1925-2004), 11 februari 2000 & 6 november 2001

Literatuur

- Allsop, K., *The bootleggers. The story of Chicago's prohibition era* (Londen 1966)
- Altena, B., ed., *'en al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932* (Amsterdam 1997)
- Amber, J.T., ed., *Bolt action rifles by Frank de Haas* (Northfield 1971)
- Arvon, H., *Het anarchisme* ('s-Hertogenbosch 2000)
- Baar, P.P. de, E. Kloek en T. van der Meer, *Balthasar G. het relaas van een katholieke jongen die Willem van Oranje vermoordde en bijna heilig verklaard werd* (Amsterdam 1984)
- Baars, J. en A. Constandse e.a., *125 jaar vrijdenken* (Rotterdam 1981)
- Bank, J. en M. van Buuren, *1900: hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000)
- Banning, W., ed., *Handboek Pastorale Sociologie Deel 111* (Den Haag 1955)
- Barley, J., *De macht der suggestie* (Amsterdam z.j. [1918])
- Barley, J., *Geheime krachten in en om ons* (Amsterdam z.j. [1918])
- Baron, S., *'Zo was het toen.' Historische gebeurtenissen van 1930-1948 in het Fries-Groningse grensgebied* (z.p. 2006)
- Benthem van den Bergh, G. van, *De staat van geweld en andere essays* (Amsterdam 1980)
- Berg, P.W.J. van den, *Een goede buur en andere opstellen over Nederlandsche Volkskunde* (z.p. 1935)
- Bergalli, R. en C. Sumner, ed., *Social control and political order. European perspectives at the end of the century* (Londen 1997)
- Biressi, A., *Crime, fear and the law in true crime stories* (Chippenham 2001)
- Black, J., *The aesthetics of murder. A study in romantic literature and contemporary culture* (Londen 1991)
- Blok, A., *Honour and violence* (Oxford 2001)

- Blok, A., 'Tijd en tragiek. De relatieve autonomie van klassieke romans en drama's', *De Gids* 137 (1974) 701-708.
- Blom, J.C.H., *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975)
- Boeke, C., & L. van Mierop, ed., *De vergetenen* (Blaricum 1920)
- Boekholt, P.Th.F.M. en J. van der Kooi, ed., *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeestersrapporten van 1828* (Assen 1996)
- Boekhorst, P. te, P. Burke en W. Frijhoff, ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Heerlen 1992)
- Boerema, J. en H., *Vlijtige armoede en tonnen gouds. Twee eeuwen gemeente Marum* (z.p. 1989)
- Boersma, Liekele, *Flitsen rondom Pier Nobach. Herinneringen van vóór vijftig jaren Opende en Surbuisterveen* (z.p. z.j.)
- Bolomeij, F.G.E., *Korte geschiedenis van de 4e divisie Kmar sedert hare oprichting* (Leeuwarden 1923)
- Bonger, W.A., *Inleiding tot de criminologie* (Haarlem 1932)
- Both, N. de, *Het Scholtenshuis 1940-1945* (Assen 2008)
- Bouman, P.J., *Vrijheidshelden en terroristen. Vijf eeuwen geweld in Europa* (Amsterdam 1977)
- Bouw, C., H. van de Buntten, H. Franke, ed., *Kernbegrippen in de criminologie* (Arnhem 1992)
- Box, S., *Deviance, reality and society* (Londen 1981)
- Brandt, T. van den, *Amsterdamse zaken. De rechtbank en de stad* (Amsterdam 2006)
- Brinks, M., *Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 1: daden* (Bedum 2009)
- Brouwer, J.H., ed., *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam 1958)
- Brunk, S. en B. Fallaw, ed., *Heroes & hero cults in Latin America* (Austin 2006)
- Buitelaar W. en R. Sieksma, *Gevangen in de gevangenis. Beschouwingen over gevangenis, misdaad en maatschappij* (Meppel 1972)
- Bunt, H.G. van de, en E. Niemeijer, ed., *Honderd jaar Rijksrecherche. Terugblik en toekomst* (Den Haag 1997)
- Butterworth, Alex, *The World that never was. A true story of dreamers, schemers, anarchists and secret agents* (Londen 2010)
- Buijnsters, P.J., *Levens van beruchte personen. Over de criminele biografie in Nederland gedurende de 18e eeuw* (Utrecht 1980)

- Cachet, A., *Politie en sociale controle. Over het effect van politieoptreden. Een vergelijkend onderzoek naar verkeersdelicten, gezagsgeweld en drugsgebruik* (Arnhem 1990)
- Cannegieter, H.G., *Francois Bekius. De duivel-dominee uit de Friesche wouden* (Santpoort 1941)
- Cannegieter, H.G., *Vier schoten voor een vrouw* (Amsterdam 1959)
- Cate, C.L. ten, *Tot glorie der gerechtigheid. De geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland* (Amsterdam 1975)
- Chiasson jr., L., ed., *The press on trial. Crimes and trials as media events* (Westport 1997)
- Cohen, S. en A. Scull, ed., *Social control and the state* (Oxford 1985)
- Comfort, A., *Authority and delinquency in the modern state. A criminological approach to the problem of power* (Londen 1950)
- Constandse, A., *Anarchisme van de daad van 1848 tot beden* (Den Haag 1969)
- Constandse, A., *De alarmisten 1918-1933* (Amsterdam 1975)
- Constandse, A., *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Amsterdam 1985)
- Constandse, A., *Grondslagen van het anarchisme* (Rotterdam 1938)
- Constandse, A., *Het soevereine ik. Het individualisme van Lao-tse tot Friedrich Nietzsche* (Amsterdam 1983)
- Cooney, M., *Is killing wrong? A study in pure sociology* (Charlottesville 2009)
- Cooney, M., *Warriors and peacemakers: how third parties shape violence* (New York 1998)
- Crijns, J.H., P.P.J. van der Meij en J.M. ten Voorde, ed., *De waarde van waarheid. Opstellen over waarheid en waarheidsvinding in het strafrecht* (Den Haag 2008)
- Crombag, H.F.M., P.J. van Koppen en W.A. Wagenaar, *Dubieuze zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs* (Amsterdam 1994)
- De Koster, M., 'De verhouding politie-bevolking in historisch perspectief. Wederzijdse afhankelijkheid en stilzwijgende contracten', *Justitiële verkenningen* 2 (2010) 81-93.
- Dekker, C.M., *Schetsen uit de strafgevangenis* (Den Haag 1910)
- Derks, W., *Het oordeel van Hippias. Over de deskundigheid van psychiaters*

- en psychologen en hun invloed op de strafrechtspraak (Amsterdam 2001)
- Dijk, J.J.M., Sagel-Grande, H.I. en L.G. Toonvliet, *Actuele criminologie* (Lelystad 1998)
- Djorghij [pseud.], *Flower's serie. Cursus voor de praktische toepassing der psychische wetenschappen* (Amsterdam z.j.).
- Domela Nieuwenhuis, F., *Handboek van den vrijdenker* (Rotterdam 1922)
- Domela Nieuwenhuis, F., *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910)
- Draaisma, D., *Ontregelde geesten. Ziektegeschiedenissen* (Groningen 2006)
- Duivendak, M.G.J., e.a., ed., *Geschiedenis van Groningen 111: nieuwste tijd-beden* (Zwolle 2009)
- Dykstra, W., *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later* (Leeuwarden z.j. oorspr. 1895-1896)
- Eggens, A., *Van daad naar vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Assen 2005)
- Egmond, F., *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994)
- Eilander, J., *75 jaar christelijk onderwijs in Opende* (z.p. z.j.)
- Eisenga, L.K.A., *Geschiedenis van de Nederlandse psychologie* (Deventer 1978)
- Ekirch, R., *Nacht en ontij. Een geschiedenis van het duister* (Amsterdam 2006)
- Eliade, M., *De mythe van de eeuwige terugkeer. Archetypen en hun herhaling* (Hilversum 1964)
- Ellis, H., *The criminal* (Londen 1890)
- Emsley, C., *Crime and society in England, 1750-1900* (Londen 1987)
- Emsley, C., Johnson, E. en P. Spierenburg, ed., *Social control in Europe. Volume 2, 1800-2000* (Columbus 2004)
- Enthoven, F.B., *Studie over het anarchisme van de daad* (Amsterdam 1901)
- Esch, P. van der, *Rijks Psychiatrische Inrichting Eindhoven 1918-1968* (Leidschendam 1969)
- Faber, S., e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989)
- Ferrel, J., K. Hayward en J. Young, *Cultural criminology: an invitation* (Londen 2008)

- Fijnaut, C., *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007)
- Fijnaut, C., *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Arnhem 1979)
- Findley, K.A. en M.S. Scott, 'The multiple dimensions of tunnel vision in criminal cases', *Wisconsin Law Review* 2 (2006) 291-397.
- Flammarion, C., *De spookhuizen* (Zaltbommel 1924)
- Flammarion, C., *Het raadsel van den dood* 3 dl. (Zaltbommel 1922-1923)
- Foucault, M., *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (Groningen 1997)
- Formsma, W.J., ed., *Historie van Groningen. Stad en lande* (Groningen 1976)
- Franke, H., *De macht van het lijden: twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996)
- Franke, H., *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)
- Frieswijk, J.A., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989)
- Frieswijk, J., Kalma, J.J. en Y. Kuiper, ed., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten 1988)
- Frieswijk, J., Kuiper Y. en J. Rijpkema, ed., *Friesland in het interbellum* (Leeuwarden 1983)
- Gall, L., ed., *Krupp im 20. Jahrhundert. Die Geschichte des Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Gründung der Stiftung* (Berlijn 2002)
- Gasenbeek, B., Jong, R. de en P. Edelman, ed., *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in* (Breda 1999)
- Geerts-Den Dulk, K., *Heidevolk van 't heitelân* (Zaltbommel 2000)
- Gijswijt-Hofstra, M., en R. Porter, ed., *Cultures of neurasthenia. From Beard to the First World War* (Amsterdam 2001)
- Ginzburg, C., *De rechter en de historicus. Kanttekeningen bij het proces-Sofri* (Amsterdam 1992)
- Graaf, D. de, *Achtkarspelen. Mensen door de tijd* (Kollum 2006)
- Greidanus, S., *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877). (De dagen van Olim)* (Leeuwarden z.j.)

- Groeneweg, N. en A. Hallema, *Van nachtwacht tot computermacht: vijftig eeuwen politie en justitie* (Zaltbommel 1976)
- Groot, P. de, ed., *Mozayk fan in libben. Rink van der Velde (1932-2001)* (Leeuwarden 2003)
- Gross, H., *De nasporing van het strafbaar feit. Een leidraad voor ambtenaren en beambten van justitie en politie* (Heusden 1904)
- Haarman, J.W., *Geschiedenis en inrichting der politie in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1933)
- Hall, S., Critcher, T., Jefferson T., Clark J. en B. Roberts, *Policing the crisis. Mugging, the state, and law and order* (Londen 1980)
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961)
- Henstra, L., IJje Wijkstra en de viervoudige moord te Grootegast. Reacties en beeldvorming, 1929-1997 (doctoraalscriptie geschiedenis RUG oktober 1997)
- Henstra, L., 'Uit een duister verleden! De roofmoord te Opende', *De Keuvelaar* 5 (2002) 9 en 11
- Hesseling, W.F., *Eerste optreden op de plaats eens misdrijs. Zeer beknopte handleiding voor eerstaanwezigen* (Arnhem 1909)
- Heymans, G., *Inleiding tot de speciale psychologie* 2dl. (Haarlem 1929)
- Hibbert, Ch., *The roots of evil. A social history of crime and punishment* (Londen 1963)
- Hoek, S. van der, *Mijn Groningen* (Amsterdam 2011)
- Hoek, S. van der, *Polderliefde: een kleine historie van het land en de mensen in het Grootegaster Westerkwartier* (Groningen 1988)
- Hoek, M. van den, *Beknopt overzicht van de geschiedenis der Koninklijke Marechaussee* (Apeldoorn 1964)
- Hoekman, P., Houjes, J. en O. Knottnerus, ed., *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985* (Groningen 1986)
- Hoefnagels, G.P., *Rituelen ter terechtzitting. Een voorstudie van emoties, attitudes en interacties tijdens het strafproces ter terechtzitting om te komen tot een methode van strafprocesvoering* (Deventer 1970)
- Hoefnagels, M., ed., *Repression and repressive violence* (Amsterdam 1977)
- Hoeven, H. van der, *Psychiatrie. Een handleiding voor juristen en maatschappelijke werkers* 3 dl. (Rotterdam 1928-1930)

- Hogg, I.V. en J. Weeks, *Pistols of the World. A comprehensive illustrated encyclopedia of the world pistols and revolvers from 1870 to the present day* (Londen 1978)
- Houten, H. van, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985)
- Hoving, J., *Levensherinneringen van een vrijdenker, allerlei lui* (Amsterdam 1938)
- Huizenga-Onnekes, E.J., *Heksen- en duivelsverhalen in Groningerland* (Ten Boer 1992)
- Iependaal, W. van, *Bef, boef en bajes* (Den Haag 1958^s)
- Jaarboek 1940-1941 van de Nederlandsche Akademie van Wetenschappen (Amsterdam 1941)
- Jaarsma, A.A., *Ut it gea fan Sterke Hearke* (Leeuwarden 1987)
- Jacobs, P., *Henk Eikeboom, anarchist. Een biografie* (Haarlem 1986)
- Jansma, L., ed., *Jeugdherinneringen van Jelle Dam* (Buitenpost z.j.)
- Johnson, E.A., en E.H. Monkkonen, ed., *The civilization of crime. Violence in town and country since the Middle Ages* (Chicago 1996)
- Jong, A. de, *Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1981)
- Jong, E. de, *Overdenkingen van een arbeidersjongen. Het levensverhaal van Douwe de Wit* (Buitenpost z.j.)
- Jong, R. de, 'De ontwikkeling van het anarchisme', *Spiegel Historiae* (1979) 579-588.
- Kappen. O. van, *Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-1750)* (Assen 1965)
- Kempe, G.Th. & J. Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe* (Utrecht 1939)
- Kivits, T., *Geschiedenis van de psychologie. De ontwikkeling van de geesteswetenschappen vanaf de Grieken tot heden* (Utrecht 1992)
- Klaassen, K.W.P., *Misdaad en pers* (Utrecht 1939)
- Klaver, I., *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1999)
- Kloot Meijburg, H. van der, *Onze oude boerenhuizen. Negentig schetsen van boerenhuizen in Nederland met bijschriften* (Rotterdam 1920³)

- Koenraadt, F., ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Arnhem 1991)
- Kok, P. Th., *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Groningen 2000)
- Kooij, J. van der, *De nachtmerje fan Rawier. Fryske sêgen oer it boppennatuerlike* (Leeuwarden 2000)
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986)
- Kooistra, J. & A. Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009)
- Koppen, P.J. van, Hessing, D.J., Merckelbach, H.L.G.J. en H.F.M. Crombag, ed., *Het recht van binnen. Psychologie van het recht* (Deventer 2002)
- Koster Henke, W.L.H., *Wetboek van Strafrecht met aantekeningen en verklaringen ten dienste van de politie* (Dokkum 1930¹⁷)
- Kramer, P., *Wetboek van Strafvordering. Praktisch toegelicht en voorzien van jurisprudentie ten dienste van de politie* (Dokkum 1928³)
- Krarup-Nielsen, A., *De halve wereld rond* (Amsterdam 1926)
- Kroesen, J.E.A. en R. Steensma, *De rechthank in de Oude Boteringstraat. Het gebouw en zijn bewoners* (Groningen 2002)
- Kropveld, A., *Wij jonge mannen. Het sexuele vraagstuk van den jongenman voor zijn huwelijck* (Zeist 1917³)
- Krul-Steketee, J., M. Zeegers, ed., *De psychiatrie in het Nederlands recht* (Arnhem 1993²)
- Kijlstra, S.C., *Een noodkreet om erbarming en om hulp* (Drachten 1899)
- Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990)
- Lemaire, T., *De filosofie van het landschap* (Bilthoven 1970)
- Lemert, E.M., *Human deviance, social problems, and social control* (Londen 1972)
- Leur, A. van de, W. Walters en J. Zwerver, *Vier eeuwen gemeentepolitie in Groningen* (Groningen 1987)
- Liedens, A.J., *Gij zult niet dooden!* (z.p. z.j. [1930])
- Ligterink, G.H., *Tussen Hunze en Lauwers: cultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier* (Groningen 1968)

- Loo, L.F. van, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Amsterdam 1987)
- Lule, J., *Daily news, eternal stories. The mythological role of journalism* (New York 2001)
- Lucassen, L., 'En men noemde hen zigeuners.' *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam 1990)
- MacShane, F., ed., *Chandler: later novels & other writings* (New York 1995)
- Maguire, M., Morgan, R. en R. Reiner, ed., *The Oxford handbook of criminology, fourth edition* (New York 2007)
- Malcolm, J., *The journalist and the murderer* (New York 1990)
- Manchester, W., *The arm of Krupp. 1587-1968* (Londen 1968)
- Manneke, N., *Uit oogpunt van politie. Zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914* (Arnhem 1993)
- Maris, A.J., ed., *Tussen roeping en beroep. Honderd jaar reclassering Leger des Heils in Nederland* (Arnhem 1991)
- Marshall, P., *Demanding the impossible. A history of anarchism* (Londen 1993)
- Martens, B. en G. de Vries, *Prisma van de handvuurwapens* (Utrecht 1990)
- McCormick, Ch., *Constructing danger. The misrepresentation of crime in the news* (Halifax 1995)
- Meershoek, G., *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007)
- Meijerink Jr., Jac. C., *Op de Surhuisterveense beide* (z.p. 1912)
- Mesdag, S. van, *De betekenis van de studie der crimineele biologie en psychologie voor de toekomst van het strafrecht* (Groningen 1935)
- Meyer, J., *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993)
- Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001)
- Molen, S.J. van der, *Achtkarspelen. In lésboek oer de geakunde fan in Wâldgemeente* (Leeuwarden 1977)
- Molen, S.J. van der, *De eferste boun seach om* (Buitenpost 1979)

- Molen, S.J. van der, *Levend Volksleven. Een eigentijdse volkskunde van Nederland* (Assen 1961)
- Molen, S.J. van der, *Turf uit de Wouden. Bijdrage tot de geschiedenis van de hoogveengraverij in Oostelijk Friesland tot 1900* (Leeuwarden 1979)
- Moolenaar, S.W., *Crimineele tactiek. Leerboek voor opsporings-ambtenaren* (Dokkum 1938)
- Muller, H.C.A., *Het leven na den dood. Spiritisme en occultisme* (Amsterdam 1925)
- Nagel, W.H., *Crimineel abc* (Den Haag 1960)
- Nagel, W.H., *De Criminaliteit van Oss* (Utrecht 1949)
- Nagel, W.H., *In memoriam Prof. mr. M.P. Vrij* (Leiden 1955; overdruk uit *Tijdschrift voor strafrecht* afl. 1/2 (1955))
- Nijboer, J.A. e.a., ed., *Criminaliteit als politiek probleem* (Arnhem 1993)
- Nomad, M., *Aspects of revolt. A study in revolutionary theories and techniques* (New York 1961)
- Nys, L., H. de Smaele, J. Tollebeek e.a., ed., *De zieke natie. Over medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002)
- Oomkens' regeerings-almanak van en voor de provincie Groningen* (Groningen diverse jaargangen)
- Oosterhuis, Harry en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)*, 3 banden (Houten 2008)
- Oosterhuis, H., *Stepchildren of nature. Krafft-Ebing, psychiatry, and the making of sexual identity* (Chicago 2000)
- Overdiep, G., *De strafzaak tegen Ifje Wijkstra* (Buitenpost 1978)
- Payot, J., *De opvoeding van den wil* (Zeist 1920)
- Pinkhof, H., *Vertalend en verklarend woordenboek van uitbeemsche geneeskundige termen* (Haarlem 1935)
- Postema, J., *Het bloedige drama te Grootegast op 18 januari 1929 dat vier krachtige levensdraden afsneed* (Surhuisterveen z.j.)
- Postma, J., *Bloedbad in Lucaswolde. Opzienbarende misdaden in Nederland* (z.p. 1999)
- Provinciale almanak voor Friesland voor ...* (Leeuwarden, diverse jaargangen)

- Pui, P.I. du, en L.J.C. den Hartog, *De burgemeester hulp-officier van justitie. Handleiding tot zijn toepassing van het Wetboek van Strafvordering* (Alphen aan de Rijn 1930)
- Ramaer, H., ed., *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam 1977)
- Reenen, P. van, *Overheidsgeweld. Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie* (Alphen aan den Rijn 1979)
- Regener, S., *Fotografische Erfassung. Zur Geschichte medialer Konstruktionen des Kriminellen* (München 1999)
- Ridder, D. de en C. de Vries, 'De psychopathenwetten, achtergronden en beleid 1910-1940', *Recht & kritiek* (1984) 63-79.
- Riet, F. van, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008)
- Riet, F. van., *Tuwen dienst. De geschiedenis van de politie in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog* (Schiedam 1995)
- Ringelberg, J., *Met de vlag in top. De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)* (Amsterdam 2005)
- Ringia, M., *Een leven lang verzet. Herinneringen van Meinte Ringia* (Nijmegen z.j.)
- Roarda, R.S., *Achttsjinde-ieuske kriminaliteit yn de walden. Út de bylagen fan de kriminele sentinsje fan it hof fan Fryslân 1700-1811* (Leeuwarden 1965)
- Roels, F., *De taak van den psycholoog in het strafproces. Inleiding over den tegenwoordigen stand der psychologie* (Utrecht 1933)
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam 1967)
- Romein, J. en A., *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 1979)
- Rooijackers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994)
- Rooijackers, G. en T. Romme, ed., *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag* (Amsterdam 1989)
- Rooy, H. van, *Criminaliteit van stad en land. Nijmegen en omstreken* (Utrecht 1949)
- Ruller, S. van, 'Ideeën over misdaadbestijding in de jaren dertig', *Tijdschrift voor Criminologie* 2 (1988) 98-109

- Ruller, S. van, en S. Faber, ed., *Afdoening van strafzaken in Nederland sinds 1813: ontwikkelingen in wetgeving, beleid en praktijk* (Amsterdam 1995)
- Ruth, D.E., *Inventing the public enemy. The gangster in American culture, 1918-1934* (Chicago 1996)
- Schat, E. en R. Leemhuis, *Blokbuispoort. 500 jaar gestraft in Leeuwarden* (Leeuwarden 2008)
- Schneider, W., *Essen. Das Abenteuer einer Stadt* (Düsseldorf 1963)
- Schoustra, F.L., *Moord en doodslag in Friesland* (Leeuwarden 1979)
- Schoustra, F.L., *Rare snakes* (Leeuwarden z.j. [1975])
- Schoustra, F.L., *Vreemde figuren in Friesland* (Leeuwarden 1978)
- Schneider, W., *Essen. Das Abenteuer einer Stadt* (Düsseldorf 1963)
- Schreuder, W.H., *Eerste optreden op de plaats eens misdrijfs* (Amsterdam 1996, oorspr.1930)
- Schreuder, W.H., ed., *Wetenschappelijk opsporingsonderzoek* (Leiden 1952)
- Schreuder, W.H., ed., *Wetenschappelijke speurkunst* (Leiden 1951)
- Schut, E., 'De overval op Johannes Smook', *Stad en Lande* 2 (1992)
- Seal, G., *The outlaw legend. A cultural tradition in Britain, America and Australia* (Cambridge 1996)
- Siegel, D., F. van Gemert en F. Bovenkerk, ed., *Culturele criminologie* (Den Haag 2008)
- Sleebe, V.C., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Groningen 1994)
- Slempkes, J.A., *Sagen en sproken van het oude Gerle* 2dl. (Zutphen 1932)
- Sleurink, H., en J. Frieswijk, *De zaak Hogerhuis. Eene Gerechtelijke misdaad* (Leeuwarden 1984)
- Slicher van Bath, B.H. van, *Boerenvrijheid* (Groningen 1948)
- Smeets, J., *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (Amsterdam 2001)
- Smeets, J., *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam 2007)
- Smissaert, H., *Overzicht van het Nederlandsch armwezen* (Haarlem 1910²)
- Smith, J.E., *Small arms of the World. A basic manual of small arms* (Harriburg 1973)

- Söderman, H. en J.J. O'Connell, *Modern Criminal Investigation* (Londen 1935)
- Spahr van der Hoek, J.J., *De heidedorpen in de Noordelijke Wouden. Historisch-sociologische studie* (Drachten 1960)
- Spierenburg, P., *A history of murder. Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present* (Cambridge 2008)
- Spierenburg, P., ed., *Men and violence. Gender, honor, and rituals in modern Europe and America* (Columbus 1998)
- Stichting Historisch Museum der Koninklijke Marechaussee, *Kort overzicht van de geschiedenis van het wapen der Koninklijke Marechaussee tot 1940* (Leiden 1947)
- Stichting Historische Kring Opende, *Histopedia Caelpenda. Twee eeuwen huizen en bewoners in Opende 1800-2000* (Opende 2007)
- Straten, H. van, *Moordenaarswerk. Een kroniek van 120 Nederlandse moordzaken* (Amsterdam 1964)
- Suermondt, G.L., *Schets van het nieuwe strafproces* (Den Haag 1926)
- Tanner, H., ed., *Guns of the World* (New York 1977)
- Thineus, *Ons Dorp* (Leeuwarden z.j.)
- Thineus, 'Welke vrucht een klein zaadkorreltje dragen kan', *Nieuwe Friesche Volks-almanak voor het jaar 1857*, 134-160
- Thuijs, F., *Op zoek naar de ware Jaco. Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en de mythe na zijn dood* (Amsterdam 2007)
- Tjoelker, A., *Surhuisterveen, een dorpsstudie* (Surhuisterveen 1947)
- Tuchman, B., *De trotse toren. Een portret van de wereld in de jaren 1890-1914* (Amsterdam 1978)
- Uiterwijk, C., *De Papendrechtsche strafzaak. Gediend hebbende voor het Gerechtshof te Arnhem in november 1910. Overzicht en verslag der pleitredenen gehouden in de strafzaak van het openbaar ministerie contra H. Garsthagen vervolgd wegens smaadschrift en deswege van rechtsvervolging ontslagen* (Haarlem 1911)
- Veen, Th.W. van, *Generale preventie* (Den Haag 1949)
- Veen, D.J. van der, *Van vrijen en trouwen op 't boerenland* (Amsterdam 1929)

- Velde, R. van der, *De boun sil om jim bylje* (Leeuwarden 1978)
- Velde, R. van der, *Sa wie 't Sawat* (Ljouwert 1997)
- Verrips, J., *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (Groningen 1978)
- Verfelt, H.J. en M. Schroot, *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829* (Groningen 2005)
- Visscher, J.A., *Uit het land van oude Lutske* (Utrecht 1913)
- Visscher, J.A., *Van de arme Friesche beide* (Haarlem 1909)
- Visser, R., *Moord in viervoud: een ware geschiedenis uit het jaar 1929 over Eije Wijkstra te Grootegast* (Leeuwarden 1969)
- Voordewind, H., *De commissaris vertelt verder* (Den Haag 1950)
- Voorhoeve, J., *Zenuwzwakte. Voorkoming en behandeling* (Zwolle 1936⁵)
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972)
- Vijselaar, J., *Verloren gewaand. Een onderzoek naar het historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland (z.p. 1982²)*
- Weringh, Jac. van, *De afstand tot de horizon. Verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie* (Zwolle 1986)
- Weringh, Jac. van, 'De eerste reacties in de Nederlandse pers op de viervoudige moord in Grootegast', *Tijdschrift voor Criminologie* 3 (1981) 139-150
- Weringh, Jac. van, *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit in Nederland* (Amsterdam 1978)
- Weringh, Jac. van, 'Over de zaak-Wijkstra: een vervolg', *Tijdschrift voor Criminologie* 23 (1981) 316-317.
- Weringh, K. van, *De zaak Sara Beugeltas* (Amsterdam 1995)
- Winkel, C., 'Levensbericht van Enno Dirk Wiersma (29 november 1858 – 24 november 1940)', *Jaarboek 1940-1941 Nederlandsche Akademie voor Wetenschappen* (Amsterdam 1941) 246-257
- Werkgroep Historie Kornhorn, ed., *Van Curringhe tot Korboenders. Een geschiedenis van Kornborn 1850-1994* (Bedum 1994)
- Westerhuis, P.B., 'Ervaringen in de Bijzondere Strafgevangenis voor mannen te Leeuwarden', *Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen* (1930) 153-160
- Westerink, H., *Het schuldgevoel bij Freud. Een duister spoor* (Amsterdam 2005)

- Westra, B., *Oenkerk in het begin van de dertiger jaren* (Gytjerk 1993)
- Wever, H., *De bijzondere Strafgevangenis te Leeuwarden; een medisch-hygiënisch onderzoek* (Assen 1940)
- Wierenga, H., e.a., *Kroniek van lief en leed. 100 jaar christelijk gereformeerde kerk te Kornborn* (Bedum 2005)
- Wiersma, D., *Moord en sensatie in de negentiende eeuw* (Leiden 1969)
- Wiersma, E.D., *Capita Psychopathologica* (Groningen 1931)
- Wiersma, J.P., *De Fryske beide yn kultuer. Petearen en reizen mei domeny J.A. Visscher to Ljouwert* (zp, zj [1926])
- Wijbenga, P., *Bezettingstijd in Friesland* 3dl. (Leeuwarden 1995)
- Wolfgang, M. en F. Ferracuti, *The subculture of violence. Toward an integrated theory of criminology* (Londen 1982)
- Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (z.p. 2004³)
- Wouters, D., *Er is een moord gebeurd. Liederen uit de oude doos* (Utrecht z.j.)
- Zijderveld, A.C., *De dynamiek van macht en gezag* (Den Haag 1985)

Periodieken

- Algemeen Handelsblad*
- Algemeen Politieblad*
- Algemeen Politieweekblad*
- De Arbeid*
- De Arbeider*
- De Blijde Wereld*
- De Feanster*
- De Groene Amsterdammer*
- De Leekster Courant*
- De Nederlandsche Politie*
- De Ploeger*
- De Politiebode*
- De Standaard*
- De Telegraaf*

De Tijd
De Tribune
De Vrijdenker
De Vrije Socialist
De Wapens Neder
Friesch Dagblad
Het Groninger Dagblad
Het Leven
Het Volk
Het Westerkwartier
Leeuwarder Courant
Leeuwarder Nieuwsblad
Nederlands Juristenblad
Nederlandse Jurisprudentie
Nieuwe Provinciale Groninger Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Nieuwsblad voor Friesland
Provinciale Groninger Courant
R.K. Politieambtenaar
Tijdschrift voor Strafrecht
Weekblad van het Recht

Register

- Alma, Kornelis 114-116
- Barley, James 78-79, 108
- Beethoven, Ludwig van 200
- Bellamy, Edward 81
- Blavatsky, Helena 85
- Blok, Anton 246
- Boelens, Otto Cornelis 139-141, 145, 148-149, 168
- Boeles, Pieter Catharinus
Johannes Albertus 211
- Bolt, Jan 31, 65-68
- Bonnema, Wolter 33
- Boon, Egbert 121-122, 125, 127, 142, 206
- Boon-van der Tuin, Fokje 122, 203-204
- Boonstra, Dirk 33, 144-145
- Bos, Willem 66
- Bouma, Abraham 133, 139-140, 143-146, 168
- Boxem, Lubbertus 65-66
- Bruins, L.M. 39, 214
- Byron, Lord 196
- Capone, Al 92
- Cleef, Seraphinus Peter
- Hubertus 148, 173, 203-204
- Colijn, Hendrikus 215
- Constandse, Anton 85
- Cooney, Mark 15
- Dalmolen, Kees 61-63, 65-69, 77, 90-93, 103, 235, 238
- Dalmolen, Willem 67
- Dam, Dirk 70-76, 86
- Dam, Jelle 70
- Dekker, Jan 186-187
- Dijk, Jan van 242
- Dijk, Wietse 169
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 81-82
- Dostojevski, Fjodor 196
- Eilander, Albert 129-131, 207, 213, 219, 239
- Eilander, Jille 213
- Elias, Salomon 28
- Enklaar, B.P. (rechter) 171
- Fabricius, Jan 168
- Flammarion, Nicolas Camille 109
- Frankes, R. 138
- Franklin, Benjamin 100

- Friso, Karel 18, 84-85, 87, 103-104, 106, 110, 124-125, 192, 194, 230
- Gibran, Kahlil 12
- Gorter, Hendrik 129, 163-164, 170, 213
- Grünbaum, Anton Abraham 198-203, 211, 216, 221-222, 249
- Haan, Hendrik de 103-104
- Heymans, Gerard 196, 249
- Hobsbawm, Eric 11
- Homan, Klaas 169
- Hoving, Hermannus Henderikus 10, 30-32, 36, 40-42, 127, 134-136-137, 140, 143-145, 153-156, 158, 161, 163, 168, 170-171, 176, 180, 184, 214, 218, 220, 245
- Hoving, Jan 85
- Hut, Jan 82-85, 92-94, 99, 103, 106, 109-110, 124-125, 138, 145-149, 180, 232-233
- Jager, Harm 77-78, 165, 173, 183
- Jansen, Abraham 226
- Jong, Jacobus de 214-215
- Jong, Lammert de 34
- Jordens, Jan 168
- Jutte, Ane 139-141, 143, 145-146, 161, 168, 171, 212
- Kijlstra, Ruurd 109
- Klaver, Imke 81
- Kloppenborg, Herman Willem Joseph 134, 136-137, 141, 151-152, 155-156, 158-160, 162, 165-166, 203
- Kolle, Adriaan 37, 39, 89, 144-145
- Kraaijenga, inspecteur 150
- Krafft-Ebing, Richard von 77, 221
- Kremer, Jan 32, 90
- Lameijer, Jakob 149
- Levie, Maurits 68-69, 137, 146, 164-166, 172-174, 177-185, 188, 198, 208, 210, 214-216, 219-223, 230, 233, 248
- Lisman, Frans Johan 38
- Liszt, Franz 200
- Lombroso, Cesare 22
- Looyinga, Ebele 55
- Losscher, Carel Frederik 99
- Malthus, Thomas Robert 81
- Meijer, Aldert 10, 30, 33, 37-38, 40, 42, 113, 127, 134, 136, 140, 144, 152-157, 176, 179-180, 184-186, 192, 208, 213, 217, 245
- Meindersma, Jacobus Nicolaas 136-137, 141, 167, 170, 174-177, 180, 184, 206
- Mesdag, Synco van 69, 189-191, 193-198, 209-212, 215-216, 220-222, 249
- Mieremet, Christiaan Willem Gabriël 141, 157-158, 172, 209
- Modderman, Jan 134
- Molen, Mient van der 10, 12, 14, 30, 33-35, 37, 39-40, 42-43, 63,

- 66, 86-87, 90, 127, 136, 138,
140-141, 153-158, 169, 172,
176, 180, 209, 216-217, 245,
247, 254
- Moolenaar, Samuel Wijbrandus
141-142
- Multatuli 196
- Nielsen, Aage Krarup 228
- Nietzsche, Friedrich 80
- Noest, Willem Anton 39, 230
- Overdiep, Gerrit 13-14, 16, 20, 239
- Paauw, Klaas 49, 140, 159, 169
- Pantjes, Wieger 127, 206
- Piers, Jacob 53-54, 70-71
- Piers, Pier 53-54, 70
- Poe, Edgar Allan 196
- Postema, Derk 84-85, 92-94,
99-100, 103, 106, 109-110, 124,
138, 145-147, 225, 233, 235,
237-239, 242
- Postma, Ate 88, 141, 159, 169
- Postma, Jan 14
- Postmus, J.A. 57-58
- Ramaker, Wietse 208
- Rijnders, Gerhard 27-28
- Roels, Franciscus Mattheus
Joannes Agathos 198-203, 211-
212, 216-217, 221, 249
- Rood, Adolf Bernard 164
- Salen, Jan van 99-100
- Schepel, Aldert 102
- Scholte, Andries 172-173
- Schumann, Robert 192
- Schuurman, Herman 97
- Siemens, Eltjo 252
- Sietse, Pieter Jentjes 56
- Sikkema, Fokke 136, 162
- Sikkema, Kornelis 129, 135-136,
161-163, 170-171, 175-176,
184, 213, 218, 220, 222
- Sinneker, Hendrik 59-60
- Sjoerds, Harm 131-133, 256
- Sjoerds, Taekje 132-133, 256
- Smeets, Jos 14
- Smook, Johannes 28
- Snip, Hendrik 194, 215-216
- Spier, Jo 168
- Stiekema, Hermannus 149-150,
174
- Storteboom, Tamme 111-113,
141
- Tabak, Durk 101-104, 110, 124-
125, 232-234, 237, 252
- Tell, Willem 17
- Tuin, Hinke van der 114-116
- Veenema, Kornelis 62
- Veenema-Visser, Trien 61-62, 92,
235, 238
- Viehoff, Frans Frederik 188, 214,
216-220, 222
- Visser, Rinze 13-14
- Vries, Antje de 86, 90, 128, 158
- Vries, Geert de 139, 146-148
- Vries, Klaas de 44, 47
- Vries, Teije de 86-90, 128, 158
- Vrij, Maarten Pleun 31, 168

Wagner, Richard 200
 Weersma, Melle 243-244
 Weringh, Jacobus van 14
 Werkman, Jan 10, 19, 30, 32, 36,
 40-42, 136, 138, 140, 143-145,
 153-155, 157, 168, 180, 184,
 217, 245
 Wermeskerken, Henri van 23
 Westerhuis, Popko Berend 189
 Wicherts, J.D. 185
 Wiechers, Albert 139, 159
 Wielen, Jarig van der 238
 Wierenga, A. 193, 220
 Wiersma, Enno Dirk 69, 92, 189-
 191, 195-198, 209-212, 216-217,
 221-222, 249
 Wijkstra, Berend 47, 49
 Wijkstra, Derk 52, 126, 242-243
 Wijkstra, Eite 44, 47
 Wijkstra, Hendrik (broer) 126,
 128, 145, 159
 Wijkstra, Hendrik (neef) 43-44,
 47, 137, 145-146, 156, 159, 164,
 172-173, 179, 203, 229, 231,
 237, 239
 Wijkstra, Hessel 112, 136, 162
 Wijkstra, IJje sr. 47-50, 52-54, 69
 Wijkstra, Lutje IJje 9-20, 22-29,
 38, 42-45, 47, 49, 52-65, 67-79,
 81-90, 92-110, 112, 118, 121-
 131, 133-189, 191-216, 218-257
 Wijkstra, Roelf 173, 215, 235,
 240-242
 Wijkstra, Roelfke 49
 Wijkstra-van Bolhuis, Sjoukje 48-
 52, 122-123, 126, 145
 Wijnkoop, David 215
 Wilhelm, keizer 27, 75
 Willems, Willem 146-149
 Wobbes, Guitzen 117
 Wobbes, Hendrik 59, 110-113,
 117-118, 120-126, 134, 205-206,
 214, 233
 Wobbes, Hendrikje 208, 213
 Wobbes-van der Tuin, Aaltje 9-10,
 14, 17, 23, 26, 95, 110, 112-114,
 116-118, 120-131, 133-138,
 145-146, 150, 152-157, 159,
 161-163, 169-173, 175-176,
 178-179, 182, 185-186, 189,
 191-193, 197, 201-206, 208-
 214, 216, 218, 220-222, 236,
 245, 250, 253, 255-257
 Wonderman, Albert 54
 Woude, Johannes Kornelis van der
 150, 174
 Zetsma, Reinder 119

Summary

The Mark of the Beast. IJje Wijkstra and the fourfold police murder, January 18th 1929

On January 18th 1929 four policemen went to meet Aaltje Wobbes-van der Tuin, who had recently moved in with IJje Wijkstra, who had lived by himself in the small village named Doezum in the south-western part of the province Groningen. Aaltje's husband was imprisoned for theft. She took all her assets with her, except her six underaged children, which was a criminal offence. Within the hour of their arrival the policemen lay dead in the snow with their throats slit. Wijkstra had set his house on fire and fled the scene but was arrested later that day. Upon being asked why he did it, he replied 'they provoked me'.

This murder caused a lot of commotion and was viewed as a clash between a civilian and the authorities. The focus in this study lies on the relationship between regional culture and government. Eventually IJje Wijkstra would grow into a folk legend as a tragic hero, an avenger in this rural drama where he was brought down by a degenerate mother. Lots have been written and said about this drama. It was featured in novels, plays and in a motion picture. Attempts in historical research largely failed to get past the legend because the context is largely absent. This study therefore, aims at getting a better picture of who IJje Wijkstra was, taking into account his environment, the local community from which he sprang and acted. Apart from his life, trial, incarceration and

death, the role of his community is studied in order to answer the question how and under what circumstances the principal players got caught in this fatal conflict and what role his community played as a third party herein.

The unprecedented nature and size of this tragedy demanded an explanation. A further question in this study is which explanations were offered by the different parties involved and what conclusions that warrants. It is made clear however, that most explanations offered had little to do with an examination of the actual event.

They talked about a coldblooded murder by a politically motivated beast that hated the police. It was the work of a tragic man under the influence of a *femme fatale* or even the work of the antichrist himself. Both media and the authorities had to respond to restore the disrupted order. The media response was mainly characterized by falling back on their usual themes. Next to a condemnation of the killing and their sensationalism of it, their reactions bore their distinctive ideological colour. They were however in agreement about the government being to blame for this tragedy. They disagreed about its nature: the mainstream press saw a weak government at the heart of this disaster; the revolutionaries however claimed it was a relentless interfering government.

The premise for police and judicial authorities was Wijkstra as the coldblooded killer. While the four victims were sent to their graves with much ceremonial display of power, followed by a large-scale fund-raising, Wijkstra's trial was being prepared. This preparation, as well as the actual trial in Groningen, was characterised by a strong personal dimension within both the police as well as the judicial authorities that influenced its objectivity. Furthermore, most, if not all explanations offered were characterised by hindsight bias. The trial showed signs of retribution, though later on, it focused on societal safety. Wijkstra appealed his lifelong sentence, which by the way, was greeted with applause when passed. Striking to this appeal was that it offered room for both psychiatric and psychological research, which was new in the

Netherlands. The contradicting outcome of it however, caused confusion rather than clarification.

The Groningen physicians Wiersma and Van Mesdag did not limit themselves to the requested physical and mental diagnosis of the suspect. They did not diagnose any illness but were able to categorize him as a neurotic by researching people who have had little contact with Wijkstra: a label usually applied to criminals and other uncivilized commoners. As hired physicians they were acting in particular as 'defenders of the vested civil order'. In their diagnosis of sexual dependency, the Utrecht psychologists Roels and Grünbaum were influenced far too much by the views of Wijkstra, who mentally was no longer the man he had been before January 1929. The Public Prosecutor had presented the police-hating coldblooded killer in Groningen. After Wiersma and Van Mesdag had not succeeded in gathering examples of Wijkstra's alleged hatred of the authorities but did deem him ridden with freedom loving thoughts, the Public Prosecutor altered its course in higher appeal and presented the antisocial man who was just culpable for having a too freedom loving mindset alone.

In addition, Wijkstra and his defence were looking for explanations. The defence tried to pose the image of the tragic man and the femme fatale in contrast to the coldblooded killer. Although it did not have any judicial consequences, this was the image that would create the legend that would be for instance elaborated in novels and theatre productions. The defence drew attention to the sensationalism and appeal for revenge which it signalled in this case. Attempts of the lawyer to discuss the conduct of the four victims, as well as the conduct of the involved authorities at the session, were nipped in the bud; the magistrate did not share the defence's views on finding the truth.

The condemned was struggling until his death with the question why this all could have happened. The haunted man who would not suffer his front door to be kicked in by anyone, soon gave way for the weakling, slave to the woman to evolve into the

false image of being the antichrist. Being imprisoned for the rest of his life, he tried to put to paper his role as the antichrist, the messenger of the nearing Apocalypse. The false images together with his physical deterioration during his imprisonment led to his premature death.

The drama of Doezum was not the work of the antichrist but rather an eruption of cornered main characters. In the southern Westerkwartier of the province of Groningen the popular culture with her informal control mechanism played a big part at the beginning of the twentieth century. In this rather closed area this was more the case than, for example in the East or the North of Groningen. The area was characterised by a liberal attitude in which the relation towards representatives of the authorities could be tense. The *modus operandi* by the vested authorities was characterised by negotiating. The individual constable was able to apply this to a certain extent; this in contrast to the military police, who was distanced from the population and less free to negotiate. In that area it was not uncommon to ignore legal bans on poaching and the possession of arms. In addition it occurred that people mutually interfered with violations of norms by a popular tribunal (*volksgericht* or *charivari*), an in the popular culture rooted form of disapproval of violations of norms. This was not a case of a criminal society nor a criminal population, but rather one of a population that stuck to their common way of life that clashed ever more with new lawmaking.

Ijje Wijkstra was more rooted in his community than the legend supposes. He grew up as the son of his father, who had a chip on the shoulder and guarded his home and reputation. Despite of (new) legal bans or local norms on faith or hunting, Wijkstra sr. remained heading his own course. This was an example to his youngest son, who was marked by the nineteenth-century Westerkwartier of his father in which dark powers ruled over the night and in which individual freedom seemed more self evident.

Lutje Ijje's life was marked by restlessness and loss. Thus, a

number of friends who had a troublesome relationship with the authorities, met with a violent death; some others left for America and Wijkstra had to cope with an unwanted loss of relationship. Not only did this further his anti-authoritarian fundamental attitude, but it also threw him off his balance. These turbulent episodes then led to an ongoing search for his identity. In that search he started to react against his society but did not become disconnected from his community and its norms and values, quite the contrary; for him, reputation, home and family repute were to be guarded. Former experiences, in which the authorities and the local community had had a hand in the violent loss of friends and his former relationship formed the basis of this drama defending his reputation. The social control by the community that was put into action by Wijkstra's relationship with Aaltje, which was a trespassing of normative behaviour, and the abandonment of her children, drove them to defense and eventually cornered them. Again societal pressure threatened to force him to give up a woman and also he felt a threat of becoming the object of a charivari. By the interference of the formal authorities, pressure became considerably stronger, not in the least because parties were incited against each other by the community. This local community, thus as a third party, had an unsolicited, yet determining role in the origin of this drama.

Over de auteur

Libbe Henstra (Opende 1970) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen (1992-1997). Sindsdien bekleedde hij diverse functies binnen het bedrijfsleven en de overheid. Ook is hij als onderzoeker verbonden aan het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (OVCG), waar hij in het verleden tevens als beheerder optrad. Dit proefschrift is in zijn vrije tijd tot stand gekomen, evenals zijn bijdragen aan diverse historische publicaties, onder andere op het gebied van politie, misdaad en regionale geschiedenis en de Tweede Wereldoorlog.